

УТОРІЯ
РУСІВ

ІСТОРІЯ РУСІВ

Редакція і вступна стаття
ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

Переклад
ВЯЧ. ДАВИДЕНКА

Обкладинка
ЯКОВА ГНІЗДОВСЬКОГО

ВИДАВНИЦТВО „ВІСНИК” — ООЧСУ
НЮ ЙОРК, 1956.

ИСТОРИЯ РУСОВЪ

И. П.

МАЛОЙ РОССІИ.

СОЧИНЕНІЕ

Георгія Конискаго,

Архіепископа Бѣлорускаго.

МОСКВА.

Въ Университетской Типографіи.

1846.

і.

Понад сто років тому в Москві горливою працею українського вченого увічнений був у друковій твір „українського Тіта Лівія” (за виразом П. Куліша)¹⁾, твір, що його значення в історії українського національного самопізнання важко перецінити. „Ні одна книга, — каже Дмитро Дорошенко, — не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як Кобзар Шевченка... та Історія Русів”²⁾, що була надрукована Осипом Бодянським у 1846 році.³⁾

Відтоді „Історія Русів” стала здобутком українського народу. Мінялися часи, люди, політичні ідеології, літературні смаки, багато колись дуже популярних книг перетворилися на звичайні бібліотечні шифри. Але „Історія Русів” не вмерла. Соту річницю від часу її надрукування зустріла вона в повній силі віку, в незламній мотці свого ідейного впливу. Ніхто не скаже, що вона за сто літ мало пережила, або мало втратила. Вона втратила своє значення, як історичне джерело, вона загубила свою репутацію, як історичний твір, не від одного дослідника почула зневажливе назвисько — „історичний памфлет”⁴⁾ (або трохи краще — „публіцистичний твір”), вона почала втрачати свою славу, як твір літературний, і деякі дослідники вже скаржаться на її літературно-стилістичні недоліки.⁵⁾ Не кажемо вже про те, скільки загублено за цей час рукописів „Історії Русів”, скільки знищено архівних документів, що без них дуже тяжко розв’язати ряд важливих проблем, які стосуються цього пам’ятника.

Але, попри всі ці дошкульні втрати, за сотню років „Історія Русів” поступово здобула такий міцний і непереможний вплив на українську політичну думку, такий авторитет у справах української національної свідомості, таку сугестивну силу в українській державницькій ідеології, як жаден інший аналогічний твір. „Отреченна книга” української історичної науки стала настільною книгою української національно-політичної думки, підручником української національної філософії, програмою української національно-визвольної боротьби. І разом з тим ніколи не слабшав науковий інтерес до цього пам’ятника, настирливе бажання кількох поколінь учених розгадати таємницю його утвору, відкрити імення його правдивого автора. Проблема „Історії Русів” панує над українською історіографією й тепер так само, як і сто років тому.

Хто ж написав цей твір?

Сучасники, будь-що-будь, вважали за автора „Історії Русів” архієпископа Могилівського і Білоруського Георгія Кониського

(1717-1795), і навіть Бодянський, видаючи цей твір, назвав його „сочиненіємъ Георгія Конискаго, архієпископа Бѣлорускаго”. Цілком зрозуміло, що ім'я Г. Кониського, відомого письменника, вченого, людини, політичне обличчя якої було поза всякою підозрою, а що найважливіше — давно вже померлої, було абсолютно зручним і для автора „Історії Русів” (чи його родичів та спадкоємців), і для тих громадських кіл, що пустили цей твір між люди, і особливо для видавця цього твору.

Але маска Г. Кониського не могла довго пережити видання твору друком. З одного боку, вона була вже непотрібна після того, як „крамольний” твір пройшов цензурні рогатки й широко розійшовся по українському й російському світі. З другого боку, ще О. С. Пушкін зауважив великий інтерес автора „Історії Русів” до військової справи, зовсім чужої Г. Кониському.⁶⁾ Мабуть, деякі сумніви були і в самого Бодянського, коли він, вже після видання „Історії Русів”, дошукувався (в 1848-1850 р.р) оригіналу цього твору, при чому явно цікавився паперами Полетик⁷⁾, а в 1856 році (З. VI.) відписував П. Я. Сердюкову (який, між іншим, перший висловив думку про те, що автором Літопису Самовидця був Роман Ракушка): „Давай Вам Боже охоти й терпеливості довести, хто був творцем справжнім Літопису Самовидця й Історії Русів”.⁸⁾ Проте, лише 1865 року М. Максимович перший категорично висловився проти авторства Г. Кониського. Майже ніхто не виступив на оборону цього авторства¹⁰⁾.

Тоді, природно, увага дослідників звернулася на друге знамените ім'я, згадане в передмові до „Історії Русів”, — ім'я Григорія Полетики. Треба визнати, що Г. А. Полетика (1723-25 — 1784) був дуже поважним кандидатом на авторство „Історії Русів”. Один з найосвіченіших людей свого часу, визначний політичний діяч Гетьманщини, палкий український патріот, який особливо цікавився історією України і працював у цій царині, Г. Полетика, з легкої руки В. Іконнікова (1874 р.)¹¹⁾ і головне — О. Лазаревського (1891 р.)¹²⁾, довгий час вважався за безперечного автора „Історії Русів”.

Але „Історія Русів” гостро суперечила шляхетській ідеології Г. Полетики, добре відомій з його (беззаперечних) творів, і його прекрасному знанню історії України, і, врешті, мала в собі низку нотаток, які могли бути зроблені лише після смерті Полетики, вже в кінці XVIII ст. або навіть на початку XIX ст. Й коли р. 1893 В. Горленко висунув думку про те, що цим „вельми талановитим анонімом” (слова М. Максимовича¹³⁾) був син Г. Полетики — Василь Полетика (1765/67-1845)¹⁴⁾, чимало дослідників визнали це авторство або ж **співаторство** батька й сина Полетик. Проте, аргументи Горленка були недостатні, і заперечення щодо авторства Г. Полетики стосуються також його сина.

Р: 1925 проф. Михайло Слабченко висловив думку про те, що автором „Історії Русів” був кн. Олександр Безбородько (1747-

1799), канцлер Російської імперії кінця XVIII ст.¹⁶). Цю гіпотезу підтримав проф. Павло Клепацький, а згодом (у 1930-х роках і пізніше) вона знайшла ширше аргументування в працях проф. Андрія Яковлева¹⁷) й акад. Михайла Возняка¹⁸). Але всі ці дослідники не могли довести авторство О. Безбородька, тим більше, що вони не погодилися між собою в справі датування „Історії Русів”: Слабченко вважав, що вона написана була в кінці 1760-х років, Возняк обстоював дату 1778 року, а Яковлів переносив це на 1790-ті роки. До того ще вони не звернули уваги на поважні суперечності між „Історією Русів” — з одного боку й справжніми писаннями О. Безбородька — з другого боку.¹⁹)

Були й інші „кандидати” на авторство „Історії Русів” (кн. Микола Г. Репнін²⁰), Василь Лукашевич²¹) тощо), але ці імена з’явилися в науковій літературі принагідно, й жаден дослідник не намагався підперти ці кандидатури поважними аргументами.

Особа автора „Історії Русів” була так добре законспірована, а ідеологія його така властива цілому українському національно-визвольному рухові тої доби, що навіть сучасники не могли вгадати, хто саме він був. Ще тяжче було зробити це пізнішим поколінням. Щоб відкрити таємницю авторства „Історії Русів”, треба відімкнути декілька „замків”, а передусім конче потрібно встановити, де, коли (хоч приблизно) і в якому середовищі з’явився цей твір. Розв’язати ці найголовніші питання можна тільки за допомогою самої „Історії Русів”, шляхом аналізу її тексту, і то послуговуючися методом мікроаналізу. Цю методу застосували ми, вивчаючи питання про автора „Історії Русів”, і дійшли до висновку, що її написала людина, яка не тільки добре знала місто Новгород-Сіверський (і взагалі Новгородсіверщину), але й спеціально ним цікавилася. Автор „Історії Русів” докладно й залюбки оповідає про новгородсіверські події (іноді цілковито вигадані або сфальсифіковані, найпевніше ним самим), добре знає новгородсіверські храми, назви урочищ (він наводить чимало таких назв, які відомі лише місцевій людині аж до сьогодні), місцеві прізвища (їх подано кільканадцять — отих Пашинських, Березовських, Шеверницьких, Скабичевських, Вронських, Харкевичів, Малчичів, Худорб тощо), нерідко переносючи їх на людей зовсім іншої території й іншого часу, що іноді були просто вигадані автором „Історії Русів”; нарешті, місцеві архівні джерела тощо.

Автор „Історії Русів” знав такі документальні (та усні) матеріали, які можна було знайти лише в Новгороді-Сіверському або в його ближчій околиці (приміром, документи з архівів Новгородсіверського Спасо-Преображенського й Батуринського Крупицького монастирів, передані після 1786 року до Новгородсіверської Казенної Палати, документ 1636 року про Яна Вронського, з архіву Новгородсіверської Дворянської Комісії, куди він потрапив р. 1790; фамільні перекази Худорб), такі історичні та літературні джерела, як, приміром, Історія Архипа Худорби, „Описаніє о Малой

Россій” Григорія Покаса, славнозвісний „Разговоръ Великороссій съ Малороссіей” Семена Дівовича, неопубліковані (частково й досі) твори Григорія Полетики, — все твори новгородсіверців (або з Новгородсіверщини). **Отже, новгородсіверське походження автора „Історії Русів” і, мабуть, самої „Історії Русів” — факт цілком безперечний²².**

Значно складніше питання про час утворення „Історії Русів”. „Історія Русів” не датована. У передмові і в кінці є виразна вказівка на 1767-1769 роки, як час написання твору. На цій підставі низка дослідників (окрім давніших дослідників, О. Лазаревський, В. Іконніков, М. Василенко, Л. Дорошенко — в давніших своїх працях, М. Горбань, М. Слабченко та інші) вважають, що „Історія Русів” була написана в міжчасі 1769-1774 р.р.²³)

Та в „Історії Русів” є багато місць, які, поза всяким сумнівом, свідчать про те, що вона була написана значно пізніше. В залежності від інтерпретації тих місць, а також, звичайно, від тої чи тої кандидатури на авторство, деякі дослідники переносили написання „Історії Русів” на кінець 1770-х років (М. Возняк, П. Клепацький), 1790-ті роки (А. Яковлів), початок, а навіть першу чверть XIX століття (М. Максимович — в останній період своєї діяльності, В. Горленко, М. Драгоманов, А. Стороженко, В. Іконніков — у II томі своєї Історіографії, О. Грушевський, Л. Яновський, А. Єршов, М. Петровський, Д. Дорошенко — в пізніших своїх працях, І. Боршак та інші²⁴). До останньої групи близько стоять і ті дослідники, які вважали „Історію Русів” за **спільний** витвір Полетик — батька й сина (О. Лазаревський — деякий час, Л. Майков, М. Грушевський, Є. Онацький тощо). На думку цих вчених, „Історія Русів” хоч була розпочата ще в другій половині XVIII ст. (до 1784 року, коли помер Г. Полетика), але закінчував і редагував її В. Полетика десь у першій чверті XIX ст., отже в своєму сучасному вигляді „Історія Русів” належить таки XIX століттю.²⁵)

Досліджуючи це питання на підставі аналізу цілого тексту „Історії Русів”, ми прийшли до висновку, що **вона була написана не раніше 1796 року, а найправдоподібніше — між 1802 і 1805 роками** (автор її знає деякі видання 1801 і 1804 років, але, безумовно, не знає одної, важливої для нього праці, що вийшла в світ 1805 року), отже в перших роках царювання Олександра I²⁶). Це не виключає, однак, можливості пізнішого **редагування** твору в другому десятилітті XIX ст. або навіть на початку 1820-х років.

Отже, „Історія Русів” була створена на межі двох століть — XVIII в., повного збройної й політичної боротьби за українську державність, і XIX, коли творилися нові національно-культурні підвалини майбутнього державного відродження України. Бача, справді, була „покажчиком найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII століття” (Д. Дорошенко²⁷), і разом з тим „першою пам’яткою новоукраїнської політичної думки”²⁸) й

„першим проявом політичного лібералізму українського” (М. Драгоманов²⁹).

І час, і місце народин „Історії Русів” вказують нам на те громадське середовище, з якого вийшов її автор. **Це був український патріотичний гурток, що існував у Новгороді-Сіверському й Новгородсіверщині в 1780-1790-х роках.**

Старе й тихе сотенне місто — Новгород-Сіверський (Новгородок, за місцевою назвою) на початку 1780-х років стає губерніяльним центром нового Новгородсіверського намісництва (1781-1796), до складу якого ввійшли 11 повітів, що розташовані були на території трьох північних, найбагатших і найкультурніших, полків Гетьманщини — Стародубівського, Ніжинського й (частково) Чернігівського. Отож, у межах Новгородсіверського намісництва опинилися обидві колишні столиці Гетьманської України, стара — Батурин, з його історичними традиціями українського державництва, й нова — Глухів, з його тенденціями до відновлення козацько-гетьманської держави. Відкриття намісництва, з його губерніяльними установами, з осередком дворянського „общества”, з центром нової єпархії, з Головним Народним Училищем і Духовною Семінарією, — дуже пожвавило громадське й культурне життя старовинного княжого й козацького міста, перетворило його на культурно-політичний центр усього північного Лівобережжя.

Не дивно, що тут гуртуються визначні українські громадсько-політичні та культурні сили того часу. Тут були такі українські діячі, як Григорій Долинський, лідер ніжинського і батуринського шляхетства, що року 1767 піднесло основні вимоги українського автономізму³⁰); Павло Коропчевський, причетний до пікінерського повстання 1760-х років; Іван Халанський, директор Головного Народного Училища (згодом, з 1805 року, гімназії), автор проекту про заснування університету в Новгороді-Сіверському; Михайло Марков, дослідник чернігівської старовини; Андрій Рачинський, талановитий український композитор і музикант; Володимир Сокальський, останній архимандрит Запорозької Січі; Варлаам Шишацький, ректор Новгородсіверської Духовної Семінарії, згодом архієпископ Могилівський і Витебський, вчений богослов, глибоко відданий ідеї національної Української Православної Церкви, що виступив 1812 року по боці Наполеона й був за це жорстоко покараний російським урядом; священник Андрій Пригара, автор „Особаго или топографическаго описанія города губернскаго Новгородъ-Сѣверскаго” (1786 р.); Федір Туманський, один з найвидатніших представників української інтелігенції другої половини XVIII ст., член-кореспондент Петербурзької Академії Наук і член Російської Академії, Королівського Пруського Німецького Зібрання й Королівського Геттінгенського Наукового Товариства, письменник, перекладач і видавець кількох журналів, зокрема „Російскаго Магазина” (1792-1794), де було вміщено кілька дорогоцінних пам’яток української історіографії; Архип Худорба, автор Історії Укра-

їни, „дуже вільно” проти російського уряду написаної; архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський, колишній ігумен Мотронинського монастиря, знаний з історії Коліївщини; Григорій А. Полетика; Опанас Лобисевич, український письменник, „попередник Котляревського” і громадський діяч; та інші. Сусіди, родичі, товариші, друзі, зв’язані з Новгородом-Сіверським своїми службовими, маєтковими, родинними справами, вони творили українську громадсько-політичну думку, яскраво забарвлювали місцеве культурне оточення. Це було те „українське патріотичне коло”, що його існування, творчою інтуїцією історика, відчув Михайло Грушевський⁸¹).

Саме в цьому середовищі новгородсіверського патріотичного гуртка 1780-1790-х років шукали ми майбутнього автора „Історії Русів”. Були підстави думати, що вона вийшла з родини Ханенків — ми припускали авторство (чи навіть співавторство) Василя Миколайовича Ханенка (бл. 1730- кінець 1790-х р.р.) або його небожа Олександра Івановича Ханенка (бл. 1776-1830-ті р.р.⁸²). Пізніше ми висунули гіпотезу про авторство Опанаса Кириловича Лобисевича (бл. 1732-1805)⁸³. Та це були лише гіпотези, більш-менш імовірні. Вони не переконали інших дослідників цього питання, які до останнього часу обстоюють своїх кандидатів, зокрема В. Полетику й О. Безбородька. Отже, доводиться повторити слова М. Максимовича, сказані 90 років тому, що „Історія Русів” „написана невідомим для нас автором”⁸⁴). Тут потрібні дальші студії як самого тексту цього твору (збоку історичного й збоку філологічного) та його джерел, так і тих осередків, що творили українську національно-визвольну думку кінця XVIII — першої чверті XIX століття. Останні наші дослідження над цілим комплексом „Історії Русів” (ще не закінчені) приводять нас до думки про авторство (можливо, навіть не одної особи) когось з новгородсіверських діячів, зв’язаних з кн. О. Безбородьком службовими, особистими, може, родинними і, безперечно, ідейно-політичними інтересами.

II.

Але „Історія Русів” не вийшла тоді у світ. Чому саме — не знаємо. Чи рукопис десь загубився в паперах автора, з рук якого, може, смерть вирвала перо; чи спадкоємці й друзі побоялися пустити її тоді між люди; чи ще якісь причини перешкодили тому. „Історія Русів” зробила своє діло чверть століття пізніше, за інших історичних обставин, коли вона, за слушним твердженням Д. Дорощенка, стала „одним з факторів національного відродження”⁸⁵).

В історії цього пам’ятника треба відзначити два моменти, які цілком відповідають двом історичним етапам у розвитку України й української нації. Перший момент — це поява „Історії Русів” в українському суспільстві, мовляв, друге народження її, яке при-

падає орієнтовно на 1822-1825 р.р. Другий момент — це вихід у світ друкованої „Історії Русів”, отже 1846 рік, немов би її третє народження.

„Історія Русів” вперше з’явилася серед українського суспільства тоді, коли воно переживало певну ідейно-політичну кризу. Завершилася ціла доба історичного розвитку України й усієї Європи, доба, що її розпочали дві великі революції, заокеанська — північно-американська національно-визвольна революція 1776 року, і європейська — французька революція 1789 року. Завойовницькі і, разом з тим, революційні війни Наполеона закінчуються Віденським конгресом і Священним Союзом трьох реакційних монархій континентальної Європи, на чолі з „європейським жандармом”, обов’язки якого з таким імпонуючим блиском виконував російський самодержець. В усій офіційній Європі запанувала ідея легітимізму, що, по суті, визначала реставрацію старого абсолютизму в політиці та ідеології. Ліберальні й національно-визвольні прагнення народів були поставлені поза законом і всередині „в’язниці народів”, і в міжнародній політиці. Україна мусіла особливо важко відчувати цей шал європейської реакції: національно-державне відродження українського народу, здавалося, назавжди було зняте з порядку денного. Це тим більше вражало українців, що Віденський трактат 1815 р. створив нову Польську державу з особливим прив’язанням її економічних інтересів до Правобережної України, яку російські урядові чинники за часів Олександра I вважали за „край польський”. Але, як і скрізь в Європі, на Україні реакція Священного Союзу викликала велике посилення національного опору, що з особливою силою виявилось в духовому житті нації. Стара ідея національного визволення й традиція козацького демократизму поєднуються з новітніми ідеями європейського лібералізму, й „Малоросійське Таємне Товариство”, незалежне від російського ліберального руху, готує свої сили для здійснення споконвічних ідеалів української нації. І саме в цей час група українських патріотів пускає в широкий світ „Історію Русів”.

Треба трохи спинитися на першій появі „Історії Русів”. Коли й де вона з’явилася? Відповісти на ці питання зовсім не так легко, як здається на перший погляд. До 1822 року „Історія Русів” була ще невідома. Принаймні її немає серед джерел, якими користувався Д. Бантиш-Каменський, готуючи **перше** видання своєї „Історії Малої Росії” (вийшло в світ року 1822) і вибірюючи для того матеріали скрізь на Лівобережній Україні. А це значить, що про „Історію Русів” тоді ще не знали його численні інформатори, серед яких були добре обізнані в українських справах люди, й передусім кн. М. Репнін, людина, дуже близька до українських патріотичних кіл, якого дехто з дослідників вважав навіть за автора „Історії Русів”. Зате р. 1829 „Історія Русів” була добре відома, а р. 1830, за словами Максимовича, вона „вже була в ужитку в багатьох списках”.⁸⁰⁾

Найбільш поширена була свого часу в науці версія, яку пустив в обіг О. Лазаревський. Посилаючися на О. І. Ханенка (молодшого), Лазаревський писав (р. 1891), що рукопис „Історії Русів” вперше знайдено десь р. 1828 в бібліотеці палацу Безбородьків у с. Гриневі (Стародубівського повіту), коли цей маєток переходив від кн. Лобанова-Ростовського (зятя гр. І. Безбородька) до кн. Голіцина. Урядовці, які описували маєток, показали рукопис стародубівському дідичеві С. М. Шираві (чернігівському губерніяльному маршалкові). Ширай зробив собі копію (вона дісталася згодом до рук Д. Бантиш-Каменського, що використав „Історію Русів” для другого видання „Історії Малої Росії”, яке побачило світ р. 1830), а рукопис повернув до Гринівської бібліотеки. З рукопису Ширая поробили собі копії деякі стародубівські дідичі, й серед них Яків Полетика, внук Григорія Полетики.⁸⁷⁾

Ць еповідання пізнішого походження, сам О. І. Ханенко свідком подій не був (він народився р. 1816)⁸⁸⁾, казав про них з чужих слів і, безперечно, через 63 роки, міг щось наплутати або призабути. Зокрема, документально відомо, що рукопис „Історії Русів” не повернувся до Гринівської бібліотеки. Той же О. І. Ханенко писав О. Бодянському в квітні р. 1848: „рукопис („Історії Русів” — О.О.) його (Я. П. Полетики — О. О.), здається, не предківський, а дістався йому з Безбородьківської Гринівської бібліотеки, і до того ж дуже несправний”.⁸⁹⁾ Отже, в Гриневі був знайдений тільки один із списків „Історії Русів”.

Та найголовніше, маємо тогочасні документальні звістки, які безперечно свідчать про те, що „Історія Русів” була відома на терені Новгородсiверщини ще в 1825 році. Ось що писав декабрист О. фон-дер-Брігген до К. Рилєєва 21 жовтня р. 1825: „Уволивши бажання Ваше... пересилаю Вам при сьому витязі з Історії Кониського”. Згадуючи про Історію Худорби, Брігген далі пише, що „ся Історія ціниться тут нарівні з Історією Кониського”. „Я тепер, — продовжував Брігген, — в моїй самотині найбільше студіюю латинських клясиків і Мал. Рос. (Малоросійську) Історію, і якби не шкідлива Північ, то я б доконче заходився коло критичного видання Кониського, в якому є багато незнаного доброго навіть і самому Карамзінові”⁹⁰⁾

Друга (до того ще трохи старша) документальна вказівка про існування в той час „Історії Русів” походить з самого Новгорода-Сiверського. Того ж 1825 року, в харківському „Украинскомъ Журналь” вміщено статтю Івана Сбитнева, викладача математичних наук Новгородсiверської гімназії, „О проѣздѣ государя императора чрезъ Новгородъ-Сѣверскъ (письмо къ редактору „Украинскаго Журнала”)”, датовану 12. IX. 1825 року.⁴¹⁾ В цій статті наведено, хоч і без певного поклику на джерело („діди, поспиравшись на ціпки, стояли й розповідали почуте від батьків і матерів своїх”), відоме оповідання „Історії Русів” про перебування Петра I у Новгороді-Сiверському восени 1708 року.⁴²⁾ Досить порівняти подане

в статті Сбитнева оповідання з відповідним уступом з „Історії Русів”, щоб переконатися в тому, що Сбитнев знав „Історію Русів” текстуально. Його стаття є, таким чином, перша відома нам друкована публікація матеріалів „Історії Русів”⁴⁶).

Отже, „Історія Русів” показалася на світ десь між 1822 і 1825 роками (ближче до останнього), при чому р. 1825 вона вже була добре відома в певних колах Новгородсіверщини.

Всі перші джерела наших відомостей про „Історію Русів” (в хронологічному порядку: Новгород-Сіверський, Понурівка, Гринів) пов’язані з Новгородсіверщиною. Це має не абияке значення для історії походження цього твору. На жаль, ми ще замало знаємо новгородсіверське оточення 1810-1820-их років. Зокрема, в Новгороді-Сіверському, старому осередкові українського автономізму, зустрілися тоді два покоління української інтелігенції. Навколо Новгородсіверської гімназії, з її визначними професорськими силами, на чолі з старим діячем Новгородсіверського патріотичного гуртка 1780-1790-х років — Іваном Халанським та його наступником на директорстві, проф. Іллею Тимковським, — цього навчального закладу, що був відомий на всю Україну й навіть цілу імперію, де вчилися Михайло Максимович, а згодом Пантелеймон Куліш, — росте й гуртується нова українська молодь, що глибоко цікавиться історією своєї батьківщини, вірить у краще майбутнє України й прагне її національного й політичного визволення. Ці молоді новгородсіверські діячі часто збираються в убогій келії архієпископа Варлаама Шишацького, мужа совіту й розуму в повній силі цього слова, старого новгородсіверського діяча ще з 1780-х років, а на той час позбавленого сану, сліпого в’язня Новгородсіверського Спасо-Преображенського монастиря, куди його заслала мстива російська влада. Це було нове покоління української інтелігенції, виховане в кращих традиціях старого українського автономізму. Звідси й вийшла р. 1825 перша друкована звітка, оперта на творі великого новгородсіверця — „Історії Русів”.

Але перша безперечно документальна звітка про „Історію Русів” походить з Понурівського фамільного маєтку Миклашевських. І тут, у цьому цікавому культурному осередку старої Новгородсіверщини, як два покоління одної родини, зустрілися представники двох періодів у розвитку українського автономізму: „батьки” — в особі Михайла Павловича Миклашевського (1856/7-1847), нащадка старого українського роду й російського сенатора, героя Фокшан, Римніку та Мачина й автора проекту про відновлення української козаччини, приятеля Архипа Худорби та інших діячів старого Новгородсіверського патріотичного гуртка⁴⁷); й „діти” — декабристи, син його Олександр Миклашевський і зять Олександр Федорович фон-дер-Брінген, а також другий зять — Михайло Осипович Судієнко, згодом відомий знавець і видавець українських історичних пам’яток, що хоч і не належав формально до декабристських товариств, але, як людина ліберальних

поглядів, близько стояв до них.⁴⁵) Якщо старше покоління вийшло з того кола українських патріотів, що створило Історію Худорби й „Історію Русів”, виряджало Василя Капніста закордон шукати збройної допомоги проти російської тиранії й готувало власну військову силу для боротьби проти чужоземного панування, то „діти”, виховані в тих же традиціях українського автономізму, сполучали їх з загальноєвропейськими ліберальними ідеями того часу. Саме з Понурівки, цього осередку нового, ліберального українського автономізму вийшов на широкі шляхи твір старого, консервативного українського автономізму — „Історія Русів”. Звідси пішла вона до Петербургу, звідси, мабуть, дісталася й до Полтави, тогочасного головного осередку українського національно-політичного життя, в центрі якого був приятель М. П. Миклашевського — кн. М. Репнін⁴⁶).

А недалеко від Понурівки, в Гриневі, маєткові Шираїв і Безбородьків, родичів і свояків Миклашевських і Судієнків⁴⁷), в палаці покійного гр. Іллі Безбородька, свояка М. П. Миклашевського, був знайдений той список „Історії Русів”, що познайомив з цим твором українську історіографію.

Даремно М. Максимович розмовляв з М. О. Судієнком, шукаючи оригіналу (чи первотипу) „Історії Русів”: ці розмови „не послужили ділу і питанню” — писав Максимович Бодяському 29. XII. 1870 року.⁴⁸) Максимович правильно відчував, де треба шукати, але, мабуть, саме тому він і не дістав відповіді від Судієнка. Покоління, яке пустило в світ „Історію Русів”, було безпосередньо зв'язане — ідейно й навіть фізично — з тим поколінням, яке її створило.

Це була перша поява „Історії Русів”, як гострої ідейної зброї українства. Успіх „Історії Русів” був колосальний — і саме починаючи з другої половини 1820-их років. Про це одностайно свідчать сучасники — старші й молодші, свої й чужі. Олександр Кониський, полтавчанин, згадує про те, що він бачив списки „Історії Русів” і в панських будинках, і серед духовенства, і в людей простого стану, приміром, в одного полтавського столяра⁴⁹). Німецький вчений і подорожник Йоган-Георг Коль, що побував на Україні, писав р. 1841: „З недрукованих історій Малоросії найповажніша й найважніша є та, що склав якийсь Каневський, воронізький єпископ. Від найдавніших часів доходить вона до Катерини. Вона написана найвірніше і найкраще і при цьому так вільнодумно, що ніколи не могла бути надрукована. Природньо, за це, а ще й тому, що написана українською мовою, вона найбільш шанована та улюблена й поширена в багатьох списках по цілій країні. Є повіті в Малоросії, де майже в кожному маєткові знаходиться примірник Історії Каневського”⁵⁰). Не зважаючи на деякі неточності (щодо ймення автора й мови твору), спостережливий чужинець підтвердив те, про що одностайно свідчать українські (й російські та польські) сучасники. Нехай ліберальний український автономізм був розгромлений російською

владою після грудневої хуртовини 1825 року, — „Історія Русів”, добре захована в свої архаїчні шати і вдало замаскована ім'ям Георгія Кониського, стала речником нового українського автономізму, тим пророчим закликком, на який відгукнулося нове покоління борців за українську справу — героїчна когорта кирило-методіївців, на чолі з Тарасом Шевченком.

Але „Історія Русів” була ще в рукопису. Українські й неукраїнські письменники, вчені, політичні діячі давно чекали на видання цього твору. Про це багато говорили, писали, жадібно ловили вістки й чутки, що той або той вчений чи літератор готується її видати. Думка про видання „Історії Русів” була і в фон-дер-Бріггена, і в Миколи Маркевича, і в Пушкіна, і в Миколи Гоголя, і в проф. М. Г. Устрялова.⁵¹⁾ Ще року 1836 Пушкін висловлював надію, що „великий історик Малоросії знайде собі нарешті... гідного видавця”.⁵²⁾ Тим часом у літературі раз-у-раз з'являються то уривки з „Історії Русів”, то згадки про неї. Ще далеко було до видання, а вже в українській науці та письменстві помітний був вплив „Історії Русів”, відчувався могутній дух, що його внесла вона в ціле українське національне життя. Історично-літературні твори Євгена Гребінки, Ізмаїла Срезневського („Запорожская Старина”), Миколи Гоголя, Амвросія Метлинського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша були побудовані на „Історії Русів”.⁵³⁾ „Історія Малоросії” М. Маркевича (р.р. 1842-1843) майже цілком переказала її, а „над системою думок” Т. Шевченка „ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили... як... Історія Русів”⁵⁴⁾. Все віщувало наближення її друку, чимраз голосніше викликало її в широкий світ з того „затвору”, в якому тримала її російська політична й цензурна дійсність.

І ось настав цей час. З великим острахом приступав до видання „Історії Русів” Осип Бодяньський. В одному листі (до І. П. Сахарова) з 6. VI. 1846 року, коли друк був уже закінчений, він писав: „Слава Богу, що вдалося провести крізь Тернопіли своїх Русів, у повному значенні, цілих і неушкоджених, без найменшої раночки, навіть дряпичочки. А, признаюся, починаючи, сам душею болів задалегідь від тих ударів і втрат, яких вони мають зазнати згодом; але так то незрідка з нашими вороженнями буває: де не думаєш нічого, там все, а де все, там нічого.”⁵⁵⁾ Справді, дивно, як пощастило Бодяньському здійснити цей, здавалося б, нездійснений намір. Скільки треба було мати особистої мужності, національної гордості й наукового надхнення, щоб у „врем'я люте” Миколи I підняти на свої плечі такий важкий і небезпечний тягар. Та видавець дивився на свою справу, як на „священний обов'язок справжнього сина свого народу й вітчизни” (передне слово О. Бодяньського до друкованого видання „Історії Русів”). „Спаснібі тому, — писав Бодяньський у тому ж листі до Сахарова, — хто зрозумів вагу Кониського цілком і дав мені спромогу видати його так, як сам автор, може, не мріяв бачити себе в такому вигляді скорше як за

сто, півтораста років! Тепер усі списки його цікаві хібащо для самих охотників до списків, а не друкованого, бо при друкуванні я користувався чи не з десяти списків різного роду, поробив усі найважливіші і напівважливі різночитання, а решту надруковано без найменшого опусту, навіть до коми, до архаїзму. І Товариство (Товариство Історії і Старовинностей — О. О.) готове дати кожному за доказ в підробці, пропуску, заміні й тому под. в тексті Кониського стільки імперіялів, скільки знайдеться букв у словах, що викривають його в такому вчинку. Чи досить Вам? Авжеж, дай Боже, щоб подібного роду твори завжди знаходили таких цензорів або цензуру⁵⁶⁾). Це була свята правда. Бодянський справедливо дякував гр. Строганову, голові Товариства, що дав йому можливість здійснити цей сміливий задум. Але наскільки ж більша заслуга самого „Запорожця Іська Материнки” (літературний псевдонім Бодянського), який не лише видав „Історію Русів”, але й видав її бездоганно. Ми бачили декілька списків „Історії Русів”, писаних безперечно до видання 1846 року й, мабуть, невідомих Бодянському: всі вони здавалися нам рукописними копіями з друкованого видання.

Недарма з усіх кінців Російської імперії Бодянський діставав вдячливі листи. І. П. Сахаров писав йому з Петербургу 13. IV. 1846 р. (видання було закінчене в IV книзі „Чтеній” Товариства): „Ви вивели „Історію” Кониського з пільми й темряви⁵⁷⁾ Той же Сахаров, того ж дня, писав московському вченому Кузареву, видному діячеві Товариства: „За Кониського всі ми вам кланяємося доземно⁵⁸⁾”. 30. XII. 1846 року М. Максимович писав Бодянському: „Зокрема ми, українці, вдячні за видання Кониського й Літопису Самовидця... Нарешті!⁵⁹⁾ Молодий вчений Микола Мурзакевич з Одеси, у вересні 1846 року, висловлював Бодянському велику подяку від усіх, хто цікавиться рідною історією⁶⁰⁾). Це почуття вдячності зобов'язує й наступні покоління українства.

Це було третє народження „Історії Русів”. Воно припало саме на той рік, коли творилося Кирило-Методіївське Братство й коли могутній революційний дух Шевченка закликав українців повстати, кайдани порвати й окропити волю „вражою, злою кров'ю”. Це було найвище за тих часів піднесення українського національно-визвольного руху. Не надовго. Кирило-Методіївське Товариство було розбите, його братчики зломлені, незламний Шевченко пішов у далеку й важку неволю, а його твори заховані на довгі роки під цензурно-голіційною забороною російської влади. Знов замовкло вільне українське слово в державі, де „від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить”. І знов „Історія Русів” заговорила на повний голос — і голос цей почули й свої, й чужі, й друзі, й вороги. То був час, коли, може, сама тільки „Історія Русів”, оте друковане видання Бодянського, стояла на сторожі української національної ідеї. Не раз російський уряд заходжувався коло заборони тої „крамольної” книги. Фактично вона й була заборонена.

Бодяньський р. 1848 був позбавлений професури. Правда, приїздом до цього стала інша справа (видання відомого опису Московії кінця XVI ст. Д. Флетчера), але російський уряд розквитався з сміливим українським вченим „по-сукупності” й за „Історію Русів”.⁶⁰) Недарма ж у 1850-х роках в урядових колах обговорювалося питання про формальну заборону „Історії Русів”⁶⁰). Та було вже запізно. Книга вийшла в світ і зробила своє велике діло⁶¹).

III.

І ось „Історія Русів” лежить перед нами, в новому — українському виданні. В чім же сила непереможного впливу, могутнього чару цієї книги, на кілька поколінь українства? Чим була вона для свого покоління й чим промовляє до нас?

Сила „Історії Русів” — і в ній самій, і в тих історичних умовах, за яких вона прожила до цього часу. Ця „історична легенда України” (за виразом І. Борщака) в своїй глибокій основі має велику правду — загальнолюдську і українську. Її етичні засади („правила моральні” — ст. 188) — це сокровищні моральні підвалини існування української людини й української нації. Її політичні принципи („правила політичні” — ст. 188) — це віковічні національно-державні прагнення українського народу. Її історичні концепції — це вікові традиції старої української історіографії.

Дослідники „Історії Русів” приділяли увагу ідеології цього твору. Праці О. Грушевського, Д. Дорошенка, А. Яковлева, Б. Крупницького, І. Борщака та інших ⁶²) з’ясували чимало важливих питань світогляду автора „Історії Русів”, дали аналізу її основних ідей та концепцій. Але синтетичної праці, яка охопила б цілу систему думок „Історії Русів” на тлі доби, що її створила, й досі немає. Тим то треба, бодай коротко, спинитися на деяких моментах ідеологічного характеру, щоб улегшити **новому** читачеві правдиво зрозуміти цей, будь-що-будь, **старий** пам’ятник української історично-політичної думки.

В основі історіософії „Історії Русів” лежить ідея правди й справедливості, вищої-Божої і звичайної-людської. Автор „Історії Русів” — глибоко релігійна людина. „Доведено вже — пише він, — що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може” (ст. 183). Він каже устами Богдана Хмельницького: „Що є важливіше в світі, як заховання батьківської своєї віри, божественної і єдиної в людстві? (ст. 161). І все ж для автора „Історії Русів”, раціоналіста в душі філософії XVIII століття,⁶³) найвищим мірилом людських дій є правда. І „коли немає в християнстві правди, то можна спробувати її в чужовірстві” (ст. 224).

Вся діяльність, як окремої людини, так і цілої людської громади, народу, нації, мусить відповідати засадам правди і справедливості. Все, що йде в цьому напрямку — добре; всі, що роблять так, це позитивні герої „Історії Русів”. Все, що не відповідає

цьому, — эле, якими б міркуваннями воно не прикривалося, які б причини його не спонукали. Найтяжче досягнути це в політиці, і найтяжче це для державно-політичного діяча. Але „Історія Русів” не робить жадної знижки в своїх моральних вимогах: „все те е тривке, щб робиться справедливо, бо тут сам Бог споручитель і поборник” (ст. 330).

В основу політичної ідеології „Історії Русів” покладено принцип, висловлений не раз, у передмові і в самому тексті твору. „Всяке створіння має право боронити буття своє, власність і свободу, і щодо того сама природа або Творець дав йому достатне знаряддя, або спосіб” (ст. 4). „Усі народи, що живуть на світі, завше боронили й боронитимуть вічно життя своє, вольність і власність...” (ст. 88). Ці ідеї споріднюють „Історію Русів” з такими світовими пам’ятками політичної думки XVIII століття, як „Declaration of Independence” 1776 р. і “Declaration des droits de l’homme et du citoyen” 1789 р.⁶⁴)

Автор „Історії Русів” — переконаний демократ і ворог усякої тиранії. Бо „деспотизм необмежений... права приватні та загальнонародні завше зневажає” (ст. 73). „Всяке правління насильницьке і тиранське... ніколи не було тривке і довгочасне, але, яко щось вимушене та взаємними інтересами і згодою не скріплене, щоразу руйнувалося і з гуркотом падало” (ст. 83). Навпаки, „праота і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі світом і охороняють його від усякого лиха, е точне зеркало царям і володарям на їх становище і поведження, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні” (ст. 308).

Ще страшніша тиранія чужої держави для уярмлених нею країв і народів. Згадуючи про польські „незносні насильства, грабунки, убивства і всякого роду тиранства, численні й розмаїті, і серед найдикіших народів навряд чи відомі” (ст. 109-110), „Історія Русів” каже, що Україна „призведена була поляками до остатнього зубоження та виснаження, і все в ній уподібнювалося тоді якомусь хаосові чи помішанню, що погрожувало остаточною руїною...” (ст. 80). Не менше далось ззнаки Україні й московське панування. У своїй „промові” до Петра I Гетьман Павло Полуботок, виступаючи від імення „отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої”, каже, що українці „вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі тії злигодні й скорботи наші довершило, нарешті, нинішнє правління наше. Урядники московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших, і сливе неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші” (ст. 308, 309).

„Історія Русів” ввжає боротьбу народу проти тиранії його священним правом і невідмінним обов’язком. Кожний народ му-

сити стояти „при своїй правді” (ст. 100). „Що ж то за народ, коли за свою користь на дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним” (ст. 275). Народ має право порухатися з своїм урядом, коли той зловживає своєю владою на шкоду цьому народові. З приводу одного повстання (в Московській державі) „Історія Русів” завважує, що воно „дає науку урядам та міністерствам, як вони з народами поступати повинні” (ст. 267). „Всякий уряд, який підозріває свій народ у будь-яких супроти себе задумах, дає сам народові тому спосіб, або знаряддя іти на те, чого він ще не робив або не задумував...” (ст. 222).

Тим більшої ваги надає „Історія Русів” боротьбі проти чужо-земної тиранії, яку вона вважає священним обов'язком цілого народу й передусім його проводу. Бо інакше, кажучи словами Мазепи, „нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю”, можуть „наріканнями своїми та прокляттями” нас обтяжити (ст. 274). Найбільш яскраві думки з цього приводу приписано Б. Хмельницькому. „Ліпше тоді і корисніше нам за віру святу православну і за цілість отчизни на плацу воєнному, од зброї полягти, ніж у домах своїх, яко невістухам, побитим бути” (ст. 99). Так само кажуть і всі українські козаки тогочасні: „Ліпше нам бутн у повсякчасних війнах за вольність, як накладатн на себе нові кайдани рабства та неволі” (ст. 136), бо „ліпше вмерти зо славою, як жити зганьбленим” (ст. 151). Навіть „мученики, закатовані за отчизну їжню, за вольність і за віру батьків їхніх — волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров свою помсти, і кличуть вас на оборону самих себе і отчизни своєї” — каже Богдан Хмельницький (ст. 89).

Мало того, повстаючи проти тиранії, народ є тільки виконавцем Божої волі. „Правосуддя Боже, що наглядає за ділами людськими, перестало терпіти такі лютості й нелюдяність (поляків на Україні), і подвигнуло народ до оборони власного життя свого, а мене — каже Богдан Хмельницький — обрало за вутле знаряддя волі Його” (ст. 110); „свободу і вольність народню поновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрости й мужности” (ст. 184). Недарма центральне місце в „Історії Русів” займає Хмельниччина, як велика Українська національно-визвольна революція.

Ті ж самі моральні приписи зобов'язують, на думку „Історії Русів”, і в стосунках міждержавних. Автор „Історії Русів” — послідовний противник усякої неправди в міжнародній політиці. Богдан Хмельницький каже про „обов'язок трактатів, усім народам звичайних і за святість шанованих” (ст. 186), про „зобов'язання договірні, усім державам спільні, на яких ґрунтується міжнародне довір'я і взаємний обов'язок допомоги” (ст. 185). „Історія Русів” заперечує односторонні союзи й коаліції держав, скеровані проти інших країн. „Союз і приязнь я готов держати з усіма народами — каже Б.

Хмельницький, — і ніколи їх не знехтую, яко дару Божественного, всьому людству пристойного” (ст. 132).

Не дивно, що автор „Історії Русів” є противник агресивної війни. „Нападати на людство і шарпати його свавільно і з самої примхи є розбишацтво, варварство і звірство, нічим неоправдане” (ст. 120), і „радше всього в світі позбутися, як переступити сії правила християнські і загальні людські” (ст. 120). „Ніякі правила політичні не дозволяють входити в землі чужі із збройною силою” (ст. 112), хібащо буде закликана вона законним урядом тої країни. Тим паче засуджує „Історія Русів” братовбивчі війни: „смертний гріх проливати кров своїх земляків та одновірців” (ст. 290).

Зате „оборона отчизни кожному народові єсть вільна” (ст. 130). „Одна оборона природнім способом народові дозволяється супроти будь-кого із своїх ворогів” (ст. 120). Коли український народ „підносив проти поляків зброю, то робив тее єдино в обороні і в крайності, до чого всі народи в усьому світі мають найприродніше право, нічим незаперечене” (ст. 188). Але оборона мусить бути справжньою обороною, а не прикривати якісь загарбницькі цілі. Бо „яка ж тут справедливість і політика у держав, що шукають рівноваги, коли вони на оборону претендують, а тиранство і злочинство попускають або їх виправдують?” (ст. 188). Отже, всяка інша війна, крім оборонної і, звичайно, визвольної, є „неправедна” (ст. 234).

„Історія Русів” — витвір певної доби, яка поклала на нього свою печать. Це стосується передусім форми твору — його мови й термінології. Цей, **український** духом і змістом, твір писаний тогочасною **російською** літературною мовою (С. Єфремов називає її „майже російською”),⁶⁸ яка була мовою української шляхетської інтелігенції, що з неї походив і до неї насамперед звертався автор „Історії Русів”. А втім, дослідники одностайно підкреслюють у мові цього твору „велику домішку книжного й народнього елементу мови української... силу українізмів у зворотах і чисто українських слів”. Виклад „Історії Русів” пересипаний цілою масою українських приказок, уривків пісень, просто цілих фраз у розмовах⁶⁹, не кажучи вже про мову різних „документів”, здебільшого створених самим автором „Історії Русів”. Недарма ж Коль вважав мову „Історії Русів” за українську.

Те саме треба сказати й про термінологію „Історії Русів”. Автор послідовно вживає назви „Малая Россія” („Малороссія”), „малоросійській”, „малороссіяне”, свідомо уникаючи назви „Україна”, яка, на його думку, польського походження. Це вражає сучасного українського читача. Але для автора „Історії Русів” і — що головніше — для його сучасників, в назві „Малая Россія” втілена була ідея української територіальної окремішності і державної самостійності. „Нинішня Малоросія” — то й була „стародавня Русь” (ст. 4); народ, що її заселяє, то були безпосередні нащадки стародавніх „русів”, а старовинна історія „Малої Росії” — „єдина історія росій-

ська" (стор. 2). „Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли" (ст. 275). Ці слова автор „Історії Русів" вкладає в уста Мазепи. Цілком ясно, що назва „Мала Росія" для автора „Історії Русів" — це назва **державно-політична**. Натомість **етнічна** назва українців — „руси", й тому цей твір має назву „Історія Русів", себто, кажучи сучасною мовою, українців або, точніше, українського народу. Якщо ж іноді вживається назви „малоросіяни" (але не „малоруси"!), то знов таки не в етнічному, а в державно-політичному розумінні цього слова.⁶⁷⁾

Нас відділює від „Історії Русів" не тільки сама мова й термінологія цього твору. Треба пам'ятати, що автор його мусів віддати данину політично-цензурним умовам свого часу. Бо писав він його для розповсюдження — коли не друком, то письмом, коли не письмом, то хоч би словом. Справжні погляди свої автор мусів нерідко ховати поміж рядками⁶⁸⁾, вживаючи навмисно загострих слів, позбавлених правдивої гостроти, затемних фарб, крізь які просвічують світлі явища й постаті нашого минулого. Власну думку він часто-густо вкладає в уста інших людей, наводячи їх легендарні промови, їх вигадані листи тощо. Яскравий приклад цього — ставлення „Історії Русів" до гетьмана Івана Мазепи. Автор явно недолюблиє Мазепу (можливо, тут відбилися якісь фамільні порахунки й традиції), зазначає негативні риси його, як людини й володаря, вживаючи трафаретної російської оцінки його дій, подиктованих нібито „власною його злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами" (ст. 270), — і в той же час підкреслює його „хорообрість, запозятливість і військову вмілість" (ст. 248), його „глибоку мудрість" (ст. 271), „великодушність" (ст. 292), побожність тощо, й наводить у цілості „промову Мазепи", цей блискучий твір українського автономізму кінця XVIII століття. Руйнація Меншиковим Батурина й винищення його людности викликає в автора „Історії Русів" рішучий осуд: він називає Меншикова „вбивцею" (ст. 313), а Нюса, який допоміг москалям захопити Батурин, таврує, як „зрадника" (ст. 278).

Щоб сильніше висловити свою правдиву думку, автор „Історії Русів" залюбки користується — і то дуже майстерно — засобами перебільшення, навіть вигадки, вживаючи нерідко при тому іронії або сарказму. Яскравий приклад цього — фантастичне оповідання про смерть гетьмана Дем'яна Многогрішного, одного з улюблених героїв козацької історіографії. Всім (зокрема, авторові „Історії Русів") було відомо, що цей „добрий вождь у війську, визначний політик і справедливий суддя в правлінні" (ст. 232) став жертвою старшинської зради й, після важких тортур у Москві, був засланий на Сибір. А „Історія Русів" оповідає, що він „від ран своїх помер, і з великими почестями, військовими й церковними, в Батурині був похований", і цар „жалкував вельми за померлим гетьманом, гідним його пошани та довір'я, і наостанку радив урядникам тим

(українським) вибрати собі такого гетьмана, який би подобився характером Многогрішному, а він (цар) обіцяв і словом царським запевняв удержувати їх і народ малоросійський в протекції своїй на точній основі первісних статей Зиновія Хмельницького” (ст. 232).

Якщо зовнішні шати, в які прибрана „Історія Русів”, відповідали умовам і поглядам того часу, коли написано цей твір, то історичні концепції автора „Історії Русів” перейняті були давньою традицією, і вплив козацької історіографії на нього величезний.

Це позначилося, зокрема, на оповіданнях „Історії Русів” про українсько-польські стосунки в минулому і особливо про церковну Унію.⁶⁹) Між ними є безсумнівний зв'язок. Немає гострих слів і страхітливих образів, що їх не вжив би автор, малюючи польську політику на Україні після Берестейської Унії, яку він рішуче засуджує. На перший погляд може здаватися, що автор має засадниче антипольське й антиуніятське наставлення, яке межує з національною та релігійною нетолеранцією. Але, уважно придивляючися до цілої картини українсько-польських взаємин в „Історії Русів”, бачимо, що автор її не є ні ворог поляків і Польщі, ані противник католицизму взагалі. Оповідуючи про часи Стефана Баторія, якого він називає „патріотом у всіх відносинах до руського воїнства та народу” (так само, як і Владислава IV), автор каже, що ті відносини позначені були „духом єдності і братерської згоди”, а „що за все найкраще, то була згода чиста обох головних релігій, римської та руської” (ст. 42-43).

Більш драстичне ставлення „Історії Русів” до Унії. В гострих тирадах її проти Унії згучать мотиви церковно-релігійної полеміки XVI-XVII ст., повторюються слова часів Хмельниччини. Автор „Історії Русів” переконаний, що Берестейська Унія була витвором і знаряддям польської політики, скерованої на повне національне поневолення України й українського народу. Його ставлення до Унії — це ставлення передусім політика, а не церковного діяча або взагалі представника іншої конфесії. Надзвичайно цікавий, з цього погляду, текст апокрифічного „окружного послання”, з яким нібито звернулося уніятське духовенство „до всіх церков та народу” після Берестейської Унії: „Церква Римська Католицька, сиріч древня Апостольська, з якою наша релігія і була через многі віки в повному єднанні і згоді... Церкви давньої нашої Вселенської Римської, де всі Апостоли, і найвищий з них Петро Святий, живіт свій за неї положили, а переємець його, Святиший Папа, нині із славою володіє...” (ст. 50-51). В іншому апокрифічному документі — „універсалі гетьмана Наливайка” — автор „Історії Русів” приписує Наливайкові такі слова: „щождо Унії, то поводити кожному себе спокійно, слухаючи своєї совісти” (ст. 54). Згідно з історичною істиною, „Історія Русів” вказує, що поляки (в першій половині XVII ст.) вважали Унію за „хлопску вяр” (цитата автора „Історії Русів” — ст. 69). Оповідуючи, як шведські війська під час Північної

війни „вешталися по Польщі і набирали собі здобич”, „Історія Русів” каже, що вони „грабували монастирі й церкви, а паче руські та уніятські, які вдержували ще вигляд устрою руських...” (ст. 268).

Цілком можливо, що ці антипольські й антиуніятські тенденції „Історії Русів”, трохи несподівані в автора-Лівобережця, були визначені тогочасними політичними обставинами, зокрема польонофільською політикою Олександра I й небезпекою повернення Правобережної України до Польського королівства після Віденського конгресу. Може, автор „Історії Русів” мав і якісь особисті причини для такого ставлення до польської (чи уніятської) проблеми. Але насамперед тут вплив старої історіографічної традиції і голос української політичної рації, як розумів її автор „Історії Русів”.

Крізь цілу „Історію Русів” проходить ідея української державної самостійності. Від найдавніших часів починаючи, український (руський) народ жив на своїй власній землі й творив свою власну державність, змінюючи, з власної волі, лише форму своїх політичних відносин з сусідніми народами та державами. Самостійність і тяглість українського історичного процесу — це найголовніше, що внесла „Історія Русів” в українську історіографію, пов’язуючи минулі княжі й козацькі часи з добою нового національного відродження.

Проте „Історія Русів” — не наукова історія України й навіть не історичний твір. Це політичний трактат, втілений в історичну форму. Немає жадного сумніву, що основною темою цього трактату, його безпосередньою метою, була проблема українсько-російських відносин, глибока антитеза: Україна — Москва.

Споконвіку жили два окремі й відмінні народи, українці („руси”) й „московці” (ст. 275, 292), „народ малоросійський” (або руський) і „народ московський” (ст. 121). Український народ — „народ вільний і готовий кожночасно вмерти за свою вольність до остатньої людини, і характер сей у ньому вроджений і непридобний до насилування” (ст. 121). Натомість „в народі московським панує найнеключимеє рабство і невільництво у найвищій мірі, і... в них, окрім Божого та царського, нічого власного немає і бути не може, і людей, на їх думку, створено нібито на те, щоб у світі не мали нічого, а тільки рабствували” (ст. 134).

Кожен з тих народів мав свою власну історичну долю. „Відомо бо цілому світові, що народ руський із своїми козаками був попереду народом самодержавним, себто від самого себе залежним, під правлінням князів своїх, або самодержців, злучався потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними татарам, які їх руйнували, але згодом за насильства та лютості поляків, визволившись од них власною своєю силою і хоробрістю, злучився з Московією добровільно і через саме єдиновірство...” (ст. 282). Зовсім інший історичний шлях Московщини. „Війни... з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо хоч вона недавно вийшла

з-під влади татарської, єдино через міжусобиці татарські, яким і тепер є данниця, хоч у ній сливе всі урядники й народ неписьменні і численністю різновіств та химерних мольбищ подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів... Пригадати треба жадібність їхню до владолобства і домагань, за якими привлащують вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку і Римську, укравши на той кінець державний герб царств тих, себто орла двоголового, що у спадщину, буцімто, князеві їхньому Володимирові, зятеві царя грецького Константина Мономаха, дістався, хоч той Володимир був на правду князь руський київський, а не московський... Пригадаймо, нарешті, несталість правління їх царського і винищування самих царів, що з них кількох самі вони злочинно замучили, а одного продали полякам на заріз" (ст. 182, 183).

Р. 1654 гетьман Богдан Хмельницький, на пропозицію московського царя Олексія Михайловича (ст. 160), приймає його протекцію, складаючи з ним та його державою союзний договір. Але „над вільною країною, що була тільки під протекцією російською, при своїх правах і окремих з царями угодах" (ст. 296), простяглася важка московська рука, й незабаром „Малоросія, повсякчасна наша отчизна, зруйнована вкрай воеводами і гноблена всілякими затіями московськими" została (ст. 222). „Відомо бо..., що цар московський, будши ворог непримиренний усім народам на світі і жадаючи підкорити їх (українців) собі в неволю, загорнувши козаків у повне своє рабство, зневажаючи, відбираючи і касуючи всі (їх) права та вольності, урочистими (з ними) договорами й трактатами затвержені, забув при тому і безсоромно зневажив саму вдячність, усіма народами за святість шановану, якою зобов'язана... козакам і народові руському Московія, зведена міжусобицями та поляками до мізерноти і сливе небуття, але ними (козаками й народом руським) вдержана і скріплена" (ст. 282). Український народ, „який ...пролив незмірну силу крові своєї, утратив також незліченних предків своїх і нащадків, на побойовищі побитих, ведучи довголітні війни з поляками за вольність свою і свободу,... яку... має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру" (ст. 224).

Українці до москалів „врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали повсякчасною до них огидою" (ст. 196), бо „нестерпна є зневага у землі своїй од народу, нічим од них не кращого, але нахабного й готового на всякі кривди, грабунки та дошкульні нагани" (ст. 276). І український народ „готов... знову боронити себе зброєю доостанку, і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх" (ст. 223). „Він не має наміру вдаватися ні в які протекції, що так зруйнували були народ своїми обманами, інтересами та всякого роду зрадами і неправдою" (ст. 226), й серед цих „несамовитих („неистовых") протекцій" „Історія Г'усів" називає російську (ст. 212).

Бся історія українсько-московських взаємин XVII-XVIII ст.,

подана в „Історії Русів”, — це страшна картина московської зради, визиску, гноблення й терору. Це вперше після мазепинців поставлено цю проблему на таку широчінь, і ніхто до Шевченка не зробив цього з такою силою, як „Історія Русів”.

То був суцільний акт обвинувачення Московщини за поневолення України. Саме в цьому моральному, політичному й навіть формальному осудові російської імперіялістичної й колоніяльної політики на Україні — найбільша сила „Історії Русів”.

„Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і неприминальні, — коли, „всяка крав, проливана на землі, доправиться з роду сього”, то яке доправлення належить за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те тільки, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві” (ст. 286-287). В цих словах — невідомий автор „Історії Русів”.

„Історія Русів”, як Деклярація прав Української нації, залишиться вічною книгою України.

Олександр Оглоблин

ПРИМІТКИ

1) П. Куліш, Черная Рада, Москва, 1857, Епілог, ст. 240 і 241. Див. Л. Майковъ, Малорусскій Титъ-Ливій. — „Историко-литературные Очерки”, СПб., 1895, ст. 273-291.

2) Д. Дорошенко, Над вирішенням одної історичної загадки. До питання, хто був автором „Історії Русов”. — „Українська Дійсність”, Прага, 1943, ч. 14.

3) „Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго”. — „Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ”, Москва, 1846 ст. IV+262+45+IV.

4) Див Г. Карповъ, Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся, М., 1870, ст. 51.

5) Див. L. Janowski, O tak zwanej „Historji Rusów”. — „Pamiętkowa księga ku uczczeniu 45-letniej pracy Prof. Dr. Józefa Tretiaka”, Kraków, 1913, str. 292-294.

6) А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений, VIII, вид. „Academia”, 1936, ст. 145.

7) „Кіевская Старина”, 1896, VII-VIII, ст. 159-162; „Русская Старина”, 1888, т. LX, кн. 10-12, ст. 403.

8) „Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда”, Чернігів, 1908, ст. 44.

9) **М. Максимовичъ**, Собрание сочинений, т. I, Київ, 1876, ст. 301-302.

10) А втім, думка про можливість авторства Георгія Кониського подекуди висловлюється і в новітній літературі. Див., приміром, **В. Біднов**, Нова праця з обсягу української історіографії. — „Літературно-Науковий Вістник”, Львів, 1924, III-IV, ст. 304.

11) Див. **В. Иконниковъ**, Опытъ русскоѣ исторіографіи, т. II, кн. II, К., 1908, ст. 1621-1623.

12) „Кіевская Старина”, 1891, IV, 110-116.

13) „Чтенія въ Московскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ”, 1887, I, ст. 177.

14) „Кіевская Старина”, 1893, I, 41-76.

15) **М. Слабченко**, Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття, т. I, Одеса, 1925, ст. 103-105.

16) **П. Клепацький**, Листування Олександра Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело. — „Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського”, т. I, К., 1928, ст. 284.

17) **А. Яковлів**, До питання про автора „Історії Русів”. — „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, т. 154, ст. 71-113; **Його ж**, Istoriya Rusov and its Author — “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.”, Vol. III, 1953, No. 2 (8), p.p. 620-669.

18) **М. Возняк**, Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика („Історія Русовъ” у літературі й науці), Львів-Київ, 1939, ст. 135-159; **Його ж**, І хто ж автор Історії Русів? — „Наші Дні”, Львів, 1944, I, ст. 4-5.

19) Див. нашу відповідь **М. С. Вознякові**: „Псевдо-Безбородько проти Лобисевича” — „Наші Дні”, 1944, II.

20) З іменням кн. **М. Репніна** зв'язували „Історію Русів” **М. Максимович** і особливо **М. Драгоманов**. Див. **А. Пыпинъ** и **В. Спасовичъ**, Історія славянскихъ литературъ, т. I, СПб., 1879, ст. 366. **В. Иконниковъ**, ор. cit., ст. 1631; „Громада”, ч. 2, Женева, 1878, ст. 481; ч. 4, Женева, 1879, ст. 129; „Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України”, т. I, К., 1928, ст. 258.

21) **М. Петровський**, До історії державного устрою України XVII віку. — „Записки Ніженського Інституту Соціального Виховання”, кн. XI, Ніжен, 1931, ст. 90, пр. 2.

22) Див. нашу працю: “Where was Istoriya Rusov written?” — “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, vol. III, 1953, № 2 (8), p.p. 670-695.

23) Окрім згаданих вище праць **Лазаревського**, **Иконнікова**, **Слабченка**, **Возняка**, див. ще: **Н. Василенко**, Къ исторіи малорусской исторіографіи и малорусскаго общественнаго строя. — „Кіевская Старина”, 1894, XI; **Д. Дорошенко**, „Історія Русовъ”, як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. — „Хліборобська Україна”, кн. III, збірники V і VI, Відень, 1921, ст. 183-198; **Його ж**, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст.

47-50; **М. Горбань**,³¹ Кілька уваг до питання про автора „Історії Русовъ”. — „Червоний Шлях”, Харків, 1923, VI-VII, ст. 150.

24) Окрім згаданих вище праць, див. ще: **М. Драгоманов**, Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, ст. 8; **Його ж**, Чудацькі думки про українську національну справу, К., 1913, ст. 122; **А. Єршов**, До питання про час написання „Історії Русовъ”, а почасти й про автора її. — „Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського”, т. I, ст. 286-291; **Е. Borschak**, La légende historique de l'Ukraine. Istorija Rusov, Paris, 1949, p. 164.

25) Окрім згаданих вище праць, див.: **Є. Онацький**, Ще про автора „Історії Русовъ”, — „Наше Минуле”, I, Київ, 1918, ст. 146-148.

26) Докладніше про це в нашій праці „Студії над „Історією Русів” (зладжено до друку).

27) **Д. Дорошенко**, „Історія Русовъ”, як пам'ятка..., ст. 189.

28) **М. Драгомановъ**, Историческая Польша и великорусская демократія. Собрание политическихъ сочинений, т. I. Париж, 1905, ст. 35-36.

29) **М. Драгоманов**, Листи на Наддніпрянську Україну, ст. 8.

30) Термін „автономізм” вживаємо в розумінні самостійности.

31) **М. Грушевскій**, Очеркъ истории украинскаго народа, СПб., 1906, ст. 465.

32) Про Ханенків — див. нашу студію „Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму 18-го століття)”, Кіль, (1949).

33) Див. наші статті: „Хто був автором „Історії Русовъ”?”. — „Наші Дні”, Львів, 1943, XI, ст. 6-7; „До питання про автора „Історії Русовъ””. — „Україна”, ч. 2, Париж, 1949, ст. 71-75.

34) **М. Максимовичъ**, Собрание сочинений, I, 306.

35) **Д. Дорошенко**, „Історія Русовъ”, як пам'ятка..., ст. 197.

36) „Чтенія”, 1887, I, 177.

37) „Кіевская Старина”, 1891, IV, ст. 113, пр. 2.

38) **В. Модзалевскій**, Малоросійскій Родословникъ, том V (рукопис у бібліотеці Української Академії Наук у Києві), родовід Ханенків.

39) „Кіевская Старина”, 1896, VII-VIII, ст. 162.

40) **В. Масловъ**, Литературная дѣятельность К. Ф. Рылѣева, К., 1912, „приложеніе”, ст. 97-98.

41) „Украинскій Журналь”, Харків, 1825, ч. VIII, № 19 і 20, ст. 96-97.

42) Див. ст. 279-280 цього видання.

43) Див. нашу статтю: „Перша друкована звістка про „Історію Русів””. — „Наша Культура”, Вінніпег, 1951, ч. 2 (167), ст. 28-35.

44) Про **М. П. Миклашевського** — див. (Ф. Чижев), **М. П. Миклашевскій**. — „Русская Бесѣда”, 1856, I, ст. 1-50; **В. Модзалевскій**, Малоросійскій Родословникъ, т. III, К., 1912, ст. 490-491; „Кіевская Старина”, 1890, I, „документи”, ст. 119-120.

45) Про **О. М. Миклашевського**, **О. Ф. фон-дер-Бріггена** й **М. О.**

Судіенка — див.: **В. Модзалевскій**, Малороссійскій Родословникъ, т. III, родовід Миклашевських; його ж, Малороссійскій Родословникъ, т. IV, К., 1914, ст. 799-800; „Русскій Біографическій Словарь”, том „Бетанкуръ-Бякстеръ”, СПб., 1908, ст. 350-351; „Алфавит декабристов”, Ленінград, 1925, ст. 124, 194, 286-287, 351; **Д. Дорошенко**, Огляд української історіографії, ст. 115.

46) „Русская Бесѣда”, 1856, I, 46.

47) Див. **А. Лазаревскій**, Описаніе Старой Малороссіи, том I, К., 1888, ст. 162-163.

48) „Чтенія”, 1887, I, 177.

49) **Д. Дорошенко**, „Исторія Русовъ”, як пам'ятка..., ст. 184.

50) **J. G. Kohl**, Reisen im Inneren von Russland und Polen, II Teil. Die Ukraine. Kleinrussland. Dresden und Leipzig, 1841, SS. 320-321.

51) **М. Возняк**, op. cit., ст. 6, 10, 15, 34-35.

52) **А. Пушкин**, Полное собрание сочинений, VIII, 153.

53) **М. Возняк**, op. cit., ст. 15-28, 31-33.

54) **М. Драгоманов**, Шевченко, українофіли й соціалізм, Львів, 1906, ст. 57-58. Див. **Л. Кошова**, Шевченко та „Исторія Русов”. — „Шевченко”, I, Харків, 1928, ст. 161-162.

55) „Древняя и Новая Россія”, 1880, т. XVI, квітень, ст. 740.

56) Ibid., 740-741.

57) **М. Возняк**, op. cit., ст. 35.

58) „Древняя и Новая Россія”, 1880, т. XVI, березень, ст. 535.

59) „Чтенія”, 1887, I, 203; **М. Возняк**, ст. 35.

60) Про О. Бодянского та обставини його вимушеної відставки р. 1848 — див. **Н. Василенко**, I. М. Бодянской и его учено-литературная дѣятельность. — „Кіевская Старина”, 1903, і окремо, К., 1903; **Д. Дорошенко**, Огляд, ст. 90-94.

61) **А. Романовичь-Славатинскій**, Воспоминанія обѣ Архивѣ Государственнаго Совѣта. — „Кіевская Старина”, 1888, VI, ст. 256-258. Див. **А. Грушевскій**, Къ судьбѣ „Исторіи Русовъ”. — „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора—Лѣтописца”, кн. XIX, вип. 2, окрема відбитка, ст. 6.

62) Окрім згаданих вище праць, див.: **А. Грушевскій**, Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Русовъ”. — „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ”, СПб., 1908, кн. I; **Д. Дорошенко**, „Исторія Русовъ”, як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. — „Хліборобська Україна” кн. III, ст. 182-198; **В. Крупницькій**, Beitrage zur Ideologie der “Geschichte der Reussen” (Istoriija Rusow), Berlin, 1945; наша праця, The Ethical and Political Principles of “Istoriya Rusov”. — “The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.”, vol. II, 1952, №4 (6), p.p. 388-400; українською мовою: Етичні й політичні засади „Исторіи Русів”. — „Вісник”, 1953, ч. 2 (56), ст. 16-20.

63) **Б. Крупницький**, op. cit., ст. 2-10.

64) Про вплив ідей Американської революції й Деклярації Незалежності 1776 р. на автора „Історії Русів” — див. нашу статтю: „Американська революція та український національно-визвольний рух кінця 18-го сторіччя”. — „Вісник”, 1955, ч. 7-8 (81-82), ст. 11-16.

65) С. Єфремов, Історія українського письменства, Київ, 1917, ст. 111.

66) Д. Дорошенко, „Історія Русовъ”, як пам’ятка..., ст. 189-190.

67) Зрештою, слушна заувага Д. Дорошенка, що „взагалі термінологія в українській історіографії, в тім числі і в автора „Історії Русовъ”, мала під російським пануванням дуже умовний характер” (Д. Дорошенко, „Історія Русовъ”, як пам’ятка..., ст. 198, примітка).

68) Д. Дорошенко, *op. cit.*, ст. 195-196.

69) Про це спеціально у згаданій вище праці проф. І. Борщака. Див. нашу рецензію на цю працю в “*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*”, серія II, секція II, том II (VIII), вип. 1-2, Roma, 1954, р.р. 269-272; Дорошенко, „Історія Русовъ”, як пам’ятка..., ст. 194.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Український переклад „Історії Русів” подає повний текст пам’ятника за виданням 1846 року. Готуючи до друку українське видання, редакція намагалася якнайбільше наблизити цей твір до сучасного українського читача і zarazом якнайменше відійти від його первісного, оригінального тексту. Це не було легким завданням. Мова бо „Історії Русів” — це не просто російська літературна мова кінця XVIII століття, як твердив дехто з дослідників цієї визначної історичної пам’ятки. Це — мова, якою писала тоді українська шляхетська інтелігенція, — з багатою домішкою українізмів у зворотах і чисто українських слів. Чимало є в ній української військової, соціально-політичної і побутової стародавньої термінології, приповідок, пісень, навіть цілих речень, писаних народною українською мовою.

Отже, щоб зберегти в перекладі „дух мови” — властивий авторові й тому часові стиль, а також щоб затримати історичний кольорит, треба було з найбільшою обережністю добирати лексичний матеріал і, додержуючи міри, архаїзувати будову речення. Тим то мова, на яку перекладено текст „Історії Русів”, не є в стислому значенні сучасна українська літературна мова. Українське бо письменство від часу, коли жив і писав автор „Історії Русів”, перейшло довжелезний шлях розвитку. За той час витворилися нові мовно-літературні норми, постали слова на означення абстрактних понять. яких бракувало в живій народній мові (уява, умова, повсякчасний, обставина, напрям та ін.); багато слів, що їх у кінці XVIII століття вживалося лише в первісному значенні, набули згодом ширшого застосування. Добираючи лексичний матеріал, перекладач щоразу оглядався, зокрема, на той запас українських слів, який є в тексті „Історії Русів”: тим то, наприклад, уживано поруч звичайного в сучасній літературній мові „довідатись”, чи „дізнатись”, — „звідати”, поруч „зрадник” — „зрадця”, поруч „пропонувати” — „предкладати” тощо. Щоб архаїзувати стиль, вдавався часом перекладач до лексики гетьманських універсалів та інших урядових документів того часу, а також користувався мовою історичних дум і пісень. Крім того, наслідувано форми народньо-пісенні, як „тая”, замість „та”, і послідовно вживано давньої форми займенників „сей-ся-се”.

Будова речення в перекладі „Історії Русів” якнайбільше наближена до оригіналу, отже дещо відходить від сучасної літератур-

ної мови (напр., „винищивши Хмельницький польські війська, кинувся він до реєстрових козаків...”). Також часто вжито в перекладі давньої, нині призабутої форми пасивного дієприкметника при іменнику не в орудному, а в родовому відмінку з „від” або „од” („почали на ворога обертатися, але вже од нього переможені були”) та ін.

Щодо самого тексту „Історії Русів”, то в українському виданні цілковито збережено термінологію оригіналу (зокрема назви „Мала Росія”, „малоросіяни” тощо) і залишено, не виправляючи, помилкові дати та імення (напр., „Павло Наливайко”, замість Северин Наливайко, „Семен Орлик”, зам. Пилип Орлик, „Іван Черниш”, зам. Іван Черняк, „Йоаким Сенютович”, зам. „Йоаннікій Сенютович”, „Яків Якимович Лизогуб”, зам. Яків Юхимович Лизогуб тощо. Збережено також поділ тексту на уступи, зроблені у виданні 1846 року. Натомість назви особові та географічні подано здебільшого в сучасній українській транскрипції, виправлено явні друкарські помилки видання 1846 року, а деякі „темні” місця, що постали, мабуть, у процесі переписування первісного тексту пізнішими переписувачами, по змозі з’ясовано, згідно з контекстом і загальноісторичними даними, використовуючи для цього також варіанти („разнословія”), наведені у виданні 1846 року (ст. 259-261).

Пунктуацію видання 1846 року замінено на сучасну українську.

Давно вже малоросіяни хотіли бачити надрукованою „Історію Русів або Малої Росії, твір Преосвященного **Георгія Кониського**”. Багато говорено, час від часу, що той, другий, збираються видати її, навіть друкують; але й досі її нема та й нема! Маючи декілька списків цієї історії, я вибрав ліпший з них, підвів до нього з інших ріжночитання, а тоді запропонував Імператорському Товариству Історії і Старовинностей Російських видати його в світ, що й здійснюється нині. Маю намір час від часу те саме зробити й з іншими писемними джерелами Малої Росії, літописами, записками, описами і т. ін., нпр., з Шафонським, Симоновським та ін. Тим то я просив би всіх, хто тільки має й бажає бачити в скорому часі ці й подібні до них пам’ятки надрукованими, надсилати їх мені, як секретареві Товариства, а я здіймаю з них списки і негайно друкуватиму в „Чтеніях”. Щира подяка і признання сучасників, що вивчають історію, рівнож і самого потомства, буде найкращою нагородою тим, хто послухає цього заклику. Пора вже, давно пора, не приховувати подібного скарбу і тим, якомога, облегшити вивчення й пізнання історії південних русів для всіх і кожного, а надто ж для самих руських. Добре, що випадає певна й **скора нагода** виконати цей священний обов’язок справжнього сина свого народу і батьківщини.

Лютого 9-го, 1846, Москва.

О. Бодянський

ПЕРЕДМОВА

Історія Малої Росії до часів навали на неї татар, з ханом їхнім Батием, злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо відомо, що початок сеї історії, враз із початком правління російського, береться від князів та князівств київських, з доданням до них одного тільки новгородського князя Рюрика, і триває до навали татарської безперервно, а від сього часу про існування Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по визволенню її від татар князем литовським Гедимином, і зовсім її в російській історії замовчано. Тим то предклядану тут історію малоросійську писано на два періоди, тобто до навали татарської екстрактом, а від тої навали широко й докладно.

Історикив та літописців сього часу було в Малій Росії подостатку. А що ся країна, немов би створена або приречена на руїну, від частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх, і зрештою од безнастанних міжусобиць та баталій зазнала всілякого плюндрування, згуби та спалення, і, так би мовити, залита й напоена кровію людською і вкрита попелом, то в такій нещасній землі чи ж можна було будь-що зберегти ціле? А з тої причини взято сю історію з літописців та записок білоруських, яко з країни одноплемінної, сусідньої і од руїн малоросійських віддаленої.

Славний ученістю і знатністю депутат шляхетства малоросійського, пан Полетика, виряджаючись у справах депутатства до тої великої Імперської Комісії для укладання проекту нового „Уложенія”, мав конечну потребу

розшукати вітчизняну історію. Він удався в тій справі до першого вчителя свого, архієпископа білоруського Георгія Кониського, питомого малоросіянина, що довгі літа був у Київській Академії, яко префект і ректор. І ось сей архиерей передав панові Полетиці літопис, або історію сю, запевняючи, яко архипастир, що провадили її від давніх-давен у катедральному Могилівському монастирі тямущі люди, здобуваючи потрібні відомості від учених мужів Київської Академії і ріжних значніших малоросійських монастирів, а найбільше тих, де перебував монахом Юрій Хмельницький, бувший гетьман малоросійський, що полишив у них багато записок і паперів батька свого, гетьмана Зиновія Хмельницького, і самі журнали історичних пам'яток та діянь національних, і що при тому він її наново переглянув і виправив.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами малоросійськими і знайшовши від тих найліпшою, завше додержувався її у довідках і писаннях по Комісії. І так Історія ся, перейшовши стільки визначних умів, здається, має бути вірогідною. Лише военні дії здадуться, може, декому сумнівними, яко численні суть. Та розважаючи про положення землі сеї між народами, сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей мало що не завше перебував у вогні і плавав у крові, треба зробити висновок, що сього народу вся управа й ремесло полягали у війнах та вбивствах. Одна Польща все те доказує. Вона тоді тільки була могутня й страшна, коли мала у себе війська малоросійські, а скоро лише їх позбулася, відразу ж упадати почала, а наслідки її відомі.

Історики польські та литовські, що їх справедливо підозрівають у вигадливості і самохвальстві, описуючи діяння народу руського, що буцімто у підданстві в поляків перебував, затьмарювали всіляко великі подвиги його, учинювані на користь спільної отчизни своєї і польської. Самі навіть постанови та привілеї їхні у сій отчизні приховували, зближаючи, якомога, народ сей до

рабського стану і нікчемности. А як дійшла повість їхня до часів гонінь та тиранств польських, на народ руський учинених, з приводу вигаданої від них Унії, а паче як дійшло до визволення народу сього з кормиги польської власною його мужністю і безприкладною сливе хоробрістю, то тут виригнули ті письменники всі свої наклепи і всякого роду неправди та клевети на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непростійним і бунтівливим хлопством, що з сваволі нібито і буйства бунти та заколоти зчинили. Але діла гетьманів руських: Косинського, Наливайка, Острияниці і нарешті великі діла Хмельницького, листування їхні і декларації доводять тому вельми противне, і всяка людина добачить в них істину несумнівну і подвиги шляхетні та справедливі; добачить при тому і визнає розумний, що всяке створіння має право боронити буття своє, власність і свободу і що до того сама природа, або Творець дав йому достатне знаряддя, або спосіб.

Про мужність і заповзятливість народу руського радимо байкотворцям та критикам заглянути в історії грецькі, римські та інші чужоземні; і вони їм покажуть Кагана, Кия, Оскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих володарів або князів руських, що воювали славно з військом руським в Європі, Азії, Греції, і на самі столиці їхні Костянтинопіль та Рим нападали. І такому народові, поживши дещо в з'єднанні з поляками та литвинами у повсякчасних сливе війнах за їхню і за свою вітчизну, чи ж можна було втратити природню свою хоробрість, яка згодом і над самими поляками та литвинами доволі зрештою себе показала.

Та не зважаючи на все те, з жалем треба сказати, занесли деякі безглузді речі та наклепи в самі літописи малоросійські, на нещастя, творці їхні, питомі руси, що необачно наслідували безсоромних і злосливих польських та литовських байкотворців. Наприклад, в одній шкільній історійці виводиться на сцену з стародавньої Руси, або нинішньої Малоросії, нову якусь землю над Дніпром,

названу тут Україною, а в ній заводять польські королі нові сельбища та засновують українських козаків; а перед тим ся земля була пуста й безлюдна, і козаків на Русі не бувало. Та видно пан письменник такої історійки не бував ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, руських міст, найдавніших або, принаймні, далеко давніших од його королів польських, себто: Черкасу, Крилова, Мишурина та старого Кодаку над рікою Дніпром, Чигирина над Тясмином, Гумані над Россю, Ладижину та Чагарлику над Богом, Могилева, Рашкова й Дубосар над Дністром, Кам'яного Затону та Білозерського в гирлі Лиману. З тих міст були деякі провінціяльними та обласними руськими містами через багато віків. Але в нього все те пустеля, і князів руських, що виводили флотилії свої на Чорне море з ріки Дніпра, себто з самих тих країн, і воювали на Грецію, Синоп, Трапезонт і на самий Царгород з військами областей тих, пустив він у непам'ять; рівно як і саму Малоросію повернув хтось з польського володіння без зусилля й добровільно, і тридцять чотири криваві січі, що були при тому од військ руських супроти поляків та їхніх королів і посполитого рушення, не заслуговують на те, щоб признати тому народові та його вождям за подвиги їхні і героїство належну справедливість. Одначе, хто що не кажи, а завсіди кінець діло вінчає. Прийди і виждь!

Народ слов'янський, що постав був од племені Афетового, сина Ноевого, названий слов'янами по родоначальникові і князеві їхньому Славенові, нащадкові Росса князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії від часів вавилонського язиків помішання, став мешкати від гір Поясних, або Рифейських і від моря Каспійського на сході до ріки Висли і моря Варязького на заході, і від Чорного моря та ріки Дунаю від полудня до Північного океану та Балтицького моря на півночі. Доказом тому є Історія Преподобного Нестора Печерського та його наступників і попередників, що ту історію писали і що всі були академіки, або члени тої головної школи, яку в слов'янах завів був у місті Києві Кирило, філософ грецький, скоро по заведенню туди релігії християнської. А взято її з книг священних біблійних та з стародавньої багатой бібліотеки, що в Києві була зібрана, але під час навали варварів і руїни загинула; через те й самі школи крилися по монастирях та підземних житлах аж до днів руського обраного князя, або гетьмана Сагайдачного і митрополита київського Петра Могили, що стародавню Академію Київську поновили.

Не меншим доказом означених меж слов'янських суть спорожнілі міста та румовища, слов'янською мовою звані, і написи, їхніми літерами та наріччям писані на каменях, кладовищах та статуях кам'яних; теж назви річок, озер, гір та улусів, які в степах кримських, заволжанських та на острові Тамані, або стародавньому Тмутаракані знаходилися, що все очевидно свідчить про слов'янське там поселення. А помічені од деяких письменників у тих межах чужоплемінні слов'янам народи, як от: кимеріяни, або готи, майоти, гуни та інші, нарівні з ордами понтійського царя Митридата, були перехожі через слов'янську землю і чужинецькі колонії, що прийшли із сходу та півночі і по короткому тут перебуванню відійшли в країні полудневі та західні. Та й самі греки і генуезці, що їх вважали за мешканців над Чорним і Озівським морем, не що інше були, як купці, які оселилися за

згодою слов'ян на їхніх приморських землях заради обопільної торговельної користи; а війни слов'ян з містами їхніми Херсоном, Теодосією та Босфором значать лише короточасні сусідські чвари, що закінчувались згодою.

Історики суміжних із слов'янами народів, Птоломей, Геродот, Страбон, Діодор та інші, приписуючи слов'янам давність найсивішу, за 1610-ть років перед Різвдом Христовим знану, кажуть, що вони, провадячи з сусідами безнастанні війни та переслідуючи чужоплемінні народи, які переходили їхньою землею, зайшли і переселили колонії свої за ріку Дунай до моря Адріятицького в Ілірії і від гір Карпатських до ріки Одру; а на західніх берегах Балтицького моря оселили всю Померанію, їхньою мовою так названу. Але дають ті історики слов'янським племенам ріжні назви, залежно від способу їхнього життя та вигляду народнього, наприклад, східніх слов'ян називали скифами, або скитами тому, що жили вони кочовим життям і часто переселювались з місця на місце; полудневих — сарматами по гострих ящуриних очах з примружкою; і русами, або руснаками по волоссю; північних приморських варягами називали через хижацтво та засідки, що чигали на перехожих; а в середині від тих замешкалих по родоначальниках їхніх, нащадках Афетових, називали: по князю Русу, роксолянами й россами, а по князю Мосоку, що кочував понад річкою Москвою і дав їй цю назву, москвитами та мосхами, з чого згодом і царство їхне дістало назву Московського і нарешті Російського.

Самі слов'яни ще більше назов собі наробили. Болгарами звали тих, що жили над рікою Волгою; печенігами тих, що живилися печеною їжею; полянами та половцями тих, що жили на полях або в степах безлісних; деревлянами мешканців полісних, а козарами — всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, обрані з їхньої ж породи для війни та оборони вітчизни, якій служили у власнім узброєнню, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами. Та коли

під час воєнний виходили вони поза свої межі, то інші цивільного стану мешканці давали їм підмогу, і для того заведена була в них складка громадська, або податок, прозваний нарешті з обуренням даниною козарам.

Воїни ті, допомагаючи часто союзникам своїм, а паче грекам, у війнах з їхніми ворогами, перейменовані од царя грецького, Костянтина Мономаха, з козарів на козаків, і ся назва назавше вже у них залишилась. А описувані у деяких письменників війни слов'ян з печенігами, половцями, козарами та іншими слов'янськими народами і безпідставно чужоплемінничими війнами звані, означають не інше що, як міжусобні самих слов'ян січі за межі обласні, за відгін худоби та за інші домагання і чѣари князів їхніх; а помилки від істориків сталися з причини множества ріжних назов, одному й тому самому народові приписуваних. Справедливість сього доказується тим, що описані вище впрост чужоземні народи, себто готи, гуни та інші, знані з історій і переказів, звідки вони вийшли і куди пішли; а про сих нічого того немає, і немовби з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого, чого історія ніяк терпіти не повинна, як вигаданого.

Таким чином частина Слов'янської землі, що лежить од ріки Дунаю до ріки Двини і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини та Дінця й Сіві, дістала назву Русь, а народ, що на ній мешкає, названо русами та руснаками. Згодом ся ж таки земля поділилась назвою на Чермну, або Червону Русь по землі, що родить барвні трави та червець у країні полудневій, і на Білу Русь по великих снігах, що випадають у стороні північній. Провінціяльні поділи тої землі були князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і головне, або Велике Князівство Київське, що йому всі інші підлягали. Князі, або найвищі начальники обирані були од народу в одній особі, але на цілу династію, і нащадки обраного володіли дідично. З тих князів найзначніші в історіях: Каган, що воював Грецію і облягав

флотою своєю та суходільним військом столичне місто Костянтинопіль, врятоване чудом Богоматері; Київ, засновник міста Києва і князівства сього імени; переможні у війнах Аскольд і Дир, що воювали славно з греками та генуезцями на морі й суходолі, зруйнували славні міста Синоп і Трапезонт і вщент розбили війська ворожі над рікою Осколom; Ігор, що побив підступно Аскольда й Дира і сам був забитий деревлянами; Святослав, що підкорив собі болгар задунайських і тамо жив у місті Переяславці, нинішньому Рушці; і Володимир, що перший хрестив усю Росію.

І сей Володимир, що, крім означених князівств, з'єднавши всі інші слов'янські князівства, які розділилися були під ріжними назвами між його братами і родичами, був одним над ними самодержцем і звався великим князем руським і цариком над усіма князями, і будучи могутній і страшний у війнах, що безперестану з сусідами точилися, набув од них і од народів далеких великої поваги, через що всі держави запобігали його дружби, а для вдержання її пропонували йому свої віри, або релігії. Але він, звідавши передше їх, слушно віддав перевагу перед усіма християнській грецького, або єрусалимського сповідання, і року 988 по Різдві Христовому, вирушивши з військом до приморського міста Херсону, хрестився там од греків і побрався з грецькою царівною Анною; а повернувши до Києва, хрестив родину свою і народ. Перед хрещенням же всі слов'яни мали віру східніх поган, і, визнаючи єдиного Бога Вседержителя, вважали за символ або житло його сонце, а за знаряддя гніву його грім, або перун. Тим то й вшановували сонце, запалюючи вогонь, яко його образ, і вкидаючи туди початки од усього ростучого, а празник сей називаючи Купалою.

Хрещення Володимирове вважається за третє в літописах слов'янських; перше в них введене за днів апостольських, благовістям апостола Андрія Первозванного, що приплив був кораблем з Чорного моря і рікою Дніпром до тої київської гори, що й по заснуванню міста Києва

завше Андрієвою горою звалася, і що на ній опісля збудовано в ім'я його церкву. Сей же апостол рікою Десною був тоді і в Новгороді Сіверському, благовістив Євангелію і чудувався з того, як тамошній народ уживав лазень своїх, де, за словами його, розпалювала кожна людина себе, немов розпечений камінь, сікла себе хворостом до знемоги, а тоді, кидаючись з шумом в річкову воду, виходила звідтіль жива й бадьора, начебто ніколи не розпалювана й не бита. Річки тії до упадку Чорного моря мали води вищі од нинішніх і пороги на Дніпрі не були відкриті. Друге хрещення перевела баба Володимирова, велика княгиня київська Ольга, що сама хрестилася в Царгороді і була наречена по хрещенню Оленою.

По смерті Володимира Першого, незабаром скінчилося й з'єднання царства його. Сини та небожі Володимирові поділили його на дванадцять князівств, залишивши одначе ж по-старому найвищим над усіма Велике Князівство Київське, де найголовніші від інших князів були: Ярослав Володимирович, що поширив і скріпив християнство, уложив через обраних мужів руські закони, заснував у Києві головну школу богословія та інших красних наук, з багатою із Греції виписаною бібліотекою, і додержував першости своєї зо славою; Володимир Другий, названий Мономахом по дідові його з матірньої сторони, імператорові грецькому Костянтинові Мономахові, що по ньому й він визнаний од Грецької імперії царем руським і одержав на те дідівську корону, з усіма іншими царськими регаліями. Та міжусобні війни за першість і наслідство, що постали були за розділом князівств і все тривали між князями, спершу ослабили Велике Князівство Київське, потім і зовсім його розірвали, і від року 1161 назвалися Великими Князівствами: Галицьке в Черній Русі, Володимирське над Клязьмою і нарешті Московське по місту Москві. Але й ті князівства славилися першістю своєю до 1238-го року; а від того року навала воєнна мунгальських татар, під начальством хана їхнього Батия, онука Чингіс-Ханового, всі князівства удільні і великі зруйнувала малощо не впень; міста й села сплун-

дровано й багато з них попалено; князів і воїнство вибито, а ті, що лишилися, розсіялися по далеких північних провінціях, і від того часу більша частина руських князівств попала в татарську неволю. І хоч князівства постали знову, та перебували вони з князями своїми в підданстві татарських ханів, які, стягаючи данину з народу, настановляли в них князів і їх змінювали на свій розсуд, що тривало аж до року 1462, коли то князь московський, Іван Васильович, Третій сього імени, скориставшись зо слабости татар, які знемоглися міжусобними війнами та розділами, відмовив ханові Ахматові щорічної данини з народу і своєї покори; а внук сього князя, Іван Васильович Четвертий, названий Грізний, злучивши багато князівств руських воєдино, року 1547 перейменував себе з князя на царя та самодержця московського, і відтоді завше вже царство Московське і його володарів сею назвою титуловано, з перейменуванням врешті царства Московського на Російське, яке, на відміну від Чермної і Білої Руси, звалося Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названо тоді Малою Росією.

Князівства Малої Росії, зазнавши під час навали Батия та його татар року 1240 більшої од інших поразки, в міру впертого їм спротиву і кривавих січей, зруйновані були також ущент; князів їхніх і воїнство вибито, міста зруйновано та спалено, і народ залишився під кормигою татарською, а дехто переховувався на Білорусі та в землі деревлянській або Поліссі; найзначніші ж фамілії з небагатьма князівськими родинами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, тамо перебуваючи, чимало з них споріднилися із пануючими та вельможними родами тамошніми, і з поміччю сього подвигнули литовського володаря князя Гедимина визволити їхню землю від володіння татарського і злучити їх з своєю державою під одно право і начальство.

Тому Гедимин князь року 1320, прийшовши в землі малоросійські з воїнством своїм литовським, з'єднаним з руським, що стояло під командою воевод руських Прен-

цеслава, Світольда і Блуда, та полковників Громвала, Турнила, Перунада, Ладима й інших, вигнали з Малоросії татар, перемігши їх у трьох січах, і на останній головній над річкою Ірпенем, де забито Тимура і Дивлета, князів татарських, принців ханських. По тих перемогах поновив Гедимин правління руське під начальством обраних од народу осіб, а над ними настановив намісником своїм з руської породи князя Ольшанського, після якого було з тої ж породи чимало інших намісників та воєвод; та найзначніший з-поміж них знаний Симеон Олександрович, воєвода і князь київський та случький, який року 1470 відбудував церкви й монастирі київські, що від Батия були сплюндровані і понад двіста років стояли порожні. Права ж і обичаї руські не тільки що потвердив Гедимин тамошньому народові на всьому його просторі, але запровадив їх і у своїй землі враз із письменами, або грамотою руською; чому й донині в князівстві Литовському видно по стародавніх архівах та у приватних осіб старі привілеї та інші документи, писані письмом руським, а корінне право руське, відоме під ім'ям судних статей і зібране в одну книгу, Статут звану, перекладено опісля з руської на мову польську, що й в самій тій книзі при кінці надруковано.

Про таке з'єднання Руси з Литвою хоч і повідають деякі письменники, що нібито князь литовський Гедимин учинив його силою зброї своєї, перемігши над річкою Ірпенем князів руських та їхнє воїнство, але се сталося з князями татарськими, а не руськими, і перекручення події тої внесено в історію помилкою вельми грубою; бо відомо з усіх літописів і найбільше вірогідних переказів і, так би мовити, наочних, що, після підкорення ханом татарським Батием усіх князівств руських, перебували вони під владою татарською: великоросійські від 1238, а малоросійські від 1240 року, отже литовському князеві року 1320 воювати було на Русі ні з ким більше, як тільки з татарами; та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують руський народ з Литвою й Польщею, видно, що він з'єднувався і домовлявся, яко вільний і свободний,

а ніяк не завойований. Хоча ж і було дещо війська руського між татарами, що воювали з Гедимином, а між начальників їх були звичайно і княжого роду, але вони змушені були бути між них з наказу своїх володарів, воюючи за їхні інтереси, всупереч своїм, звичайно страху ради татар, ладних винищити родини їхні та житла на найменшу підозру. А що справді володіли татари Малоросією нарівні з іншими князівствами руськими, про те, окрім записок та переказів, і окрім залишків руйнацій, що їх татари в землі сій спричинили, свідчать самі герби їхні магометанські, які на давніх церквах та дзвінницях під хрестами позалишались, себто півмісяччя, од магометанства за святість уважані, котрі під час татарського володіння одні встановлені були на тих будівлях з примусу їхнього, а після повалення іга татарського залишені вони спершу в підніжжі хреста на знак знищення святині магометанської силою і знаменом хреста Господнього; згодом залишилося те обичайним уживанням майстрів, що хреститі роблять, заради їх прикраси.

І так перебуваючи Малоросія в повному єднанні з князівством Литовським, зробила сьому князівству великі й важливі послуги, воюючи за нього з багатьма неприязельськими народами, а паче з неспокійними й задиркуватими крижаками, ливонцями та прусами, од яких чимало учинено надбань на користь князівства Литовського, яко признання і подяка литовцям за допомогу їхню малоросіянам супроти татар. А коли се Литовське князівство року 1386 через князя свого Ягайла, сина Ольгердового, а потомка Гедиминового, з'єдналося в одну державу з королівством Польським через одруження сього князя з Гедвигою, королевою польською, наслідницею польської корони, по якій і князь той, хрещений того року, лютого 14-го дня, наставлений і визнаний яко король польський під ім'ям Владислава Першого, то й Малоросія, під давньою назвою Руси, з'єдналася тоді разом з Литвою в королівство Польське на трактатах і угодах, що рівномірно всім трьом народам служили і що в них між широких засад головна полягала в сих пропам'ятних словах: „Прий-

маємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних". Тую постанову час від часу кожний король при коронації потверджував під назвою **Пакта Конвента**; і на підставі того за тогочасною урядовою формулою настановлено в трьох тих націях трьох рівних гетьманів, з правом намісників королівських і найвищих воєначальників і з ім'ям: одного — коронного Польського, другого — Литовського, а третього — Руського.

На утримання гетьманів та інших значніших урядників визначено староства, або рангові села та інші вгіддя, а для резиденції малоросійського гетьмана призначено місто Черкас, що лежить нижче від Києва, над Дніпром; провінційальний же поділ землі був на воевідства та повіти, і руських воевідств засновано тоді чотири: Київське, Брацлавське, Волинське та Чернігівське, сукупно з Сіверією, названою Сіверія Дукатус. Чини урядові та самі гетьмани з урядниками городськими й земськими обирали були з-поміж лицарства вільними голосами і затверджували од короля і Сенату; а Сенат складався з осіб, обраних Соймом, або загальним зібранням депутатів, висланих од народу, що складався тоді з трьох кляс: шляхетства, духовенства та поспільства.

Шляхетство, за прикладом усіх народів та держав, у природній спосіб складалося з заслужених і визначних у землі родів, і завше воно в Русі іменувалося лицарством, що обіймало собою боярів, які походили з князівських фамілій, урядників по виборах і простих воїнів, званих козаками з породи, які, видаючи з себе всі чини виборами і їх по доконанню урядів вертаючи в попередне звання, творили один лицарський стан, споконвіку тако самим їх статутовим правом затверджений, і вони мали вічистою власністю своєю одні землі з угіддями, а поспільством володіли по правах і рангах, і повинність посполитих була встановлена правами. А ті, що володіли ними у відношенні влади їх над поспільством, уважалися й звалися отчичами, або вотчинниками, од слова й влади, узятих од стародавніх патриціїв, себто батьків народніх, що керували первісними родинами та громадами народніми, з сумірністю і характером батьківськими.

Духовенство, виходячи з лицарства по обранню гідних, відокремлювалось тільки на службу Божу, а по земству мало одно з ним право.

У поспільстві вважалися купці та міщани, що жили по містах, а по селах вільні миряни, що платили військові оклади, та підданці боярів і урядників. Всі вони підлягали своїм магістратам і ратушам, де засідали сбрані від них війти та лавники, і судилися за правами магдебургії, здавна в Польщі запровадженими. При таких громадянських постановах і релігія руська грецького, або єрусалимського сповідання зрівняна з римською католицькою на однакові права і привілеї, яко вільна і спільниця, і затверджена привілеями королівськими та соймовими конституціями.

Полуднева частина Руси, або Малоросії, себто Галичина з своїми округами, не належить до складу нинішньої малоросійської з Польщею злуки, бо вона, після навали Батия з татарами і по упадку та винищенню князів тамошніх, переходила спершу з рук до рук то до угорських, то до польських королів, нарешті дісталася зовсім Польщі на домагання дідичне королів тамошніх, що одружилися з князівнами руськими галицькими. І король польський Казимир Третій, або Великий, року 1339 заволодів без перешкод головним її містом Львовом, що його князь київський, Лев Данилович, побудував, і всією тією країною. Позабиравши в замках їхніх незліченні суми і неоціненні коштовності, ніби в додаток своєї посесії, приєднав її до Польщі під однакове з нею право, і поділив тоді ж таки на губернії, або воевідства. Тим то вельми помиляються ті письменники, які, приписуючи все завоюванням польським, вважають за одно нинішню злуку з Польщею Литви і Малоросії з колишнім безпосереднім заволодінням Польщею Галичини, яка в сій злуці, в договорах і пактах, при тому укладених, не мала ніякої участі. Одначе Казимир Великий, з'єднуючи Галичину з Польщею, переконаний бувши справедливістю і поважаючи угорців, що завше нею інтересувалися, зрівняв в усіх привілеях шляхетство і народ тамошній з шляхетством і народом польським, а рівномірно і релігію руську грець-

кого сповідання з релігією католицькою римською, і ствердив усе те своїми привілеями та пактами. І ся частина Малоросії, так само, як і вся та земля, ніколи зброєю польською підкорена не була, а тільки поміччю польською та литовською визволена од інших володарів і претендентів, якими були татари та угорці. Доказом тому є, між іншим, привілей короля Казимира Великого, даний року 1339, березня 17-го дня, такого змісту: „Обачивши утиски і фрасунки люду руського, оскуділого княжатами тутешніми і як їх нівечать королі венгерські, вирошки нахабних Белів і Коломанів, які здавна землю ону собічили і нищили без слухних причин, але начальством і зрадами, обороняємо і приврочуємо люд той до держави і королівства нашого Польського на вічні часи, яко ж єсть він нам єдиноплемен, од одної крові нашої сарматичької породжений, і нам теж кровною посесією приналежний, поневаж ми од предків наших і княжни галицької урождені єсьми, і прето уставуємо, жеби земля Галицька з її князівствами, поділена на воеводства і повіти, прилучена і з'єдночона зоставала за Короною і Державою Польською вічно і без повручення, і жеби оборона їй була певна і неодмовна. Лицарству же руському, вьосками та околицями мешкаючому, мати права свої і свободи на добра і набуття зупельне, як се встановлено шляхетному лицарству польському, з яким єдночитися тим, як з рівними і свободними у всіляких справах і урядах, і вибори судові чинити і в них судитися по одному праву, коронному польському. Теж і поспільству бути на одних правах і повинностях з поспільством польським. А належите до віри, альбо релігії католицької руської, то мати її в одному поважанню з релігією католицькою польською, яко ся здавна так вони були; а диспута о єдностях їх належить до капланства, а не мирського люду, яким бути межи собою злагодне і боронити отчизну і всілякий інтерес їй справувати кождому в своїй вірі свободно і без зневаги”.

По злуці Малої Росії з Державою Польською, першими в ній гетьманами зоставлено нащадків природніх князів

руських, Світольдів, Ольговичів або Олельковичів і Острозьких, що правом дідичним, визнаним і завше шанованим од королів польських та великих князів литовських, урядували своїм народом уже jako гетьмани та воеводи за конституціями Королівства, а не за гідністю князівською. І се продовжилося аж припинилися їхні династії в мужеській лінії, що й у Литовському князівстві з тамошніми князівськими фаміліями переведено було і так само продовжувалось. З тих гетьмануючих князів руських Венцеслав Світольдович, боронячи воїнством своїм спільне королівство Польське від страшних тоді німецьких крижаків, що поширювали завоювання свої при берегах Балтицького моря, віддав першому королеві своєму, Владиславові Ягайлові, і всьому його королівству значні прислуги. І коли року 1401 од магістра крижацького Магнуса, після багатьох з ним сутічок та замирень, прислано до короля Владислава з спішним посланцем два закривавлені мечі, що означали по-тодішньому рішучу та жорстоку війну і виклик на неї, то Венцеслав, з наказу королівського, злучився з воїнством польським та литовським, мавши при тому свого війська тридцять сім тисяч, з воеводами Ольговичем і Острогетом та полковниками Рогдаєм, Полеличем, Громвалом, Колядичем і Купалдієм, наступив з ними на крижаків біля містечка Динабургу, і тоді, як вони за німецькими своїми шиками оберталися і були повсякчас у рухах та оборотах, Венцеслав позад своїх військ провів значну частину піхоти під проводом Рогдая на низький берег ріки Двини, і звідтіл піхота, вдершися всередину табору крижацького, ударила на них своїми списами в запілля і на всі сторони, і зчинила серед них сум'яття, а війська, що стояли довкола, напали тоді на них з усіх боків і завдали рішучої їм поразки, так що пораховано їх убитими і в полон узятими до п'ятдесяти тисяч. Запаси і виряд з усім табором дісталися jako здобич переможцям, і таким чином надовго крижаків тих приборкано.

Король Владислав, будши незвичайно задоволений і вдячний за такі важливі прислуги гетьмана Венцеслава і

всього руського воїнства, нагородив їх різними почестями та дарунками; а як урядники литовські учинили деякі замахы на привілеї та маєтності урядників руських та їх лицарства, то він, на подання про те гетьмана року 1409, квітня 13-го дня, видав потверджувальний привілей на пакти злуки, і є він ось такого змісту: „Промислом Божеським і доброю волею нашою і станів наших народніх, з'єднчивши ми дідичне княжество наше Литовське і підлеглі йому од своєї волі княжества руські з народом і королівством Польським, установили єсьмо на те і підписали достаточні пакти єднчення. Але деякі чини литовські, як ся ускаржано нам од гетьмана руського, не уймаються ничувати зупельної єдности з ними чинів руських і шляхти тутейшої побитом визволення їх од ярма татарів. І прето ми уставуємо і повторно стверджуємо уфундовані і укріплені пакти з'єднчення народу руського з народом польським і литовським, і бути їм яко рівний з рівними і вольний з вольними вічно і непреложно, і права свої руські тримати без перешкоди, якось вони слушні єсть і за тим прийняті в княжестві нашім Литовськім заєдно з письмом руським, альбо слов'янським, і по ним всі суди мати і справи одержувати і добрами своїми дідичними і набутими обладати і як хотя оборочати не супречне і без перешкоди іншими правами. Теж і лицарству руському з лицарством польським і литовським єдність держати, яко рівний з рівним, на кождих справах і урядах, без жадної упреки і зневаги. А претензії альбо докори о давнім поратунку люду руського од ярма татарського найбарзій ничуємо і касуємо, яко ті справи знатне одплачені і одслужоні лицарством руським проти супостатів литовських зрадливих ливонців і тих нестатечних крижаків і інших наступців на отчизну, од яких руснаки слушно нас оборонили і голови свої на плацу положили, і за докору їх строгі кари і нав'язки на винуватців укладаємо”.

По смерті короля Владислава Ягайли наслідував син його старший, Владислав Другий, прозваний Ягелоном. Він, коронований року 1434, найперше дбав про збереження та утвердження постанов батька свого, за якими

в князівства руські, поділені на воевідства та повіти, потвердив обраних з тамошніх князівських і шляхетських фамілій воевод, каштелянів, старостів та суддів, з усіма іншими урядниками, порівнявши їх і все шляхетство, або лицарство руське честю та вольністю з польськими урядниками та шляхтою, і це наслідникам своїм зберігати присягою затвердив, а виданим року 1435, березня 7 дня привілеєм своїм так узаконив: „Воеводства руські з лицарством і народом тутешнім поставляємо і утверджуємо на тих правах, привілеях і вольностях, які їм од отця нашого поставлені і утвержені при з'єдночненню добровольному Руси і Литви з державою Польською, і да не важить ніхто в оних воеводствах наших ничувати прав їх і привілеїв в ділах земських і лицарських, теж і в релігіях отечеських наслідуваних добра воля і свобода да не от'ємлеться, ні насилується, і лицарство шляхетське руське з лицарством шляхетським польським і литовським, і ті народи зупельне з'єдиночаться, яко рівний з рівним і свободний з свободним, і яко єдиноплемінні суть і доброю волею єдність свою уфундували і укріпили, визволившись од ярма татарського общою ратію руською і литовською през Гедимина, праотця нашого, і тепер в імініях своїх і побитках да імуть руснаки свободу і волю свою не преслідувану і не насилуємо, і судяться в них од самих себе; а в суди земські і градські вибирають судей і урядників вільними голосами по правам своїм і статутам, які утверджуємо і захоуємо на вічні времена і за посесорів наших о них ручаємось”.

За сим привілеєм і пактами злуки королі польські: Казимир Четвертий, брат Владиславів, Ян Альбрехт і Олександр, сини Казимирові, права ті присягали, при коронаціях потверджували, а інші королі, що по них були, як от Жигмунти та інші, привілеями своїми їх поновлювали.

Король Владислав Ягелон Другий, затвердивши розпорядження громадянські внутрішні, взявся до справ зовнішніх войовничих. Але в них стільки був щаслив і вда-

тен, скільки мав змінливостей, і політика його, то бадьора, то безтурботна, упала, зрештою, на голову його, запаморочену духовенством римським. Він року 1435 через послів своїх пствердив мир з турками, припинивши пограничні чвари та незгоди. що були передше з ними. Султан їхній Амурат Перший, мавши тоді війну з цісарем німецьким за Сербію та Угорщину, просив короля ласкаво взяти між ними посередництво і замирити їх у їхніх незгодах або дати йому підмогу в тій війні; за те обіцяв йому великі гроші або поступку в землях, суміжних з Польщею. Король усього того відмовився, а року 1439 взяв сторону угорців, і, виступивши з армією своєю проти турків, розбив їх двічі в Трансильванії, а нарешті, зійшовшись з султаном на границях угорських, подолав і його у головній битві недалеко ріки Дунаю, змусивши султана з розбитками армії своєї відступити за Дунай. Плодом сих перемог було те, що угорці визнали Владислава за свого короля, яким і був він у них справді впродовж п'яти років. Султан, також визнавши його в тій гідності, відступив йому всі свої претенсії на Угорщину, а король знов уклав з султаном мир, і затверджений він з обох сторін присягами й трактатами; і по тому, нагороджуючи він своє воїнство, зробив великі дарунки і надання чинам і військові руському, що славно допомагало в усіх його звитягах; а було їх в тих походах сорок три тисячі сімсот чоловіка під командою воєвод: київського Світольдовича і сіверського Ольговського, та полковників: Блудича, Дулепи, Претича, Станая, Бурлія і Артазія, яким, між іншими дарами королівськими, даровано від нього герби та золоті коряки на поворозах, себто на шнурах шовкових, почеплених через плече і подібних до сучасних аксельбантів, або кавалерій.

Мир той не довго тривав, і король року 1444 порушив його у найпідступніший та найганебніший спосіб. Папа римський Євгеній IV, знавши відвагу королівську і хоробрість його воїнства, що вперше сливе перемогло так голосно сили турецькі, страшні до того всій Європі, підмовив короля знову напасти турків, які воювали тоді з ве-

неціянами та далмацькими народами, що, будши християнами грецького сповідання, просили папу допомогти їм проти турків, обіцяючись за те прийняти його релігію і зверхне над собою ієраршество. Король відмовлявся довго великою для себе ганьбою і тяжким гріхом за віроломство і зламання присяг, учинених з султаном турецьким, коли укладано з ним недавній мир. Та папа буллою своєю розгрішив короля від усіх присяг та зобов'язань його супроти турків, запевняючи, що присяги з невірними нічого не варті і християни від них завсіди можуть бути вільні. До того ж вислав він свого легата, кардинала Іульяна Чезаріні, до короля з добрим мішком золота, що ніколи з ним не розлучався, а король, зібравши зараз достатні сили і не сповіщаючи про те султана, вирушив у його провінції і, проходячи їх яко ворог, перехопився за ріку Дунай, спрямовуючи похід свій до міста Адріянополю. Султан, звідавши про нашествя на землі його короля польського з армією своєю явною військовою, без виповідження на те причин, протестувався довоколишнім народам, свідчився небом і землею, підносячи до них руки, і нарешті заприсягся всім, що є найсвятішого в світі, що не подав жадних причин до порушення з поляками миру і урочистих присяг, які його ствердили, і закінчив таким реченням: „Зневажили гявури свого Бога, споручителя мирних умов, то закличу ж і я Його собі на допомогу!“

Тим часом, як король польський вибирав собі дорогу до Адріянополю, другої столиці султанської, і уявляв при тому численні користі тамошні, що могли б дістатися йому як здобич, султан Амурат, перейшовши нагло з великою армією Балканські гори, застав короля та армію його коло міста Варни. Бій розпочався і тривав з незвичайною жорстокістю турків, що злостилися на поляків за зухвале зламання ними миру, і з взірцевою мужністю військ польських, захочених попередніми перемогами. Султан безугаву роз'їжджав по своїй армії і підносив на дусі вояків поміччу свого Аллаха, месника за віроломство, якого раз-у-раз закликав; а король, також роз'їжджаючи по своїх військах, підбадьорював їх благословен-

ням Святішого Папи і присутністю його кардинала. Нарешті споборники Аллахові перемогли послідовників папських. Армія польська була розбита і розсіяна, король убитий, а кардинал кинувся в ріку, з наміром переплисти її конем, але золото, що наповнювало його кишені і обтяжувало сього вершника, занурило його на дно річкове і з ним враз загинуло. Війська руські були в тій битві у числі тридцяти тисяч під проводом воєводи свого Ольговського і полковників Тризни, Гудима, Бурлія, Станая, Претича й інших. Вони, по розбиттю всієї польської армії, повтікали до Булгарії, а народи тамошні, буди русинам єдиновірні і єдиноплеменні, що з слов'янського роду з-над ріки Волги вийшли, давали їм безпечне у себе пристановище і проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай; але з них до половини старшин і рядовиків упало в бою.

За короля Олександра, сина Казимира Четвертого, а брата Альбрехтового, уврлася мужеська лінія князів руських в останній галузі її, князеві Семенові Олелковичеві, і всилу постановчих конституцій Королівства, року 1506-го обрано од лицарства першого гетьмана руського, Пренцлава **Лянцкоронського**, з родини сенаторської, зятя князя Острозького і свояка короля Олександра, за яким була заміжжю Олена, також княжна руська, названа од поляків схизматичкою, і тому не коронована. Сей гетьман зробив для королівства Польського великі й важливі послуги, подолавши у трьох битвах турків, татар і волохів, що нападали на Галичину й Волинь і поривалися вглиб Польщі до столичного міста Кракова. Плодом тих перемог було відібрання од турків і татар малоросійських земель понад Дністром і в гирлі Дніпра, од часів навали Батієвої загарбаних. Щоб охоронити назавсіди од них границі того краю, створено тоді з козаків малоросійських сильну сторожу між Басарабією і Кримом, понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів або за порогами, що на цій ріці, де козаки, заради сталого перебування, понаробили укріплення, або редути, названі засіками від січення дерев, на палісади уживаних. З того згодом козаків, що там позасідали, названо запорозьки-

ми козаками, а місце перебування їх названо Січчю Запорозькою, і козаки перші перемінялись другими, з селищ їхніх відряджуваними. Нарешті, приймаючи прихожих охотників з нежонатих козаків, ловлею звірів та риби, а не менше здобиччю заграничною споважених, створили велелюдне товариство козацьке; а щоб їм ніщо не заважало бути готовими до всяких виправ, рішилися ті козаки зоставатися довіку безженними. Таким побитом завелася Січ Запорозька, і замінила колишню сторожу пограничну. Уряд, визнавши їх корисними, настановив між ними по їх виборах старшин і головного отамана, кошовим названого, і залишив по-старому в команді гетьмана малоросійського, до якого вони і місце їх перебування належали завсіди. На утримання ж і постачання війська того надано й приділено йому достатні землі малоросійські, з угіддями обабіч Дніпра та порогів, між річок Кінської, Самари, Калміюса, Ташлика і Бога.

По гетьманові Лянцкоронському обрано на гетьмана князя Дмитра **Вишневецького**, і він, будши гетьманом в часі мирному, прославився громадянськими чеснотами, відбудовував зруйновані міста та публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів, і всяким способом допомагав йому вичуняти після руйницьких воєн, і за те все ушанований як батько народу. За його часів взимку вдалося прорватися між сторожею пограничною кримським татарам на долішне Поділля, зване Побережжям. Вони там пограбували декілька містечок під час ярмарків і захопили чимало худоби; а що робили вони те в хижацький спосіб, і військові команди ніде наздогнати й зловити їх не могли, то покарані вони самою долею, або несподіваною жорстокістю повітряних стихій. Коли верталися вони до своїх улусів із звичайною квапливістю, застукав їх у степах незвичайний сніг з страшною завірюхою, або хугою, через що вони ні їхати, ані путі своєї бачити не могли, а змушені були стояти по шию в снігу. Лютий мороз з вітром заподіяв їм неминучу загибель, і

вони, порізавши свої коні та худобу, повлазили в їхні тулуби і шукали порятунку в слабій і короткій теплоті, але всі до одного там погинули, і знайдено їх навесні більше як чотири тисячі трупів.

По смерті гетьмана князя Вишневецького року 1514-го обрано на гетьмана князя Євстафія **Ружинського**, який, замолоду навчавшись та подорожувавши довго по чужих краях, а найбільше по Німеччині та Франції, набув у різних науках, особливо у військовій, великого знання. Першим його заходом було перевести в Малоросії реформу військам і урядженню їх в інший од колишнього спосіб. Війська тії за стародавнім звичаєм рахувалися в оселях своїх по околицях з одного селища, і по куренях, з кількох разом селищ зложених, і звалися всі мешканці взагалі курінною, або околичною шляхтою, службові з них старі — товариством, а молоді — козаками. Курені та околиці управлялися обраними з них отаманами й товаришами, які й маловажні незгоди між ними розбирали та мирили їх; а по земських спорах та позвах і по важливих справах розбиралися і судилися у повітових та городських судилищах. На службі ж звані були хорунжими повітовими, від яких чинилися перегляди та описи козакам і їхній зброї, і у них хоронилися прапори, або хоругви повітові, під сторожею товариською, на яких герби були, з одного боку повітовий, а з другого національний. Та коли треба було збиратися військові у походи, то від хорунжих оповіщувано по куренях, аби збиралося військо на призначені найвищим начальством збірні місця, за які часто бували Біловіж за Ніжином та Крилов за Дніпром, і інші, де зібраних козаків і товариства творено полки й сотні, і в них обиралося вільними голосами всіх урядників вищих і нижчих, які в тих рангах вважалися тільки під час служби або походів, а вернувшись додому, поверталися у попередній стан з назвою товаришів, себто заслужених і з увагою в голосах, якими від інших вивищувались. Таке стародавнє заведення при токою було до багатьох свавільств та зловживань козацьких. Вони збиралися часто без заклику хорунжих, а паче в місцевостях пограничних, обирали начальників,

творили полки так звані охочекомонні, і нападали на Туреччину, Молдавію та Крим, начебто щоб визволити бранців з неволі, а насправді задля здобичі, через що багато з тими народами заводилося сварок і навіть воєн.

Гетьман Ружинський, з зіволення короля Жигмунта Першого, поборюючи свавільство та безладдя, заснував у Малоросії двадцять сталих козацьких полків, на дві тисячі кожний, давши їм назви найзначніших міст: Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Гуманський, Корсунський, Брацлавський, Калницький, Кропив'янський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький. Кожний полк поділив на сотні, названі також іменами міст та містечок. До кожного полку призначив обраних товариством та козаками з-поміж заслужених товаришів полковників, сотників та старшин полкових і сотенних, які zostалися в рангах на все їх життя і завели рангове в Малоросії шляхетство, або, сказати б, дідичне боярство, що залежало раніше від виборів та заслуг, за прикладом усіх інших народів і земель добровпоряджених християнських. Полки тії наповнені й надалі поповнювані були обраними з куренів та околиць шляхетських молодими козаками, записаними в реєстр військовий до визначеного на вислугу реченця, і тому названі вони реєстровими козаками; половина їх кінна з кожного полку завсіди утримувала в полі, а друга піша утримувала по містах залоги, і при потребі підпомагала й комплектувала перших. Одіж і зброю заведено в них легкі й однакові, і вони їх за зразками справляли. У мирний час з власної маєтності, і харчі мали з домів своїх, а в разі війни та походів призначено платню з скарбу малоросійського кожному козакові по червінцеві на рік та по каптанові тузинковім на два роки, а інколи й по кожухові. Старшинам сотенним удвоє проти козака, а сотникам удвоє проти старшин, а полковники, старшини генеральні обозні та старшини полкові мали визначені рангові села та інші наддачі. Артилерію, обози та в'юки з припасом, харчами і фуражем

споряджалося від скарбу та поспільства. За зброю були у кінноти списи, штуцери, пістолі та шаблі, а в піхоти — мушкети, списи та кинджали, що їх виписували й діставали з Швеції і Туреччини.

Екзерциція у війську zostавалася давня з поправкою, і звичайний марш колонний звався йти сакмою. Для маршу в небезпеці шикувалися трикутником, а з нього вишикувати фронт значило ставати лавою; але для атаки, а паче для оборони, заведено знов сильну з трьох шерех батаву, подібну в усьому до стародавньої грецької, а потім римську фалангу, що її в цілій Європі заведено під ім'ям батальйону де каре; шикування кінноти в піхоту відповідало сучасному драгунському пішому шикові. Для охотників, або волонтерів, що завсіди збиралися з убожі, або так званих гультаїв, створено п'ять полків охочекомонних, які звано прізвищами полковників, промованих гетьманами, і утримувано їх на сторожі пограничній на низу річок Самари, Богу та Дністра, і діставали вони невелику платню, а здебільша вдовольнялися звіриною та рибною ловлею; за поведінку їхню відповідали полковники, число ж їх не визначено, але полк раховано не більше як на п'ятсот чоловіка.

Впорядивши у такий спосіб військо малоросійське, коли року 1516-го хан кримський Мелік-Гирей, по союзу його з князем московським Василієм Івановичем, ішов війною на Польщу та Малоросію, гетьман Ружинський з військами малоросійськими і польськими, з наказу короля Жигмунта, виступив до нього назустріч і, зійшовшись на границях малоросійських над річкою Дінцем, біля міста Білгороду, дав себе заатакувати ханові, який, звичаєм азійатським, оточив його своїм військом з трьох боків. Війська гетьманські були притиснені тилом до річки і їх обозу, і татари зняли страшений крик і пустили хмари стріл; кіннота гетьманська, спішившись і вишикувавшись в батаву, а піхота, вишикувана так само фалангою, зустріли натиски татарські сильним вогнем з мушкетів і гармат, і, ведучи стрілянину безугаву на все та-

тарське військо, завдали їм сильної поразки, і вони, відчувши свою загибель, почали відходити. Але гетьман з місця свого не велів нікому рушати, а вдавав, начебто він тільки спроможний боронитися, а не наступати, через що татари, роблячи цілий день свої напуски, на ніч одступили на декілька верстов у степ і стали великим табором необачно. Гетьман, мавши військо своє невтомлене, виступив з ним опівночі в похід, і, йдучи зумисне тихо, зблизився до табору татарського на самім світанку. А що татари звичайно тримають коні на паші, а не біля конов'язів, то гетьман вислав загін кінноти з наготовленими задалегідь паперовими ракетами, що, коли їх кинути на землю, могли перескакувати з місця на місце і робити до шести пострілів кожна. Кіннота тая, наскочивши на становище татарське, запалила свої ракети, кинула їх між коні татарські і спричинила серед них велике сум'яття; вони, злякавшись, бігали щодуху по табунові, волочили й топтали своїх вершників та сторожів, а тим часом усі війська гетьманські, стріляючи з мушкетів та гармат, напали на табір татарський, перейшли його наскрізь, вбиваючи замішаних та одурілих татар, і так розбили хана та його війська вщент, забрали табір його з усім багажем, і, обтяжені користями, вернулися зо славою у свою землю.

Повертаючись од Білгороду руського, гетьман Ружинський зустрінутий був турками й татарами, які виступили були з Білгороду, або Акерману татарського, що в Басарабії. Вони, довідавшись про перемогу над ханом кримським і про втрату ним всього табору його з великим багатством, задумали відібрати ті багатства у Ружинського, напавши на нього зненацька і врозполох, майже звичайний у військ, що вертаються з вдалого походу. Та Ружинський був не такий необачний, як татари собі думали; він, звідавши від граничних роз'їздів, що татари білгородські з тамошніми, залоговими турками виступили на Очаківський степ, одіслав зараз багажі свої на Гуманщину, а сам з військами, переправившись через ріку Бог, засів в счеретах та байраках над річкою Кодимою.

І скоро татари з турками надтягнули до Богу, то він, наступивши на них зненацька з усіх боків, зіграв з ними таку роль, яку вони для нього готували і, розбивши їх ущент, гнав недобитки аж до Акерману, відняв у них все, що мали, і помножив свою здобич, яку розділив полякам і своєму військові. Відтоді поляки, маючи часто до діла з військами малоросійськими і шануючи їхню хоробрість та мужній характер, завели з ними тісну й щирю дружбу, і багато з них служило в полках малоросійських, вважаючи собі за честь, навіть значне шляхетство, іменуватися козаками. З такого загального прозивання руських воїнів козаками вийшла згодом та помилка, якої допустилися всі письменники малоросійські й польські, зазначаючи в своїх літописах та історіях, що, після гетьмана князя Михайла Вишневецького, всіх інших гетьманів обирали з простих або реєстрових козаків. Та це вельми несправедливе і здоровому розумові суперечне, бо козаки завжди мали в полках та провінціях своїх багатьох урядників різних ступнів, як от старшин генеральних, полкових і сотенних, і земських урядників. І з якої ж речі, або що за правило, мимо такого числа урядників, обирати простих козаків? А коли се приписується повазі перед заслугами та гідністю, то натурально, що старшини, більше заслужені й гідні від простих вояків, і ввійшли в ранги свої саме з тих причин; обминати ж їх на виборах гетьманських означало б щось безглузде, що лише невдоволення, обурення та міжусобиці приносить. А певно зайшли у письменників такі безглузді про вибори висновки через спільне слово, або назву, уживані й тепер між воїнства, що всякий генерал є солдат, а гетьман — козак, отже всі офіцери й рядовики суть воїни, і назви ті всім їм властиві й пристойні. Про козаків руських, а паче про малоросійських і про саму їхню назву дивне щось повідають деякі письменники. Вони, немовби сперечаючись між собою, говорять: одні, що тії козаки суть зайди на Русі, то з Скитії або від татар, то з Кабарди Черкаської; а інші твердять, немовби залишки чужоплемінного народу козарського. Польські ж історики показують ще, начебто набиралися вони з усякого гультайства або наволочі, і осе-

лені їх королями на порожніх землях внизу рік Дніпра та Богу. Але такі безглузді думки значать більше, ніж помилки історичні, і, не наводячи інших істин, спростовує їх самий розсудок, бо то є незаперечне, що всякий народ повинен мати своїх воїнів, і з konieczности з самого себе, щоб довіряти свою долю та безпеку не чужоземному, а своєму воїнству, а інакше було б крайне безумство і необачність, подібні до того, якби змусити стерегти шулікам голуби, а вовкам вівці. Назви ж воїнам дається звичайно мовою кожного народу од доспівів, або узброєння їхнього, і тому видно в одному народіві жовнірів, у другому яничарів та спагів, а в інших солдатів та жандармів; а далі назви ті розділяється на кінних і піших, через що також відомі назви од мушкетів мушкетерів, од карабінів карабінерів, і так далі.

Таким чином і руські воїни назвалися кінні козаками, а піші стрільцями та сердюками, і ті назви суть власні руські, з їхньої мови взяті, наприклад, стрільці від стрільби, сердюки від серця або запальности, а козаки та козари від легкості їхніх коней, подібної до козячого скоку. Що б же були вони чужоземці або зайди і руський народ довірив би таким волоцюгам долю свою і безпеку, того ніщо не доказує, і вигадки про те і висновки суть нерозсудливі. Рівно ж і думка польських істориків, які приписують заведення козаків їхнім королям, стосується тільки до нежонатих запорозьких козаків, що зібралися були на Дніпровому низу з руських охотників, про яких історія широко повідає. Осілі ж і запасові козаки, названі з того реєстровими козаками, були по всіх провінціях і повітах руських, і видно їх досі по стародавніх компутах та самих осілостях, себто околицях і куренях. А королі польські, Владислав Другий і Стефан Баторій, через гетьманів своїх руських, хоч розпоряджали козаками, але те стосувалося тільки до управління та комплектування їхніх полків, кінних козацьких і піших сердюцьких, що їх набирали з родин козачих, які замешкували околицями та куренями своїми всі воєвідства руські, і стосувалося ще до примноження їхніх чиновників та уряд-

ників, але ніяк не до нових заведень козацтва, про що свідчать самі тих королів привілеї та універсали, тут описані. Коли ж вважати первісне козацтво од скифів та козарів, то все те саме вийде, що вони походять од свого племені слов'янського, бо відомо, що скифи, або, кажучи поправніше, скити, були слов'яни, себто люди, які мешкали над Волгою і на Кавказі, а козари, властиві предки руських козаків, мешкали по всій Русі, яко обранці з того ж таки народу на службу вітчизни.

Черкасами називали й писали сливе всіх малоросіян, а не самих лише козаків; але називали їх так тільки великоросіяни на відміну від своїх мешканців, і давали їм назву з головного їхнього міста Черкасу, що стоїть над рікою Дніпром, де гетьмани руські резидували і був найвищий трибунал тої землі. Давати ж народам назви з головних їхніх міст — звичайна річ у цілому світі. Так називали москалями всіх росіян з міста їхнього Москви, і царство те довго такою назвою титуловано; також називають нині генуезців, венеціян та інші народи з їхніх міст. Коли ж запитати ще, чому місто Черкаське названо Черкасом, то вже тонкість ся буде така нерішуча, як би й про багато інших у світі міст, що не мають відомостей про початок своєї назви. Але то вже справедливо, що народ черкаси, який за Озівським морем та рікою Доном мешкає і на який багато хто з письменників вказує, ніколи на Русі міст на своє ім'я не будував, та й у себе їх не має, і той народ з вигляду свого і місця замешкання свого в межах слов'янських, себто між стародавнього князівства Тмутараканського і ріки Волги, справедливіше вважати-ся може походженням своїм од племен слов'янських, що помішалися з грузинами й татарами, ніж од нього виводити воїнів слов'янських, цілими мільйонами від черкасів численніших, і що виставляли на війну великі свої армії. Щождо татар, то вони, будвши зайдами в землі Руській, натурально воїнів своїх русинам не давали, а навпаки з їхніми воїнами повсякчас вели війни і ніколи з народом руським не мішалися, отже, козаки руські від них походити ніяк не могли.

По смерті гетьмана князя Ружинського, року 1534-го обрано на гетьмана з осавулів генеральних **Венжика Хмельницького**. Він, мавши наказ від короля Жигмунта Першого відбивати військом своїм велику орду татарську, що зібралася була з Криму й Басарабії і пробивалася через Молдавію та Волинь до Польщі на грабіж та її спустошення, виступив з військом своїм реєстровим на Волинь, а охочекомонні полки і запорозьких козаків, поділивши на багато ватаг, розіслав прикривати границі з того боку, звідки йшли татари, наказавши їм нападати на татар під час їх походів та нічлігів і відходити від них, подаючись до головного війська. Такими маневрами обманувшись, татари, вважаючи всі війська, що нападали на них, малозначущими, які їм перекинути й прогнати завсіди можна, йшли далі безпечно і насунулись на табір гетьманський біля міста Заславля. Гетьман, перед тим укріпивши табір свій вагенбургом, з обозу побудованим, і залишивши в ньому дещо піхоти з важкою артилерією, сам з усім головним військом сховався за гаї та пасіки міські. І скоро татари оточили звичаєм своїм обоз козацький і почали перестрілку, знявши великий крик, гетьман, виступивши з закритого місця, ударив з запілля і на фланги ворогові, і, давши один випал з мушкетів та гармат, почав бити списами й шаблями. Татари, заскочені несподіваним нападом і збиті сильним випалом та оточені з трьох боків військами, злякалися, замішалися і побігли врозтіч по полях. Гетьман, відрядивши зараз призначені перед тим війська, звелів їм гнати й бити татар ззаду, і, знавши татарську хижацьку звичку зручно на бігу з'єднуватись, обернутися й нападати, наказав своєму військові ні в якому разі не розсипатися поодинці, а триматися кошів, що значать сучасні рої або плутонги; сам же з головним корпусом ішов серединою і повідбивав усі татарські в'юки з припасом. Татари не поминули нагоди на бігу з'єднатися і обернувшись напасти на все військо. Але гетьман мав наготові для того сильну батаву з артилерією, яка враз їх відбивала і змушувала тікати. І таким чином гетьман, поразивши та розсіявши татар, повернувся з славою і великою здобиччю до За-

славлю і дістав від короля едячні похвальні листи, а від поляків усюди, куди приходив, тріумфальні зустрічі. За гетьмана Венжика на головному Соїмі в Варшаві, коли про зрівняння литовського й руського шляхетства з шляхетством польським подане було на потвердження колишні основні привілеї і всі законоположення, король Жигмунт Август, потверджуючи й поставляючи їх на всій давній основі, виданим року 1563-го червня 7 дня привілеєм, між іншим узаконив: „Дозволяємо лицарству литовському і руському привілеї прав і вольностей земських внести і вписати в новоукладений Статут, таким чином, як і в Короні польській вони є вписані, і рівномірно вживати, вольностями своїми користуватися, і мати так, як дотепер, чин лицарський шляхетський обох народів литовського і руського те вживали і користувались”. А коли на другому головному Соїмі від депутатства руського зійшли подання про домагання деяких чинів литовських, а паче тих, що були в землі руській по виборах на урядах, поспільства руського в свій вічний послух, то той же таки король Жигмунт Август, повторюючи і потверджуючи всі попередніх королів польських привілеї, в даному від себе року 1569, червня 7 дня привілеї так узаконив: „Землю Руську і князівство Київське і всіх тих земель жителів узагалі і кожного особливо од послуху, володіння, урядів і повелінь Великого Князівства Литовського на вічні часи вилучуємо, звільняємо і до Польського королівства, як рівних до рівних, вільних до вільних, і як власний і справжній до першого і до власного тіла і голови, з усіма взагалі і з кожним особливо, з містами, містечками, селами, повітами, або уїздами, і всіма їх, які б не були, маєтками, тую землю і Князівство Київське вище згаданій Короні, або королівству Польському прилучаємо і з'єднуємо”.

По смерті гетьмана Венжика Хмельницького обрано на гетьмана з воевод князя Михайла **Вишневецького**. Він року 1569-го мав наказ од короля Жигмунта Августа йти з військом малоросійським на оборону від турків і татар

обложеного ними міста Астрахані, на підмогу військам царя московського, Івана Васильовича Грізного, якому король завдячував повернення Польщі завойованого царем міста Полоцька з його околицями. На цей наказ гетьман з полками реєстрових козаків вирушив у похід з міста Черкасу, і, йдучи походом, приєднав до себе пограничні охочекомонні полки і частину запорозьких козаків, і з тими силами, пробираючись степами, дійшов до міста Астрахані, а там, оглянувши табори турецький і татарський, що стояли нарізно біля міста, і собі став табором геть вище від ворожих над рікою Волгою, і, укріпивши його артилерією, звелів робити комонникам своїм часті шарміцелі, або перестрілки біля таборів ворожих, а сам тим часом з сильним корпусом кінноти кожного дня наїжджав на табір турецький, і, обходячи його навколо з мушкетною перестрілкою, повертався до свого табору. Ведучи гетьман такі наїзди декілька днів, вислав однієї ночі надійного старшину до міста з наказом, щоб залога й мешканці у призначений їм день зробили вилазку з міста і розпочали фальшиву атаку на турецькі шанці, що були між містом і їхнім табором. Перелізши вночі в обидві сторони, старшина повернувся з міста і запевнив гетьмана про готовість міщан і залози виконати наказ. Гетьман зробив таке саме призначення і помічним московським військам, що окопалися на одній волзькій косі, щоб вони того самого дня підступили піші під табір татарський і займали б його своєю атакою. По тім наказі, першого ранку на світанні, виступив гетьман з кіннотою, вишикуваною лавою, або довгим фронтом, а позад неї товстою фалангою вишикувались п'ятнадцять тисяч піших козаків, озброєних в списи, шаблі та мушкети. Кіннота йшла попереду і з флангів, закриваючи піхоту, і скоро лише корпус той стало видно з міста, міщани з залогою зробили вилазку, як умовлено, з великим криком і пальбою розсипалися біля шанців турецьких, вдаючи, що їх оточують. Гетьман із своїм корпусом зближався до табору турецького, і турки, бачивши і думавши, що він просто собі розїжджає, ані трохи на нього не вважали, а бігли великими юрбами з табору до шанців на допомогу своїм

військам. Корпус, ставши на найближчій від табору дистанції, миттю роздався і дав місце піхоті, яка з можливою швидкістю вдарила на табір, вдерлася в нього, заволоділа гарматами і, переходячи по ньому, разила турків, що зовсім не сподівалися такого нападу. Турки, що повтікали з табору, сповістили в шанцях про свою поразку, і звідтіль юрбами поспішали визволяти табір. Але козаки, засівши в ньому, зустріли їх з окопів артилерією і пострілами з мушкетів так вдатно, що більша частина впала на місці, а решта, змішавшись, не знали, кудю тікати. Гетьман з кіннотою, напавши їх в той самий час, побив їх удруге і прогнав до табору татарського, куди тікали й турки, що zostалися були в шанцях, а міщани з залогою зайняли шанці без ніякого сливе спротиву. І таким чином Астрахань з облоги визволено. Турки, дждавшись ночі, пішли до своїх черкеських границь, а татари їх прикривали. Гетьман Вишневецький, здобувши біля Астрахані в таборі турецькому велику здобич, поділив її між військом своїм та московським, віддавши сьому останньому і всю важку артилерію турецьку, але відділивши при тому частину здобичі на скарб малоросійський. Сим учинком війська малоросійські, а паче козаки запорозькі та охочекомонні вельми засмутились і явно ремствували на гетьмана; і одної ночі, відділившись їх понад п'ять тисяч чоловіка, пішли з табору гетьманського. Проходячи вниз рікою Доном, спинилися в гирлі його на одній косі, вище від міста Озова, на супротивному його березі, і побудували там місто Черкаське, на ім'я свого міста Черкасу, і, зоставшись там назавше, жили перше без жінок, за прикладом запорожців, опісля, запросивши до себе донських козаків, що в малому числі мешкали в своєму містечку Донському, на місці нинішнього Донського монастиря, з'єдналися з ними і переженились, прийнявши всі обичаї тих козаків і зробивши місто те головним всьому військові Донському, що від них і від одноземців, які до них приходили, значно примножилося.

На місце Вишневецького, що вибув з уряду гетьманського, висланий од Корони в краї чужоземні, року 1574-

го, обрано на гетьмана обозного генерального Григорія **Свірговського**. Він, з волі Речі Посполитої Польської, що управляла через міністрів своїх Польщею, по виїзді з неї короля Генриха до Франції, покликаний був од господаря волоського, Йоана Липули, на допомогу народові його проти турків, що на нього напали, і, вступивши в Молдавію з військом малоросійським, дав першу баталію туркам біля міста Сороки, 23 квітня 1575 року, де, розбивши турків ущент, поклав головного пашу їхнього Кара-Мустафу і багатьох з ним урядників турецьких, і випровадив їх з багатьма прапорами та здобиччю до Варшави. Після тої перемоги розділив гетьман війська свої надвое, і одну частину, під командою полковника Сави Ганжі, вирядив до головного міста волоського, Бухаресту, а з другою пішов сам через Яси до Галаців; тим часом послав гінця на Січ Запорозьку з наказом до кошового Феська Покотила, щоб він вислав піхоту свою човнами на Чорне море і наказав не допускати десантів турецьких у Дунай і Дністер. Кошовий виправив ту експедицію в найліпшому порядку, і вона принесла суходільному військові великі вигоди. Запорожці, роз'їжджаючи своїми човнами по Чорному морю і в гирлах обох рік, перехопили й полонили багато кораблів з військом та військовим припасом, а ввійшовши в Дунай, багато прибережних фортець і селищ поруйнували й попалили. Гетьман і Ганжа з військами своїми, проходячи Молдавію та Валахію, зустрічали турецькі корпуси та ватаги, і їх завше щасливо розбивали й розганяли. Очистивши ті землі від навали турецької, коли повернув гетьман від Дунаю на Басарабію під місто Килію, то тут в зрадливий спосіб сповіщений був вірменом, що в місті тому переховується безцінні скарби, що їх награвували були турки в Молдавії та Валахії і поклали в місті під охороною невеликої залоги, чекаючи, поки човни запорозькі з моря та Дунаю відійдуть і їх до Туреччини перевезти буде можна. Гетьман, звикнувши перемагати незрівнянно більші сили і твердині турецькі, рішився відразу ж облягати Килію і взяти її приступом. Розпорядивши війська на приступ і не zostавивши в таборі своєму звичайної резерви та підмоги, почав навальну

атаку з трьох боків; але зірвані турками у двох місцях міни підняли гетьмана й багато з ним козаків у повітря, і вчинили повний розлад та загибель, а турки, що по тому напали з усіх боків, перерізали з запілля премногих козаків, а решту розігнали, і вони, блукаючи довго по Молдавії, знайшли корпус полковника Ганжі і з ним повернулися у свої границі.

На місце загиблого гетьмана Свірговського, року 1576-го обрано на гетьмана з полковників **Федора Богдана**. Він, зібравши й доповнивши втрачені Свірговським війська і мавши наказ від тодішнього короля, Стефана Баторія, переслідувати кримських татар, що нападали у відсутності Свірговського на границі малоросійські і полонили тамошній народ, вирушив з усім своїм військом на Крим, року 1577-го, навесні. Йдучи вниз Дніпром, виправив із Січі Запорозької п'ять тисяч піхоти човнами, під командою осавула військового. Нечая, з наказом, впливши на Чорне море, пристати до кримських берегів коло міст Козлова та Кефи і замкнути тамошні гавані, аж прибуде він до тих міст. Як переходив гетьман кримським степом, перестрівало його багато татарських полчищ, але він їх, хоробро приймаючи, щоразу з великою втратою проганяв. Нарешті дійшло до головної баталії, до якої гетьман, передбачивши її заздалегідь, приготувався, і завернувши від Лиману Дніпровського до Орської, або Перекопської лінії, заатакований був між Кінбурнських кучугурів і кам'яного Дарієвого мосту всіма татарськими ордами під командою самого хана Дивлет-Гирея. Наступ їхній, крик людський і тупіт кінський подобилися всеруйнуючій грізній бурі. Армія малоросійська йшла чотирма батавами, уставленими так, що обоз її і кінна резерва були всередині, а артилерія, розставлена по всіх фасах, могла діяти довкола армії. Супротивник допущений був з фронту на постріл мушкета, і тоді відкрита була стрілянина з усіх гармат, що тривала безугаву більше як годину. Панцерних вершників і їздців татарських, що повалили на фронт, прийнято і побито списами. Сильний вітер, що тим часом зірвався, прочистив повітря від диму і по-

казав страшні купи мерців татарських, які вкрили тілами всю околицю козацької армії. Гетьман, запримітивши, що татари, відступаючи до лінії, розтягнулися обабіч мосту, який з'єднував косу Кінбурнську з Перекопським степом, рушив до мосту і гирла затски, і, відтявши значну частину татар від їхніх полчищ, випустив на них кінну резерву, підкріплену однією батавою, які, пригнавши татар до затоки, всіх тамо перебили й перетопили, а ті, що позосталися на другому боці, хоч як поривалися допомогти відтятим, зовсім не мали в тому успіху за водою та за пальбою з табору гетьманського, і забралися собі за лінію. Війська козацькі прийшли до лінії без перешкоди, і гетьман, розміркувавши, що штурмувати її річ забарна і втратна, переправив значну частину кінноти вночі через Гниле море, або Сиваш, бродом і плавма; а вона, дійшовши з того боку до перших воріт на лінії, відбила їх і впустила всю армію, яка, напавши на місто Ор, зване Перекопом, здобула його штурмом, і, вибивши всю залогу доостанку, збурила укріплення і спалила місто. Від Перекопу продовжувала армія похід свій у бойовому порядку до міста Кефи, і, заставши його обложеним з моря та з гір запорозькими козаками, учинила з ними генеральний на нього приступ і за короткий час ним заволоділа і віддала все убивству, грабунку та вогню, зоставивши живими тільки своїх полонених, числом обох статей до п'яти сот душ. А як повернули війська обходити гори Кефські, щоб напасти на Бахчисарай і Козлов, то коло річки Салгир здибали їх ханські посланці з найзначніших мурз, піднесли гетьманові дарунки і просили його іменем хановим укласти мир. На мир погодилися з умовою зібрати й повернути всіх бранців руських і в заставу того дати п'ятнадцять мурзаків аманатами. Все те татари виконали, і гетьман, доставши ще 713 бранців, вернувся у Малоросію з превеликою здобиччю. Морським військам звелів він одвідати ті міста турецькі, які купували у татар і тримали в неволі бранців руських, і війська ті, напавши зненацька на приморські міста Синоп, Трапезонт і на багато містечок, віддали їх вогневі й мечеві, доставши у них декількох своїх бранців і численну здобич.

За сього ж короля Баторія, коли сили турецькі безнастанно нападали на християн, що проживали вгорі над рікою Дунаєм, і від їхніх государів та князів прошено у короля допомоги, то король дав наказ гетьманові Богданові вчинити із військами малоросійськими сильну диверсію в землі турецькі, віддалені од границь польських, і відвернути їхні сили од сусідуючих з Польщею християн. Гетьман, виправивши наперед на Чорне море запорозького осавула Нечая, з трьома тисячами козаків запорозьких їхніми човнами, вирушив сам із усім військом малоросійським на степи Кримські, і, перейшовши їх на виду Орської лінії і татар, що ані трохи його походів не перешкождали, вступив у границі донських козаків, які недавно змішалися з запорозькими. Козаки тії прийняли гетьмана та військо його приязно і подали їм усяку в поході поміч, а паче переправою війська човнами своїми за ріку Дон, а опісля за ріку Кубань. Гетьман, проходячи за Доном землі Черкеські, не чинив супроти них нічого неприязельського. І черкеси, позираючи на військо з подивом, не робили ніяких замахів ворожих, а продавали військові худобу свою та інший харчовий припас з виглядом приязним. Переправившись за Кубань, гетьман розпочав неприязельські дії над турецьким народом, палячи і вбиваючи все, що траплялося на дорозі. Запорозькі козаки, плаваючи човнами попри береги тої землі, чинили такі ж руйнації прибережним селищам. Народи ті, не сподівавшись таких нападів і будши не приготовані до оборони, рятувалися лише втечею і переховуванням. І так переходячи гетьман з військами всю Анатолію, відвідав і головні її міста, Синоп і Трапезонт; однак, не роблячи на фортеці їхні приступу, за відсутністю належної до того артилерії, виграбував і випалив самі лише їхні форштати, а досягнувши передмість царгородських зо східньої сторони тамошньої протоки, напав на них з усіх боків і змусив турків, заскочених таким несподіваним нападом, рятуватися втечею на суднах у самий Царгород. А військо малоросійське, пограбувавши та підпаливши передмістя, відступило назад до Чорного моря, і на протоці, переправившись запорозькими човнами та іншими

морськими суднами, біля турецьких берегів забраними, вступило в Болгарію, проголосивши тамошньому народові, що вони, яко єдиновірні й єдиноплеменні, нічого ворожого їм робити не будуть. Болгари, тим заспокоєні, супроводили війська козацькі аж до Дунаю, подаючи в дорожніх потребах усяку поміч, і тут же сповістили гетьмана, що турки, які нападали на Сербію та інші християнські понад Дунаєм банатства, завернули нагло назад і потягнули до Адріанополю. Гетьман, переправившись через Дунай запорозькими й здобутими суднами, поміж міст Силістрії та Варни, вступив у Молдавію, і, зрівнявшись з містом Килією, напав на нього зненацька на світанку і, взявши штурмом, вирізав усіх турків та вірмен, а місто пограбував і спалив дощенту, помщаючись таким чином за смерть гетьмана Свірговського і премногих з ним козаків малоросійських, що зрадою у тому місті згинули, а потому повернув гетьман з військом у свої границі із славою і здобиччю великою.

Король Баторій, монарх, сповнений розважливости, праводушности і всіх прегарних прикмет, що сан його оздоблювали, признав гетьманові та всьому військові малоросійському належну справедливість, нагородивши заслуги їхні подарунками, почестями та іншими привілеями, що мужність відзначають. Гетьманові, який мав клейноди польські: булаву, або жезло володаря, і прапор з гербом білого орла, додав клейнод азійський, бунчук, на відзначення перемог над азійським народом. Для резиденції гетьмана і всього Малоросійського Трибуналу спорудив на ім'я своє над річкою Сеймом місто Батурин, а в Черкасах звелів мати гетьманові свого намісника, або польового гетьмана, що звався опісля наказним гетьманом, яких то додано й двом іншим у Польщі гетьманам. До генералітету малоросійського додав двох генеральних осавулів і одного бунчужного генерального, а до полків призначив по одному судді і по одному писареві, звелівши козакам судитися по службі і в усіх справах, що до особи службової стосуються, у своїх полках та сотнях; а тільки в справах земських правуватися

по-старому, яко шляхті, в судах повітових. З того згодом народився у деяких письменників той хибний висновок, буцімто завсіди козаки в усіх своїх справах, навіть і земських, судилися особливим якимось правом козацьким, відмінним од шляхетського. Та ця думка вельми несправедлива і спростовується самими вироками судовими, що є в архівах, згідно з якими всі розправи земські та городські переводилося і покарання присуджувалось між козаками та їх урядниками за статутowymi артикулами, для шляхетства узаконеними; самі ж лише службові, себто реєстрові, та й то під час служби, судилися од їхніх старшин правом військовим, що єдино до особи стосувалося. Хоча ж самі судища городські та повітові під час руїн та гонінь, що за Унію відбувалися, і від упадку рангового шляхетства малоросійського, що в католицтво римське і в поляцтво навернулося, зруйнувалися або змінилися, а справи їхні по службі перейшли були до полків та сотень, але й тут судилися також козаки і сатисфакцію діставали за правами їх шляхетськими, особливого ж для них права ніде не видно. Навіть і самі поляки, ставши опісля непримиренними козакам ворогами, права того ніколи їм не відбирали, а навпаки, околична шляхта, що й донині між ними застається (що з козаків вийшла, нічим від них не різниться і здебільшого не має власних земель своїх, а на володільницьких, під чиншем, або на оброку, живе), користується у них по одній породі з усіх прав та привілеїв шляхетських. Якщо ж за притоку до такої суперечности є той пункт, який після руїн у статтях козацьких положено: „Щоб ніхто з чинів сторонніх і не козацьких у справи їхні військові не втручався, а де буде два козаки, там вони третього судити можуть“, то ся стаття сама собою доводить, що мова в ній про справи й розправи військові, а ніяк не земські. Але при всьому тому й вона права шляхетського не відбирає, бо саме те право, з перших привілеїв шляхетських, узаконюється волею правуватися шляхті через своїх виборних суддів, а не інших. Трибунал Малоросійський складався з семи департаментів, або відділів: 1-й з них означав найвищий уряд і звався Генеральна Кан-

целярія з верхньою апеляцією, звідкіль виходили універсали гетьманські і всі накази; 2-й Генеральний Суд Гродський; 3-й Генеральний Суд Земський; 4-й Комісарят, що ревізував справи підкоморські і мав zarazом Дирекцію над публічними будівлями, дорогами та переправами; 5-й Скарбова Канцелярія, що відала прибутки та видатки національні; 6-й Військовий Регімент, що управляв військовими справами; і 7-й Ревізійний Комітет, що ревізував усі рахунки скарбові та військові, від якого й фіскальство залежало над усіма урядниками та адвокатами, щоб вони точно виконували приписані їм обов'язки.

Щоб нагороджувати заслуги товариства, в полках і сотнях не вміщеного, заснував король Баторій три кляси, або ступні товаришів військових. У перший ступінь поставлено бунчукових товаришів, і ранга їх дорівнювала обозному полковому, а служба у війську або в поході мала місце при клейнодах національних, себто під бунчуком і прапором; за мирного ж часу призначувано до важливих комісій наказом гетьманським і Генеральної Канцелярії. У другий ступінь поставлено військових товаришів, і вони на службі військовій також мали місце в штаті гетьманському і при клейнодах національних, а в оселях своїх займалися комісіями, од Генеральної Канцелярії та її Департаментів призначуваними, а рангами вважалися проти сотників. У третій ступінь поставлено значкових товаришів; вони мали місце на службі в полках при полковому прапорі, а при підвищенні промовано їх на військових товаришів. Всіх тих ступнів товариші на ранги свої мали від гетьмана універсали і служили вони в своїй землі і в походах власним своїм коштом, але за довгочасну та добру службу нагороджувані були од гетьмана селами, хуторами та іншими наданнями.

Король Баторій до руського воїнства і народу був такий патріот, яким вважалося у римлян імператора Тіта, сина Веспасіянового, себто друг і батько людства. Він правотою своєю і лагідністю вселив у всі народи королів-

ства свого дух єдності і братерської згоди. Не чути було між ними ніяких суперек, що уми народні часто бентежать, ні про породи, ні про привілеї, а тим паче про релігії. Саме навіть духовенство, що має нахил звичайно до дебатів та привласнювання собі правомислія, подобилося тоді агнцам непорочним золотого віку, або пастирства Адамового, і що за все найкраще, то була згода чиста обох головних релігій, римської та руської. Коли відлучався надовго єпископ римський, то доручав паству або правління своєї єпархії єпископові руському; коли ж, навпаки, відлучався єпископ руський, то також доручав єпархію свою в правління римському єпископові, і все було в них у послуху і любові, впрост християнській.

Признання і милість короля Баторія до воїнства і народу руського пояснюються в привілеєві його, даному року 1579-го, квітня 19 дня, в якому так написано: „Зглядом і увагою великих праць і лицарства військ руських, які вони показали і завше показують в обороні й розширенні спільної отчизни од супостатів і звиклих претендаторів зарубіжних, найбарзій од тих треклятих іноплемянних магометанців та бусурманів, що плюндрують отчизну і завертають у неволю люд християнський, яко се й недавно за королівства нашого учинилося, але милістю Божеською і звитязтвом вірного гетьмана нашого руського Богдана і військами його козацькими знатне одвернуто й одплачено, уставуємо і потверджуємо всі права, вольності й привілеї війська того і всього народу руського, антецесорами нашими постановлені й затвержені, і як од віку в них бувало, так нехай буде на вічні часи, і нехай не важить ніхто одмінити й порушувати прав і вольностей у добрах вічистих і набутих і в усяких маєтках, а вільні вони шафувати ними по своїй волі і судитися за них у своїх судах земських і гродських, в яких засідати вибраним од лицарства особам і судити по своїм правам і статутам руським; а належито до лицарства військового, тим судитися в обозах і таборах своїх од суддів військових, яких ми в кожному полку призначити звеліли, однак справа до них належить о тягарі воїна

і маєтку його рухомому, допоки хто козакує і вписаний в реєстри військові, а за поверненням в повіти й околиці, судитися вони зачнуть в судах повітових і гродських, яко стан шляхетний, і шляхетство руське, що в рангах, урядах і реєстровому козацтві знаходиться, єдність і рівність мають з шляхетством польським і литовським, яко же при першому з'єднанню Руси з Польщею і Литвою уложено єсть і затверджено, і ми тее потверджуємо і заховуємо. Трибуналові Руському провадити справи свої в новоствореному місті нашому Батурині, а як потреба вкаже, то й в Черкасах; теж і гетьманові руському резидувати в тому місті, а в Черкасах мати намісника свого з генералітету військового, який ми значно розширили і заоздобили, умноживши і класи товариства бунчукового, військового й значкового, яким поміщатись під бунчуком і при полкових хоругвах, а бунчук жалуємо ми гетьманові на знак звитязтва його з військом своїм над народом азіятичним, од якого і клейнод сей добуто працею гетьманською і кровію козацькою”.

По смерті гетьмана Богдана, що сталася скоро після його походів, року 1579-го обрано на гетьмана з полковників Павла **Підкову**. Він був породи волоської, з фамілії князів, або господарів тамошніх. Довгочасні заслуги військові малоросійському і визначні подвиги його в діях воєнних дали право на те обрабня. За його правління скинутий був з свого уряду Петро Підкова, господар волоський, збунтованими волохами. Він утік до гетьмана Підкови, небожа свого, і упрохав його про своє відновлення. Гетьман, спорядивши сім полків реєстрових козаків і два полки охочекомонних, вирушив на Валахію. У двох битвах війська малоросійські волохів розбили й розпорошили. Гетьман зблизився до головного міста Бухаресту, щоб його облягти, але духовенство й народ, що зустріли його з міста, зачали просити гетьмана бути господарем, замість його дядька, який тут же таки з гетьманом перебував і дав на те свою згоду. Гетьман, по довгому зволіканню, переконаний був, нарешті, просьбами та клятьбами волохів прийняти у них

господарський титул і вступити задля того до міста. По доконанню встановлених на такий випадок обрядів і святкувань, Підкова зостався на правлінні Господарства Волоського, а війська малоросійські при полковниках та інших чинах відпустив до Малоросії, з вдячною грамотою до всіх урядників і козаків за їх до нього прихильність і старання. При собі залишив Підкова козаків з двадцятєро, найбільше йому відданих, а з іншими розлучався, як з рідними, в сльозах і журбі. Та щойно ті виступили до своїх осель, як дістали вістку про смерть гетьмана. Повернувшись з тілом його, козаки розповіли, що вбито його підступом: один вельможа, запросивши господаря у приміській свій дім хрестити дитину, мав там готових убивців з колишніх ворохобників. Вони, напавши на Підкову зненацька в самому домі, відрубали йому голову сокирою, поклавши її на поріг, а з ним убили одного старшину і двох козаків малоросійських. Тіло Підковине з головою поховали козаки з честю в Канівському монастирі.

На місце забитого гетьмана Підкови, обрано на гетьмана року 1582-го осавула генерального Якова **Шаха**, і першим його старанням було помститися на волохах за смерть гетьмана Підкови, який був великий Шахові друг, а козакам вельми люб'язний. Він доносив королеві, що турки, взявши під свою протекцію Валахію та Молдавію, і підсилюючись особливо у Валахії, зближаються до границь польських і руських. І тому від короля Баторія вислано гетьманові наказ берегти границь і побільшити на них військо та роз'їзди. Гетьманові того й треба було. Він, примноживши військо, вислав його роз'їздом униз Дністра, а сам з великою силою вирушив угору тою ж рікою, і, зловивши біля границь декількох турків військового звання, відіслав їх до короля, як доказ своєї пильности. Тим часом, відбувши нагальний похід од границі до Валахії, напав на місто Бухарест, вибив і випалив його передмістя, а замок узяв в облогу і зажадав одміщан видати спрчинників смерти гетьмана і господаря Підкови, погрожуючи в противному разі обернути все на

попіл та купу каміння. Міщани не забарилися виконати його вимоги, і видали сімнадцять чоловіка винних із самим боярином, що Підкову на смерть видав. Гетьман, повтинавши їм вуха та носи, звелів повісити їх на видноті, з написом, прибитим на церкві Никольській: „Тако караються віроломці і зрадці, що проливають кров християнську невинну“. Уряд турецький не залишив без претенсії напад гетьмана з військом на Валахію і Бухарест. Султан їхній зажадав через посланців своїх відшкодування від короля польського, а тим часом наказав в'арештувати усіх купців польських і руських, що торгували в Молдавії, Валахії та Криму. Король польський, приступаючи до задоволення турецьких претенсій, віддав гетьмана під суд і насланим до військового Малоросійського Трибуналу універсалом звелів старшині генеральній і всьому військові судити гетьмана. Він був усунений од гетьманства і засуджений на довічне ув'язнення в монастир Канівський, де з волі його посвячений у ченці, і скінчив життя своє спокійно в чернецтві.

На місце гетьмана Шаха, року 1583-го обрано на гетьмана з полковників Дем'яна **Скалозуба**. На початку його правління кримські татари, в зв'язку з незгодою урядів польського і турецького за подію волоську, напали позлодійськи на границі малоросійські і полонили кілька сот людей біля містечок Опішного та Котельви. Гетьман, на першу ж про те вістку, зараз рушив з кіннотою своєю на Кримський степ, з наміром перейняти татар з бранцями, не допустивши їх до Орського Перекопу, але в тому не вспів, а довідався від зловлених язиків, що вони забралися вже за Перекоп і випалили увесь степ на день дороги до Перекопу. Гетьман, одступивши в свої границі, доносив королеві про ворожі учинки татар і дістав у резолюції наказу, щоб, не розпочинаючи явної війни, у яку турки, будучи тепер без діла, вмішатися можуть, старався бранців визволити умілим способом. Гетьман, не визнаючи в тому пункті іншої штуки, окрім військової, видав секретного наказу запорозькому кошовому, Неччаєві, примножити свої човни до можливої кількості і

приготувати їх та військо своє в потайну експедицію. Скоро по тому прибув гетьман з кінним військом, і, спішивши тут три полки реєстрових козаків, посадовив їх з таким самим числом запорожців у човни і виправив на море під команду писаря військового запорозького Івана Богуславця і полковника малоросійського Карпа Перебийноса. Партизанам тим звелів гетьман перейти Лиманом і морським берегом до приморських кримських міст, замкнути їхні гавані, і кораблі, що виходитимуть з них, переглядати та відбирати руських бранців, якщо вони в них знайдуться, а одному загонові човнів підійти до гирла Перекопської затоки, повище Сербулацької пристані. По тому наказі вирушив гетьман з достатнім числом кінноти та піхоти до Орської лінії, і, підійшовши до неї, замкнув обое її воріт, вдаючи, що перебирається через лінію. Тим часом приплив у затоку Перекопську перший загін човнів запорозьких, на які перебрався сам гетьман уночі, не оповіщаючи військові, а звелів тільки обозному генеральному, Якову Сурмилі, командувати військом і далі пробувати дістатися поза лінію, з тим наміром, щоб татари, побоюючись вступу козацького в Крим, якнайскорше збували бранців своїх у приморські міста, де їх можна буде одбивати на човнах. Відпливши гетьман у море, з'єднався там із своєю флотилією, і, призначивши їй різні гавані кримські, поплив сам у затоку Керченську, що відділяє Крим од острова Таману, де сподівався застати найбільшу переправу бранців. Та щойно увійшов у затоку, як військовими турецькими кораблями, що вийшли з Озівського й Чорного моря, був оточений і по довгому бої взятий у полон з усіма військами, які zostалися після бою, і відвезений до Царгороду, і там заморений голодом. Рівно ж і писаря Богуславця захопили турки в полон недалеко міста Козлова, але опісля запорожці визволили його з поміччю Семіри, жінки паші турецького, яка виїхала враз із Богуславцем до Малоросії і була йому дружиною. Інші ж війська козацькі з обозним Сурмилою та полковником Перебийносом повернулися в свої границі.

На місце Скалозуба, року 1592-го обрано на гетьмана з осавулів генеральних заслуженого у війську малоросійському, природнього шляхтича польського, Федора **Косинського**, і за його часів почалася та знана епоха страхиття й вигублення для обох народів, польського й руського, епоха, замовчана в історіях, або злегка в них описана, але яка, струснувши Польщу аж до основ і захитуючи її упродовж більше як ста років, скинула, врешті, в безодню мізерноти, а народові руському давши випити повний келіх лиха, що його за днів Нерона та Калігули не всі християни скуштували, перетворила його на інший вид і стан. Це значить Унія, що її видумав у Римі Папа Клімент VIII, а приніс якийсь польської породи прелат, Михайло Кунінський. Вона з'явилася тут у лисячій шкурі, але з вовчою горлянкою. Єпископів руських і митрополита їхнього, київського Михаїла Рогозу, з багатьма архимандритами та протопопами, року 1595-го запрошено було у найхитріший спосіб до міста Берестя Литовського, на раду братерську. Названо ті збори Духовним Грецької Церкви Собором. Нунцій папський, що головував на тих зборах, з численним римським духовенством, передавши руському духовенству благословення папське і дар Святого Духа, закликав його до єдиновірства і сопричастя слави володаря світу і в співчлени володаря всесвіту. До того ж заохочували наддачею єпископам і монастирям сіл з підданими, а білому священству по п'ятнадцяти домів у послушенство, або рабство з їхніх же таки парафіян. Того дійсно й dokonано рішенням короля і Сенату, що сліпо корилися волі папській. Духовенство руське, спокусившись підкоренням собі аж такого числа своїх співотчичів та чад духовних і не дбавши ані трохи про обов'язки свої перед Богом, перед спільною Церквою і перед народом, що їх обрав, підписали угоду на Унію і присягою тее ствердили. І сих відступників було вісім єпископів і один митрополит Рогоза, з архимандритами й протопопами, а саме: 1-й Іпатій, єпископ володимирський і берестейський, прототроній константинопільський; 2-й Кирило Терлецький, єпископ луцький і острозький, екзарх патріярший; 3-й Єрмоген,

єпископ полоцький і вітебський; 4-й Йоан Гоголь, єпископ пинський і туровський; 5-й Діонісій, єпископ холмський і белзький; 6-й Інокентій Борковський, єпископ чернігівський і остерський; 7-й Іраклій Шеверницький, єпископ волинський і почаївський; і 8-й Феоктист, єпископ галицький і львівський. А не спокушених єпископів, що піднесли сан свій пастирський розважністю й твердістю впрост апостольською, встоялися тільки три: сіверський Йоан Лежайський, нащадок князів сіверських, переяславський Сильвестр Яворський і подільський Інокентій Туптальський, та протопоп новгородський, Симеон Пашинський. Сі мужі, перейнявшись ревністю у вірі своїй стародавній апостольській і по рідним законам та обрядам, противилися соборищу тому, сперечалися з ним і нарешті урочисто перед ним і перед цілим світом протестували, що вони, будучи членами Великої Кафолічної Церкви Грецької і Єрусалимської і не маючи від її патріархів та всього духовенства згоди й дозволу на зміну догматів і обрядів, що їх стародавні вселенські собори були затвердили, не визнають впроваджуваних у неї новин і творців їх за законні й правильні, і вельми од них, яко самозванства та заблудження, відпекуються. Соборище тее, по довгих дискусіях та погрозах, не захитавши сих стовпів Церкви, зневажило їх, повтинавши їм бороди, вигнало з сонмища свого, осудивши на позбавлення сану їхнього і посад.

Гетьман Косинський, звідавши про впроваджувані у Бересті новини такої ваги, зараз учинив сильні від себе подання, одне до короля та Сенату, а друге до самих Берестейських зборів. У першому доносив він, яко намісник королівський та міністер правління, що „зміна у вірі й обичаях народніх, в Бересті запроваджувана духовенством без згоди народньої, є притичина, вельми небезпечна і до здійснення затяжка, що узгіднити уми людські і совість кожного є справа не людська, а Божа, і він не надіється вдержати народ у сліпому послухові духовенству і свавільно впроваджуваним у Церкву правилам, і просить уряд відвернути тее зло, або дати час

народові на роздум". На збори берестейські писав гетьман, як голова народу, що „зібране тут руське духовенство не має від чинів нації і від народу ніякого повноваження на введення в їх віру й обряди змін та новин, а без того не має воно і влади обтяжувати народ свавільними своїми правилами та вигадками; і що се духовенство, будучи обране в їх службу від чинів і народу і утримуване їхнім же коштом, може всього того позбутися від тих же чинів і народу при їх невдоволенні; а він, гетьман, ні за що тут не ручиться, і радить зборам припинити постанови свої до загального обміркування та судження". На ті гетьманські подання уряд і збори, зробивши йому вдавану поступку, закликали його на нараду до Берестя. Та коли він туди прибув, то зараз же був заарештований і відданий під суд соборища римського і руського, які, давши йому вину апостата, або відступника, засудили його на смерть, і, замурувавши в одному кляшторі в стовп кам'яний, названий кліткою, заморили голодом. І так гетьман Косинський, за щирість свою до благочестя і спокою народнього, учинився першою жертвою Унії. Козаки, звідавши про його ув'язнення, зібралися в числі семи тисяч і вирушили до Берестя, щоб його визволити. Польські війська, перестрівши їх під містечком П'яткою, стялися з ними і були розбиті вщент і розіпнані, але козаки в живих уже Косинського не застали і подали гасло до загальної борні.

Замордувавши в такий варварський спосіб гетьмана Косинського, уряд польський дав наказ гетьманові коронному зайняти Малоросію військами польськими, ввести до всіх її міст залоги і суворо заборонити урядникам і козакам мати елекцію на вибір гетьмана, а духовенству руському, що повернулося з собору берестейського, подавати всіляку допомогу в наверненні церков та народу до Унії. Духovenство розпочало тую роботу окружними посланнями своїми до всіх церков та народу, в яких воно так вияснювало: „Ми, отці Церкви Руської, дбаючи за правовірність, зізволенням Святого Духа в Бересті зібравшись, судивши й розсудивши неспокійний стан ієрар-

шества Церкви Грецької, з нами єдиновірної, і утруднені наші в требах церковних з ним зносини, перешкоджувані далекістю путі і злими обмовами варварів, що тут осіли, яко же єсть відомо всьому світові, що всі грецькі і єрусалимські патріярхи, народи й Церкви підпали з давніх літ під іго невірних бусурменів, турків, і од них вводяться в невірний той народ агарянські обичаї, християнству противні, та й сама Богослужба їх і обряди християнські насилуються од тих проклятих чужоплемінців частими заборонами та озлобленнями, через що не чути вже у них зовсім дзвонів церковних, що закликають християн на молитву, і не видно процесій, що приоздоблюють обряди і службу християнську; а московське християнство, бувши нам теж єдиновірним, заразилось з давніх літ розколом стригольщини, що од жидів пішов, і ерессю, недавно внесеною од вірменського ченця Мартина, в Константинополі осудженого, а в Києві всенародно спаленого. А тому не личить нам, православним сущим, і зносин з такими відсталими народами мати. І тако ізволися Святому Духові і нам, отцям Церкви, наслідуючи многих нашої релігії християн, італійських, венеціанських, ілірійських і грецьких, об'єднатися по-давньому з Церквою Римською Католицькою, сиріч древньою Апостольською, з якою наша релігія і була через многі віки г повному єднанні і згоді, але відірвана намовою зухвалого константинопільського патріярха Фотія, без слушних причин, але через його чванливість, і за те видимі суть кари Божі на греки та їх Церкву. Через те закликаємо вас усіх, отців Церкви Руської, улюблену братію нашу во Христі, і вас, чада духовні, православних мирян, приєднатися до нашого єдиномислія і приложитися до Церкви давньої нашої Вселенської Римської, де всі Апостоли, і найвищий з них Петро Святий, живіт свій за неї положили, а переемець його, Святіший Папа, нині із славою володіє, його же шанують всі царі й володарі земні, і вседушно йому раболіпствують, і його ж святе благословенство і на вас, православні християни, буди й буди!". По опублікуванню в усіх оселях і парафіях сього послання, припечатані були до кожної церкви особливі епістоли, що спо-

віщали про тую зміну і умовляли народ коритися владі, яка Божим розсудом і милістю так чинить на користь їх, душевну й тілесну, а непокірливим переступцям погрожувано анатемою та відлученням од Церкви. Тим часом, як духовенство замінювало церковні антими́нси й требники та видумувало формули на прославлення та пошанування свого Папи, війська польські, діставши наказ допомагати духовенству при запровадженні ним Унії, виконували те ретельно, і, будши розставлені при всіх найзначніших церквах, а паче по містах та містечках, з голими шаблями змушували народ клякати в церкві і бити себе в груди по-римськи, а при читанні Символу Віри додавати відоме речення про Святого Духа. При тому підношувано шаблі над головами народу, з погрозами: рубати тим, хто не кориться їх наказові. Але сія вся начало тільки болізем бі.

Урядники й козаки малоросійські, що їх не допускали до головного міста їхнього Черкасу, зайнятого залогою коронного гетьмана польського, зібралися в місті Чигирині і, по достатньому й предостатньому обміркуванню, ухвалили одноголосно, на підставі стародавніх прав їхніх та привілеїв, королями й договірними пактами затверджених, обрати гетьмана з правом і привілеєм попередніх гетьманів. І за тою ухвалою року 1596-го обрали на гетьмана генерального осавула, Павла **Наливайка**, і від нього з усіма урядниками та військом, через депутата і посланця свого, полковника Лободу, вислано до короля Жигмунта Третього просьбу такого змісту: „Народ руський, будши в злуці, перше з князівством Литовським, опісля і з королівством Польським, не був ніколи од них завойований і їм раболіпний, але яко союзний і єдиноплемянний, що од єдиного кореня слов'янського, альбо сарматського походить, доброхітно злучився на однакових і рівних з ними правах та привілеях, договорами й пактами урочисто затверджених, а протекція і заховування тих договорів та пактів і самий стан народу доручені сим помазаникам Божим, Найяснішим Королям Польським, яко же й Вашій Королівській Величності, що

заприсяглися в тому під час коронації перед самим Богом, який тримає в правиці своїй усесвіт та його царів і царства. Сей народ у потребах і підпомогах, спільних злученій нації, ознаймував себе всілякою поміччю і єдиномислієм союзним і братерським, а воїнство руське прославило Польщу і здивувало цілий світ мужніми подвигами своїми в битвах і в обороні і в поширенні Держави Польської. І хто встоявся з сусідніх держав супроти воїнів руських та їх посполитого рушення? Заглянь, Найясніший Королю, в хроніки вітчизняні, і вони досвідчать тее; поспитай старців своїх, і речуть тобі, скільки потоків пролито крови воїнів руських за славу й цілість спільної нації польської, і які тисячі і тьми воїнів руських упали вістря меча на побойовищах за інтереси її. Але ворог, що з пекла вийшов і добро ненавидить, збурих священну тую народів єдність на погубу обопільну. Вельможі польські, сії магнати правління, заздрячи правам нашим, потом і кров'ю здобути, і навчені духовенством, що завше втручається до справ мирських, до них не належних, підвели Найяснішого Короля, нашого пана і отця милостивого, позбавити нас вибору гетьмана на місце покійного Косинського, недавно страченого у найбільш несправедний, ганебний і варварський спосіб, а народ збентежили зухвалим наверненням його до Унії! При таких од магнатства та духовенства чинених нам і народові утисках та фрасунках, не поступили однак ми ні на що законопереступне і вороже, але, обравши собі гетьмана згідно з правами та привілеями нашими, піддаємо його і самих себе наймилостивішій опіці Найяснішого Короля і отця нашого і просимо найпокірливіше монаршого респекту та потвердження прав наших і вибору; а ми завше готові єсьми проливати кров нашу за честь і славу Вашої Величності і всієї нації!”

Виряджений з тою просьбою полковник Лобода мав у короля приватну авдієнцію, і на ній король, дивуючись вчинкам свого міністерства, не відписав, однак, нічого до гетьмана та війська малоросійського, а сказав Лободі, що він на першому соймі старатиметься скасувати затії міністрів і духовенства; а до того часу звелів гетьманові та

військові поводитися мирно і злагідно з військами й урядниками польськими.

Гетьман Наливайко повисилав до всіх міст і повітів урядників і товариство, а до найзначніших вислав самого полковника Лободу з універсалом, в якому сповіщалося про його обрання згідно з правами й привілеями вітчизняними, і про перебрання ним правління з волі королівської, доручаючи й наказуючи при тому урядникам, військові й народові не розпочинати нічого ворожого супроти війська польського, що консистує по містах і селах, а чекати про виведення того наказу від найвищої влади; щождо Унії, то поводити кожному себе спокійно, слухаючи своєї совісти. Коронного польського гетьмана сповістив також Наливайко про своє правління згідно з волею королівською. Але вневдовзі по тому приходили до гетьмана вістки з міст та повітів, що висланих од нього урядників і товариство зганьбили, вигнали, а багатьох і побили поляки, і що війська польські стягаються до Черкас і Білої Церкви при повній зброї. Тим то гетьман Наливайко змушений був стягнути й свої війська до Чигирини і став обозом над річкою Тясмином, де, скріпивши табір свій окопами та артилерією, дожидав почину від поляків. Вони незабаром появилися у великому числі під проводом коронного гетьмана Жолкевського. Наливайко спершу виставив проти них, на підвищеному місці, три білі хрещаті корогви, себто прапори з хрестами, на них вишитими, і з підписом, або девізою: „Мир християнству, а на призвідцю Бог і Його хрест”. Поляки насупроти прапорів, що мир сповіщали, виставили на шибениці трьох малоросійських урядників, Богуна, Войновича та Сутигу, од гетьмана до міста висланих і тоді ж таки перед очима в обох військ повішених, з написом: „Кара бунтівцям!”. По тому з’явищу почалася од поляків атака на табір козацький. Наливайко заздалегідь зробив у потайному місці за табором сильну засідку з добірного війська, уставленого фалангою, і коли розпочалася обопільна з гармат та мушкетів жорстока стрілянина і закужелів дим, він вивів свою фалангу із засідки і вдарив на-

гло на самий центр армії польської; а в тій самій порі рушили козаки вперед із табору і, поставивши поляків у два вогні, змішали їх і вчинили страшенну між ними поразку. Убивство і січа тривали більше як сім годин. Козаки, мавши перед очима безчесно замордованих і повішених своїх братів, так обурилися і роз'юшилися проти поляків, що й слухати не хотіли про згоду або пардон. Поранених і збитих на землю вдруге добивали, тих, що кидалися в річку й топилися, витягали арканами і різали; словом сказати: врятувалися втечею тільки ті, що мали найпрудкіші коні, а решта впала на місці і поодинці по степу. Розбираючи й ховаючи тіла, пораховано, а по-козацьки накарбовано, мертвих поляків 17.330 чоловіка. Мерців тих наволочено великими стосами довкола шибениці, де товариство висіло, і там зарито, а тих, що висіли, урочисто знято, везено й поховано в церкві соборній чигиринській Преображення Господнього, з написом на гробах про безневинне їх страждання за батьківщину і віру православну.

Гетьман Наливайко по першій з поляками битві, так щасливо переведеній, поділив війська свої надвоє: одну частину, під командою полковника Лободи, вислав до міст задніпрянських та задеснянських, з наказом виганяти звідтіля поляків і духовенство, заражене Унією, а сам, з другою частиною війська, пішов тією стороною, що між рік Дніпра і Дністра. Проходячи, куди призначено, обидві частини військ зводили багато боїв з поляками, які збиралися з міст та селищ малоросійських, і які знову приходили до них на підмогу з Польщі, щоразу уцент їх розбивали й розганяли, здобуваючи обози їхні і зброю. І таким чином, очищаючи гетьман Малоросію від поляків і Унії, мусів два міста свої, Могилів над Дністром і Слуцьк над Случчю, що замкнулися були з великими залогами польськими та багатьма уніятами і чинили сильні вилазки, здобувати штурмом, при чому обидва ті міста спалено й зруйновано дощенту, а поляків вибито доноги. І всі ті походи, січі і штурми переведено за три з половиною місяці. Врешті, зійшовшись гетьман з полковником Ло-

бодою над річкою Сулою, напали там на обоз з військами двох гетьманів, коронного й литовського, укріплений шанцями і палісадами, оточили його і чотири дні штурмували, і вже частину укріплень були здобули, але посланці королівські, що приїхали тоді ж таки з Варшави, зробили всьому кінець. Король писав до всіх трьох гетьманів, щоб січу і ворожнечу зараз вони припинили і на вічний мир та затвердження прав і привілеїв руських підписали в особі обох військ трактат, і присягою його ствердили; а він, король, з усіма урядниками й соймом, дарувавши військові і народові руському повну амністію, забувши навіки все минуле, potwierдили вже пакти їхні і привілеї на вічні часи. І так першу війну з поляками скінчено, трактат підписано і присягою з обох сторін стверджено. Війська, виявляючи зовнішню приязнь і зизом позираючи одне на одного, розійшлися по домівках.

Гетьман Наливайко, розпустивши військо і повернувшись до Чигирина, дбав усіляко, щоб відновити колишні устрій і порядок по містах і повітах, війною зруйновані, і очистити церкви та духовенство, Унією заражені. Дехто з духовенства широ відстав од тої зарази, а інші вдавали, буцімто відстали; але всі вони жалували за втраченою над народом владою, од поляків надміру їм наданою, бо, oprіч уярмлених їм по п'ятнадцяти домів з парафіян, що ними вони володіли, як невільникими, повинен всяк парафіянин домовлятися з попами про платіж їм за головні треби християнські, які суть: сорокосту та суботники по померлих і вінчання молодих. В таких випадках подовгу й резонно упрошували парафіяни попів, і звалося те єднати попа, і попи, обраховуючи достаток просителя, вимагали якнайбільшої заплати, а ті про зменшення її просили з доземними поклонами, а часто й з слізьми.

Ось з того й пішла знана приповідка народня: „Женитися не страшно, а страшно єднати попа”. Сей мерзенний обичай, що відтоді був закрався, триває, на жаль, і донині, і попи, понад встановлені їм прибутки, чинять

свої безсоромні вимагання і митництва по-старому, і правлять навіть за треби християнські, як от сорокоусти, суботники та інші, на свій розсуд, і ніхто про те не про- рече і не возопієт.

Тим часом року 1597-го настала пора посилати до Варшави депутатів на сойм валний, або головний, а їх завсіди висилано чотирьох од воевідств, трьох од уря- ду гетьманського та війська, а п'ять од міст найзначніших та поспільства. У числі військових депутатів припало бути полковникові Лободі, судді полковому Федорові Мазепі і сотникові київському Якову Кизимові. Їх з усіма іншими депутатами туди й виправлено. Але й сам гетьман захотів з ними їхати, не так на сойм, як заради прине- сення королеві своєму найглибшої пошани та покори, про яку він завше думав. По приїзді гетьмана і депутатів до Варшави, першої ночі заарештовано їх на квартирах і завдано тоді ж таки до підземної в'язниці, а по двох днях, без ніяких допитів та суду, вивели гетьмана і з ним Лободу, Мазепу та Кизима на майдан і, оголосивши їм вину гнобителів віри Христової, посадили живцем у мідяного бика, і палили бика того малим вогнем скіль- кись годин, аж поки зойк і стогін страдників було чути, а врешті тіла замучених в тому бикові спалено на попіл. Таке жорстоке й нелюдське варварство вигадало римське духовенство за правилами і майстерністю їхньої священ- ної інквізиції, а перевели його в таку ганебну дію вель- можі польські, що володіли, враз із примасом, усім коро- лівством; бо треба знати, що влада королівська від року 1572-го, себто від часу першого виборчого короля Ген- риха Валезького, що був викликаний до Польщі з Франції і від свавільства поляків знов до Франції повернувся, бу- ла дуже послаблена; а від другого короля, Жигмунта, що посвятив себе від малих літ у сан духовний і з кляш- тору на короля був покликаний, і зовсім влада тая за- непала, а прибрали її собі вельможі, або магнати коро- лівства і духовенство римське, які тримали короля за одну проформу. Самі сойми народні не що інше були, як витвори магнатів і духовенства, дібрані ними та їхніми

партіями з так званої убогої, або чиншової шляхти і факторів їх міських, які через увесь час соймів вбиралися й утримувалися коштом вельмож та кляшторів. Історики польські, Вагнер і інші, хоч як прибільшували провини козацькі та хоч як прикривали самовладні зазіхання вельмож і духовенства римського на землю руську, пишуть, одначе, що „місія духовенства римського, задумавши перевести в руській релігії реформу для з'єднання зі своєю, занадто поспішила доконати її так раптовно і так відважно в народі грубому і завжди войовничому; а міністерство урядове, прагнучи староств та маєтків урядників руських, ще більше помилок допустилося. Воно, давши амністію першому ватажкові козацькому, Наливайкові, та його спільникам, в урочистих з ними трактатах, присягами затверджених, а духовенством неправно розгрішених, врешті, забравши фортельно на соймі національному, всіма народами за святість шанованому, стратило їх у найбільш варварський спосіб, всупереч чести, совісти та всіх прав народніх, і, замість лікувати недугу народню, ще більше її язви роз'ятрило”.

По страті гетьмана Наливайка таким нечуваним варварством, вийшов од сойму або од вельмож, що ним управляли, такий самий варварський вирок і на весь народ руський. В ньому проголошено його одступним, зрадливим та бунтівливим і засуджено на рабство, переслідування та всіяке гоніння. Наслідком такого неронівського засуду було відлучення назавше і депутатів руських од сойму національного, а всього лицарства од виборів та посад урядових і судових, відібрання староств, сіл та інших рангових маєтків од усіх чиновників і урядників руських, і самих їх вигублення. Лицарство руське названо хлопами, а народ, що відкидав Унію, схизматиками. До всіх урядових і судових установ малоросійських наслали поляків з численними штатами, міста позаймали польські залоги, а інші поселення їхні ж таки війська. Їм дано владу все тее чинити народові руському, що самі схочуть і придумують, і вони виконували наказ той з лихвою, і що тільки вигадати можуть свавільні, пихаті й п'яні люди, чинили тее над нещасним народом руським без гри-

зоти. Грабунки, насильства над жінками й навіть дітьми, биття, тортури і вбивства перевершили міру найбільш темних варварів. Вони, вважаючи і називаючи народ невільниками, або ясирем польським, все його добро признавали своїм. Як збиралося для звичайної господарської праці або на свято скількісь людей, одразу ж з биттям їх розганяли, і про розмови їхні тортурами вивідували, забороняючи назавше збиратися і розмовляти між собою. Церкви руські силою, або гвалтом повертали на Унію. Духовенство римське, що роз'їжджало з тріумфом по Малій Росії для нагляду та змушування на уніятство, возили од церкви до церкви люди, запряжені у їхні довгі повози по дванадцятро і більше чоловіка цугом. На прислуги тому духовенству вибирали поляки найгарніших дівчат руських. Церкви незгодних на Унію парафіян оддано жидам в оренду, і визначено за всяку в них відправу грошову оплату від одного до п'яти талярів, а за хрещення немовлят та похорон від одного до чотирьох золотих. Жида, яко непримиренні вороги християнства, тії вселенські побродяги і притча в людстві, захопчиво узялися до такого надійного для них скверноприбутництва, і не гаючись ключі церковні та мотузи до дзвонів одібрали собі в коршми. При всякій требі християнській повинен титар іти до жида, торгуватися з ним і, як до важливости відправи, платити за неї і випросити ключі; а жид при тому, насміявшись досхочу з Богослужби християнської та облаявши все, християнами шановане, ззиваючи його поганським або по-їхньому гойським, наказував титареві вертати йому ключі з клятьбою, що нічого про запас не відправлено.

Поневіряння і розпуки народів додала нова пригода, що вчинила ще визначнішою всій землі епоху. Рангове шляхетство малоросійське, що було на військових та земських урядах, не стерпівши переслідувань од поляків і не змігши знести позбавлення урядів своїх, а паче утрати рангових та набутих маєтків, відкинулося від народу свого і всякими підступами, обіцянками та дарунками закупило значніших урядників польських і духовних римських,

зладило і заприятнилось з ними і помалу-малу погодилося спершу на Унію, а опісля на вернулося зовсім на католицтво римське. Згодом те шляхетство, з'єднуючись з польським через посвоячення, споріднення та інші обов'язки, зреклося й самого роду свого руського, а всіляко намагалось, перекрутивши природні назви, підшукувати та придумувати до них польську вимову і називати себе природженими поляками. Тим то й донині видно у них прізвища достоменно руської назви, яких у поляків не бувало і в їхній мові бути не могло, наприклад: Проскура, Кисіль, Волович, Сокирка, Комар, Ступак і пребагато інших, а з колишнього Чаплини назвався Чаплинський, з Ходуна — Ходинський, з Бурки — Бурковський і так далі. Наслідком перевороту того було те, що маєтки сьому шляхетству і уряди їхні повернено, а франгові затверджено їм у вічність і в усьому зрівняно з польським шляхетством. У подяку за те прийняли й вони щодо народу руського всю систему політики польської, і, наслідуючи її, гнали преїзлиха сей нещасний народ. Головний політичний намір полягав у тому, щоб ослабити війська малоросійські і розвалити їхні полки, що склалися з реєстрових козаків, в чому вони й осягнули успіху. Полки тії, зазнавши в останній війні чималих втрат, не були доповнені іншими; од скарбу та сельбищ козацьких заборонено чинити всяку полкам допомогу. Головні начальники військові, перевернувшись у поляків, зробили в полках великі вакансії. Дисципліна військова і весь порядок опущені, і козаки реєстрові стали чимсь плазуючим, без пастирів і вождів. Самі курені козацькі, що були ближче до границь польських, то від переслідувань, то від улещувань польських, ідучи за знатною шляхтою своєю, обернулися на поляків і їхню віру, і з того постали відомі й донині околиці шляхетські. Незаможні реєстрові козаки, а паче нежонаті та мало прив'язані до своїх осель, а з ними й усі сливе охочекомонні, перейшли на Січ Запорозьку і тим її значно побільшили і підсилили, зробивши відтоді, сказати б, збірним місцем для всіх козаків, в отчизні гнаних, а навпаки, значніші запорозькі козаки перейшли до полків малоросійських і стали в них за

урядників, але без дисципліни та регули, через що в тих полках видима зайшла зміна.

У той страшний для Малоросії час, коли все в ній ди- хало злобою, помстою і розпукою, прокинулось нове зло, неначе сьмим пеклом уготоване на погубу людську. Року 1604-го якийсь москвитянин, що проживав у домі вое- води сандомирського, Юрія Мнішка, назвався московсь- ким царевичем Дмитрієм, про якого давніше кружляла поголоска, що він малолітком убитий був підступами боярина тамошнього, Годунова, який по ньому в Москві царював. Але той, що називав себе царевичем, твердив і маніфестував, що він є справді царевич, який врятувався від смерти убивством іншого малолітка, церковничого сина, на місце його підставленого. Збоку царя Годунова доведено в Польщі переписками з послами, які вбитого царевича дуже добре знали, що той царевич справді не- живий, а волоцюга, що ним себе називає, є позбавлений дияконства чернець, Гришка Отреп'єв. Та, не зважаючи на такі докази, двоякі інтереси взяли свою силу. Воєвода Мнішек хотів бачити дочку свою, Марину, царицею мос- ковською, видавши її заміж за того, хто називав себе царевичем тамошнім, з яким у них було про те погодже- но, і задля того клопотався за нього у короля польського і в Сенаті, а король з поляками, користаючи з тої нагоди, хотіли, зробивши претендента того царем московським, поділитися з ним царством його і вдовольнити тим стару ворожнечу свою до царства Московського. І тому вирі- шено виставити всі сили польські супроти сил моско- вських на користь самозванця. А театром видовища того призначила доля північну Малоросію. Війська московські, під командою численних воевод, бояр, думних дяків та окольничих і стольників рїжних ступнів, увійшли перші в Малоросію і, перейшовши в ній пограничне місто Сівськ, переправилися через ріку Десну біля міста Сіверського Новгородського, а поминувши його, стали табором на горах Новгородських, на дорозі Чернігівській. Міщани новго- родські і всі повіту тамошнього жителі від часів епис- копа їх Лежайського і протопопа Пашинського, згань-

блених за благочестя на соборищі Берестейському, не-
нависники уніяства та його творців, були знов скрив-
джені поляками одібранням у них двох монастирів, проти
замку мужеського Успенського і на Ярославлі горі дівочо-
го Покровського, з якого перший обернено на бази-
ліянський кляштор, а другий перероблено на кляштор до-
мініканський. А тому не мали вони ніякої прихильности до
поляків та їхніх інтересів. Навпаки, вроджена прихильність
до єдиновірців і однородців робила їх завше приятними
до народу руського, або московського. І тому в переході
їх військ не тільки не виявили до них нічого ворожого, але
й в потребах дорожніх одверто їм пособляли, розкрив-
ши такою необережністю ворожнечу свою до поляків.

Війська польські, супроводячи самозванця Отреп'єва,
йшли від Чернігова під проводом коронного гетьмана
Калиновського і полковника сіверського Івана Заруць-
кого, якого призначив король над військами малоросій-
ськими за наказного гетьмана. Вони, зблизившись до
Новгорода Сіверського, розташували табір свій над Со-
лоним озером, при верхів'ях широких і глибоких ровів,
порослих лісом, що колись наповнювались водою і ото-
чували Новгород. Правий з них звався Ладійною при-
станню, з назви ладій, що до нього запливали, коли в рі-
ці Десні вода стояла вище, а лівий звався Ярославським
потокком, або ручаєм, за течією його біля Ярославлі гори.
З перших днів ішли від обох армій лише спроби та шар-
міцелі між обома таборами; врешті почалася генеральна
баталія з польської сторони. Користаючи з означених
ровів, введена була в них уночі малоросійська піхота, і на
світанку вдарили поляки з трьох сторін на табір мос-
ковський. По довгій січі, вдерлися в нього поляки і вчи-
нили велике з обох сторін убивство; наостанку вибили
московські війська з їхнього табору, заволоділи ним і
гнали тії війська до місця, де гори схиляються до ріки
Десни. Тут вони поділилися надвое: одна частина, про-
бираючись байраками та хащами, пішла вгору рікою до
містечка Грем'яча і переправилась там через Десну, а дру-
га частина увалилася в Новгород і зачинила за собою

міську браму. Поляки, женучи московські війська, приступили до міста і облягли його, а малоросійські війська з полковником Заруцьким, відійшовши до монастиря Преображенського, вислали урядників своїх до посадника Березовського і до всіх міщан, умовляючи їх проголосити московців, що втекли до міста, воєннополоненими і браму відчинити. Одначе, перед тією наглою подією міщани через нерозважливість, або не будши в силах, випустили московців долішньою брамою до ріки і дали спосіб переправитися через ріку. Поляки ж, виваживши міську браму, вдерлися до міста і, шукаючи московців, вбивали всіх зустрічних; а довідавшись, що московців випущено з міста, обернули всю злість свою на міщан. Убивство над ними учинено загальне; не зважаючи ні на стать, ні на вік, мордували всіх без пощади. Нещасні тії міщани, будши незброєні і без ніякого спротиву, тільки що хрестилися та молилися Богу і своїм убивцям, але вони без гризоти кололи жертви свої в повному шаленстві; жінок і дівчат, погвалтувавши, перебили, немовлят, після забитих матерів, що повзали вулицями, підносили на списках, а деяких хапали за ноги і били головами об стіни; словом сказавши, кров людська бігла скрізь потоками, а трупи валялися купами. Деякі з молодих міщан повтікали були до замку, що його вважалося за неприступний, яко на високій горі укріплений і великими природніми ровами оточений. А що він був не в оборонному стані і з слабкою залогою, то поляки, увійшовши до нього без спротиву, вибили у ньому всіх доноги, а потім, зграбувавши місто і церкви, запалили його з усіх кінців і обернули в попіл. Після такої загальної згуби стояло те місто пустою довгі літа, і народ околичний їздив на торги свої звичайно до міста Путивлю, з чого відомі біля Новгороду шлях, гора та перевіз названо Путивльськими. Самозванець, сплюндровавши Новгород, обернувся з військами на міста Сівськ, а звідтіль далі шляхом Московським, але, не доходячи міста Кром, у Комарицькій волості, був оточений і розбитий військами московськими. Війська малоросійські, з командиром своїм Заруцьким, злостячись на поляків за новгородський погром, мало їм допомагали,

а тільки врятували самозванця і привезли його до міста Батурина, де він знов узброївся, і як опісля грали вони ролі свої з Заруцьким, історія їх описує.

Після дальших на Малоросію польських утисків полки малоросійські декотрі погодилися на послух коронному гетьманові, а інші, порозумівшись з козаками запорозькими, року 1598-го обрали собі за гетьмана обозного генерального, Петра **Конашевича-Сагайдачного**, і він перший почав писатися Гетьманом Запорозьким, а по ньому і всі наступні гетьмани в титулах своїх почали додавати Військо Запорозьке. Їх наслідуючи, титулувалися також полковники й сотники малоросійські, та й саме військо малоросійське часто Запорозьким Військом називалося. А увійшла назва ся в обичай як для одріжнення від тих полків, які були в послуху коронних гетьманів, так і для вдержання прав своїх на вибори, що їх поляки при всіх нагодах забороняли і припиняли в селищах малоросійських; а запорозькі козаки, навпаки, увійшовши в вибори малоросійські, перед тим для них чужі, і будши далекі від селищ та від зносин з поляками, могли зручно зберегти права і свободи військові і одвертати від них насильства поляків. Тим часом гетьман Сагайдачний, звідавши, що татари кримські, скориставши з замішанини малоросійської, вчинили на пограничні селища набіги і забрали до Криму багато бранців малоросійських, виправився з пішим військом човнами запорозькими на Чорне море, де одна половина війська попливла до міста Кефи, а друга з самим гетьманом вийшла в Сербулацькій пристані на берег, перейшла попри гори Кефські до того ж таки міста і, заатакувавши місто те з моря і з гір, здобула його штурмом. Бранців, у ньому знайдених, військо визволило і забрало, а жителів вибило доноги і місто пограбувало та спалило. Гетьман, перейшовши горами до міста Козлова, учинив передмістям його те саме, що й Кефі, а жителі, поховавшись в замку, благали пощади і випустили всіх бранців з великими дарами до гетьмана, який, покінчивши так щасливо свою експеди-

цію, вернувся з бранцями і великою здобиччю в свої границі.

Поляки, щоб збити гетьмана Сагайдачного, а більше, щоб посіяти ворожнечу та міжусобицю в військах малоросійських, обрали з прихильними до них полками на гетьмана з сотників Дем'яна **Кушку**, і він, задумавши прославити себе воєнними успіхами і заслужити загальну тим повагу, вирушив з військами своїми на Басарабію визволяти полонених християн, що їх тамошні татари на границях Поділля забрали; одначе, зблизившись до міста Акерману, був заатакований турками й татарами, узятий ними в полон і замордований. На місце сього Кушки, поляки із послушними їм полками з тих же причин, себто на шкоду Сагайдачному, обрали за гетьмана старшину козацького, прозваного **Бородавкою**; але Сагайдачний, зловивши його, як роз'їздив він по Малоросії, підбурюючи народ, оддав під суд військовий, що засудив його, яко самозванця та заколотника народнього, на смерть, і розстріляно його перед військом. Поляки, бачивши, що всі війська малоросійські прихильні до Сагайдачного і мавши в помочі його потребу, щоб відбивати турків, які йшли війною на Польщу, potwierдили Сагайдачного гетьманом на всю Малоросію.

Гетьман Сагайдачний, зібравши під команду свою всі війська малоросійські і мавши припис од короля Жигмунта Третього, вирушив, враз із військами польськими, супроти турків і, перестрівши їх за Дністром, на Буковині, розпочав проти них фальшиву атаку з самими легкими військами; а піхоту тим часом уставив з своєю кіннотою та артилерією на двох горбах, закритих хашчами. Турки, із звичайним азійським запалом, гнали легкі війська в повному розпалі і безладді; а вони, подаючись назад з легкими перестрілками, робили перед ними звичайне коло маяком і завели турків у середину виставлених військ польських і малоросійських, між горби і чагарник. Війська тії, враз давши з двох сторін сильні сальви артилерією і мушкетами, повалили турків цілі тисячі, а кін-

нота, обхопивши ззаду і з боків, перемішала їх і зовсім розладнала, так що турки, кидаючись у нестямі то в той, то в другий бік, були всі перебиті й переколоті, а врятувались тільки ті, що покидали зброю та прапори на землю і посходили в балку, де, поклавшись ницьма, просили пощади, і тоді ж одержали її. Переможцям припала, яко здобич, вся артилерія турецька, увесь їхній обоз з запасами і вся зброя, у живих і мертвих зібрана; мерців же їхніх при погребі нараховано 9.715 чоловіка, в полон узято понад 1000, і в тому числі семеро пашів ріжного ступня і сімнадцятеро інших урядників; та втекло з обозу і поховалося в хащах та байраках більше як тисяча.

Гетьман, виправивши всіх бранців і все злишне з амуніцією та запасами до Кам'янця Подільського, для przeprowadження в дальші звідтіль призначення, вів далі похід свій між Молдавією і Валахією, переслідуючи турків, яких здибавши кілька загонів і корпусів на поході, розбив і змусив утікати з великими втратами. Нарешті, зблизився до головної армії турецької, розташованої біля міста Галацу, під командою сераскіра, паші силістрійського, Топал-Селіма. Гетьман, оглянувши її положення і укріпивши табір свій окопами та артилерією, дожидав на себе турецького нападу. Але, запримітивши, що рікою Дунаєм надходить суднами свіжа до турецької армії підмога, рішився сам атакувати турків. І одного ранку, на світанню, виступив із табору свого, вишикував піхоту свою двома фалангами, і, прикривши її кіннотою, повів на табір турецький, який одним фасом і запіллям упирався в ріку і будівлі форштату. Перший постріл турецької артилерії спрямований був на кінноту гетьманську, яка й зазнала од нього чималої в конях утрати. Та скоро за пострілом нараз кіннота роздалася, а піхота однією фалангою спустилась до ріки і, обійшовши при самій воді фалангову батарею турецьку, не давши їй ще раз набити гармати, ввалилася в табір турецький та в форштат міський і, стреливши з мушкетів, зачала орудувати списами; а друга фаланга з усім запалом, кинувшись плазом на шанці турецькі і стріляючи з мушкетів на турків, що боронили

шанці, побігла на них із списками. Кіннота ж тим часом натискала з інших боків табору турецького, розтягуючи сили їхні на всі сторони, і по довгій убивчій битві турків, кінець-кінцем, перекинуто, і вони побігли до міста. Обстрілявшись мушкетами й пістолями, вони не могли їх скоро набивати, а козаки кололи їх списками, супроти яких шаблями та кинджалами боронитися сливе неможливо, бо оборона така дуже супроти списів слаба. Погоня за турками дійшла тільки до ріки й замку, а далі робити її козакам заборонено, і вони дістали собі, яко здобич, весь табір турецький з численною артилерією, запасами і багатствами. Нарешті, підвезено важку артилерію до замку і почато з неї пальбу. Але турки посідали на судна і забралися за Дунай, покинувши місто з усіма жителями, що їм, яко християнам, жадного зла не заподіяно.

Гетьман, покидаючи Галац, скерував похід свій на Басарабію. Але гінець, що саме наспів з Варшави, привіз од короля наказ, щоб він вернувся з військами у свої границі, а туркам дав спокій, бо уряд їхній уклав перемир'я і згоджується на вічний мир. Гетьман, зближаючись до своїх границь, відпустив од себе війська польські, і, ведучи похід до Малоросії, здивав над Богом другого гінця, з Січі Запорозької висланого, через якого повідомив його кошовий Дурдило, що кримські татари, скориставши з заграничної неприязности гетьмана і військ малоросійських, перейшли своїми таборами за ріку Самару, на грабунок у східню Малоросію. Гетьман, зоставивши піхоту свою йти звичайним маршем до своїх осель, з кіннотою поспішився форсованим маршем до Дніпра, а переправившись через нього, причаївся в лугах Дніпрових над гирлом Кінських Вод, і часто посилав до ріки Самари роз'їзди, щоб розвідували про поворот з Малоросії татар. За декілька днів прибігли до нього, засапавшись, роз'їжджі козаки і сповістили, що татари з превеликим ясирем і з силою-силенною всякої худоби перебираються через Самару і над нею стануть на ночівлю. Гетьман, вийшовши на цілу ніч з військом своїм до Са-

мари, напав тут удосвіта на табір татарський, широко розташований понад рікою. Перший випал з гармат і мушкетів і вчинений крик розігнали верхових татарських коней, а самих татар обезумили і вкрай перестрашили. Вони, увихаючись по табору, не знали, що робити, а козаки, переходячи лавою через увесь табір, кололи й рубали їх сливе без ніякої оборони. Бранці обох статей, зобачивши несподівану собі підмогу, розв'язували одне одного і бралися також до татар із найлютішою жорстокістю. Списи і шаблі татарські, зоставлені на ніч в купі, були для бранців готовою зброєю, і татари з власної зброї гинули тисячами. Таким чином винищено татар усіх доостанку, так що не залишилося з них нікого, хто б сповістив у Криму про їхню загибель. Увесь табір татарський з усім тим, що вони мали, дістався переможцям яко здобич, а бранців малоросійських, до кількох тисяч душ обох статей, не то визволено з неволі, а ще й нагороджено кіньми та речами татарськими подостатку, і вернулися вони до своїх осель; рівно ж і гетьман із своїм військом прибув у резиденцію свою щасливо і з славою великою.

Гетьман Сагайдачний, після означених походів, ніяких інших сам не розпочинав, а при звичайних і повсякчасних сливе турбаціях та наскоках пограничних виряджав наказного гетьмана свого Петра Жицького і старшин генеральних та полковників з корпусами й командами, як до потреби і сил супротивних. І, будши сам спокійним правителем гетьманства, полагоджував внутрішні непорядки урядові та військові, поборював завзято уніятство, повертав з нього церкви, і в тому числі й соборну київську Софію; будував наново їх, і зокрема спорудив Братський Київський монастир на Подолі, під розпорядженням того ж таки наказного гетьмана Петра Жицького, яко в архітектурі тямущого; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому, з поміччю митрополита київського Петра Могилы, стародавню Київську Академію, що постала була за часів останнього хрещення Руси, але від навали на Русь татар крилася по ріжних монастирях та

печерах. І поживши Сагайдачний в повній славі великого й поважного гетьмана малоросійського понад двадцять років, помер у Києві року 1622-го і похований у церкві того створеного ним Братського монастиря, що його вважався він головним ктитором.

Поляки, шануючи хоробрість і заслуги Сагайдачного, не насмілювались при ньому явно чинити в Малоросії свого зухвальства, та й сама люблена ними Унія дещо притихла та простигла. А що найзначніше малоросійське шляхетство сливе все обернулося до них на католицтво і зостався в руській релігії з народу самий середній та нижчий стан, то дали вони новий титул уніятству, назвавши його „хлопска вря”. По смерті Сагайдачного розпочали вони знову гоніння в народі та політику на розлад військ малоросійських, через що й піддали війська реестрові під владу коронному та литовському гетьманам, вибори ж в малоросійські гетьмани гостро заборонили, а рангові гетьманські маетки розібрали та поділили магнати польські. На народ, окрім звичайних податків, подимних та поземельних, покладено ще індукту та евету, себто мито з купівлі і продажу всіх харчових припасів і з усіх інших речей та животини, що йдуть у продаж та купівлю; і всі ті побори були загальні, з усіх жителів малоросійських стягвані. А для тих, що держалися православ'я, або грецької релігії, понад те визначено подать, подібну до данини апокаліптичної, у дні Антихристові описуваної; і задля того перед святом Воскресення Христового по всіх містах і торговицях продавані мирянам звичайні на Великдень хліби були під наглядом урядників польських. Уніят, що купував паску, повинен був мати на грудях клопот з написом: „Уніят”; такий купував її вільно, а хто напису того не мав на грудях, платив данину по тинфі і по половині її від хлібини, залежно від розміру та цін тих хлібин. По більших містах і торговицях оддано податок той пасковий також в оренду, або на відкуп жидам, які, стягаючи данину ту нещадно, визначали й число пасок, котрому господареві скільки за числом родини мати їх належить, і тому силою їх накидали;

а в тих господарів, що самі собі пекли паскові хліби, доглядали жиди і цінували при церквах на їх посвяченні, позначаючи всі хлібини, так базарні, як і в домах печені, крейдою та вуглем, щоб вони данини не уникнули. І отак чинячи жидівство над християнами у їхній власній землі таку тяжку наругу, само тим часом одправляло пасхи свої вільно і проклинала християн та віру їхню в синагогах своїх, на Руській землі побудованих безборонно; а поляки, тим тішачись, усяко жидам пособляли й потурали.

Султан турецький, Осман Другий, звідавши, що у поляків з козаками зайшла давня ворожнеча, і сподіваючись, що козаки слабо ворогам своїм допомагати будуть, звелів військам турецьким нападати на границі польські, перебуваючи сам у місті Бухаресті. Від поляків вислано проти турків гетьмана коронного Станислава Жолкевського з військами польськими, з якими було й малоросійських шість полків тисячних, з осавулом генеральним Потребичем, а решту розставлено від сторони Криму, щоб удержувати татар од їхніх наскоків. Король польський Жигмунт перебував поблизу своєї армії, на Волині. Війська польські зійшлися з турецькими в урочищі на Цецорі і дали баталію з упертим натиском з обох боків. Вона тривала понад п'ять годин із змінним щастям і, зрештою, покінчилася перемогою над поляками, яких розбито й розсіяно. Козаки малоросійські, будши при тому поміж двома ворогами, тайними і явними, робили, звичайно, як на панщині, або як невільники роблять. Та коли дійшло до поразки і замішанини польської, тут вони як слід себе показали, зробивши одступ безстрашний і порядний з сильною своєю батавою, котрою багатьох урятували й поляків, що поховалися були за їхніми лавами. При множестві побитих і полонених військ польських та козацьких, убито там і сотника Черкаського полку Михайла Хмельницького, а сина його, молодого Зиновія Хмельницького, взято в полон і відведено з іншими до Туреччини.

Хмельницький той є нащадок Венжика Хмельницького, колишнього гетьмана малоросійського; він, рахуючись у

боярах, або ранговій шляхті малоросійській, мав у вічистому володінні своєму містечко Суботів з хуторами та багатими вгіддями, а в ньому муровану церкву і монастир, що їх предки його і він спорудили. У службі військовій мав він рангу сотника в реєстровому Черкаському полку, але характером, підсилюваним добрим достатком, значив вельможу краю тутешнього. Узяла з ним шлюб дочка гетьмана Богдана, Анастасія, і від того шлюбу роджений син, Зиновій Хмельницький, дістав при хрещенні його друге ім'я, дідівське з матірньої сторони, Богдана, дане йому, звичаєм римських католиків, од хрещеного батька його, князя Сангушка. Сей Зиновій Хмельницький, як одинак у батька свого, вихований ним у Варшаві, піклуванням впрост батьківським і коштами вельможними. Всі тогочасні кляси красних наук перейшов він під кермою найліпших учителів, щедротою придбаних. Природжена гострота і талановитість виправдали дбання батьківські та вчительські. Попри інші його знаття, особливо вправний він був у найперших європейських мовах, а паче в латинській і грецькій, за що вельми любили його й шанували римське духовенство та польські вельможі; та й сам король Жигмунт особисто його знав і завше вирізняв з-поміж однолітків. А тому, коли Зиновій, яко волонтер при батькові своєму в битві цецорській, полонений був турками і ними проданий з Царгороду до Криму тамошньому мурзі, на ім'я Ярис, то король, викупивши його з Криму своїм коштом, залишив на службі при своєму кабінеті і в рангах своєї гвардії. Він року 1629-го, будучи з військами королівськими в поході проти волохів та угорців, полонив командою своєю двох князів волоських, Кантемирів, і припровадив їх до короля.

Зиновій, пробуваючи при королі, відвідав одного разу отчизну свою Малоросію і, звідавши тут, що польський уряд, під розпорядженням Чаплинського, намісника гетьманського, або інакше дозорці чигиринського, за плянами й розводами інженерів французьких, року 1638-го побудував дуже сильну фортецю, Кодаком названу, над рікою Дніпром, між границь малоросійських і запорозь-

ких споруджену з політичним розмислом, щоб перешкоджати сполученню між тих єдинокровних народів, а паче їхніх військ, що одне одного підпомагали, забажав оглянути будову її і, прибувши на те місце, запитаний був од Чаплинського мовою латинською: „Чи потвердить він думку всіх знавців, що твердиня ся є неприступна?” На теє відповів Хмельницький лагідно тою ж латинською мовою, що він ще не чував і ніде не читав, щоб створене руками людськими не могло бути такими ж людськими руками зруйноване, а лише витвір Божий є міцний”. Чаплинський, поваживши речення таке за слова обурливі, що задум який значать, зараз арештував Хмельницького і вислав під сторожу до Чигирина. Але дочка Чаплинського, Ганна, звільнивши потайки Хмельницького з-під сторожі, дала спосіб виїхати йому і вернутися до Варшави, де він скаржився на Чаплинського королеві, і був задоволений тим, що Чаплинському, яко кару за свавільний і образливий вчинок його над гвардійським офіцером, відтято через стражника Скабичевського одного вуса.

Примножені від поляків усілякі малоросіянам податки, утиски та різного роду насильства, подвигнули року 1623-го Костянтина Йвановича князя Острозького, воєводу київського, подати найпереконливіші скарги до короля і Сенату про гіркий стан народу руського, доведеного докраю урядниками та військами польськими, які управляли Малоросією, і що міра свавільства їх і безчинства переходить усяку терпеливість. По тих скаргах багато клопотався Владислав, королевич польський, що не раз командував військами малоросійськими і поважав великі заслуги їхні військові під час походів на ливонців і до Померанії та Гданську, на користь союзної Швеції, і вельми зисковні всьому королівству Польському, яке так зле за них їм платило. Друг Владиславів, Густав Адольф, король шведський, також доправлявся за тую справу, подавши королю і Сенатові через міністра свого, котрий резидував у Варшаві, що „заходи і подвиги обох союзних королівств, Польського й Шведсько-

го, на користь обопільну, завше довершувані були постійною хоробрістю і мужністю військ руських, що становили центр армії польської, а безприкладний їх послух перед начальством і терпеливість в нуждах і тяготах військових завше його дивували й захоплювали, яко самовидця і співучасника тих їхніх подвигів; а тому він, будши їм вельми вдячний, ніколи спокійно дивитися не може на учинювані військові тому і народові, що їх творить, нелюдські насильства та варварство від сваволі розбещених поляків, які вельми зле коряться своїм урядам і сливе до безуряддя дійшли, і що правління польське, яке допустило війська свої і шляхту до анархії, а володільців і вельмож поставило в деспотизм необмежений і права приватні та загальнонародні завше зневажуючий, сумнівне є в удержанні союзів, з дружніми державами нав'язаних і одним надійним правлінням забезпечених”.

На такі важливі подання та скарги, уряд польський, запевнивши народ руський і патріотів його в своїй увазі та скорій допомозі, виконав усе те звичайно по-польськи, себто до першого Союму, що перейшов у бенкетах та самопохвальбах; і козаки малоросійські, wraz із запорозькими, року 1624-го мусіли обрати собі за гетьмана полковника корсунського, Тараса **Трясила**, який не вживав опісля сеї назви, і з ним підняли зброю супроти поляків оборонну. І за тою системою, не чинячи вони над поляками ніяких розправ, зібралися до міста Переяслава і, отаборившись між річок Трубежа та Альти, чекали на почин польський. Поляки стягалися в усїєї Малоросії, а почасті й з Польщі, і, зібравшись у великих силах під командою коронного гетьмана Конєцпольського, розпочали атаку на табір козацький, укріплений обозом та артилерією з окопами. Напад повторювано і щоразу відбивано було декілька днів з великою втратою польською. Врешті, козаки, дїждавши польського свята, Панським Тїлом званого, що його вони справляють із стрільяниною та бенкетами, вислали тої ночі поповзом значну частину піхоти своєї до одної найближчої балки, і на світанку вдарили з двох боків на табір польський,

вдерлися до нього і, заставши багатьох поляків напівголими, перекололи їх, усіх, що спротивлялися їм, винищили, а решту перетопили в річці і розігнали, здобувши табір їхній з усіма запасами та артилерією.

Після тої поразки польської, названої **Тарасовою ніччю**, поділив Тарас козаків на багато корпусів та партій і вирядив очищати села малоросійські від поляків та жидів, їхніх фаворитів; а собі взяв Тарас уділ на роботу тую найширший. Уся помста козацька впала тоді на тих невірних. Їх вибито цілими тисячами без ніякої пощади, а тільки примовляючи та приспівуючи оренди їхні паскові, і як вони над ними знущались вугільними своїми мітами, або познаками. Уряд польський, довідавшись про поразку своїх військ і про вигнання поляків з усієї Малоросії, і що жидів, їхніх прожектантів та шпигів, з талмудами їх теж не забуто, а дістали вони за митництво своє достатню винагороду, не розпочинав тоді нічого проти Малоросії, побоюючись короля шведського, який, уважаючи за образу, що подання його про козаків малоросійських так зле сприйняв Сойм польський, привів війська свої в рух на їх границях, з явним наміром напасти на Польщу. Поляки ж при тому береглися й од царства Московського, де, під час міжусобиць та заворушень тамошніх, що зчинилися були од багатьох самозванців та претендентів на царство тее, дістали собі місто Смоленськ з його повітами, і всіма силами здобич тую охороняли. А Тарас, побувши гетьманом зо славою дев'ять років, помер спокійно.

По смерті Тараса, року 1632-го, обрали козаки на гетьмана з полкових обозних Семена **Перев'язку**; одначе, політика його, враз із лукавою зрадою батьківщини, незабаром позбавила його того титулу. Він, будши багато обдарований і облещений вельможами польськими, що привласнювали собі многі маєтності рангові гетьманські та інших урядників, прихилився на їхню сторону і потайки допомагав їм у їхніх заходах. І поляки помалумалу запровадили сливе все те в Малоросію, що Тарас

небіжчик був очистив; а щоб скріпити свої роботи, ввели і війська польські до міст найзначніших. Козаки, зауваживши, що поведінка гетьмана Перев'язки підозріла й шкідлива, скинули його з гетьманства і віддали до суду військового; але він, з поміччю жидка, крамаря Лейбовича, що причарував буцімто сторожу, проданим од нього для вартівників тютюном, утік з-під сторожі і затаївся в Польщі.

На місце скинутого **Перев'язки**, року 1633-го обрано від козаків та урядників їхніх на гетьмана хорунжого генерального **Павлюгу**. Та коли він, скоро після вибору, почав збирати і примножувати війська для скріплення прав своїх і народніх, то коронний гетьман Конєцпольський, з численними військами польськими, напавши задалегідь на Павлюгу та на військо його під селом Курмєйками, розбив їх і вигнав з табору, який припав полякам яко здобич; а козаки з гетьманом пішли оборонною рукою пішки до містечка Боровиці, де, укріпившись в замку, чекали на допомогу від розсіяних військ своїх. Одначе, гетьман Конєцпольський запропонував козакам мир, з потвердженням колишніх прав та привілеїв військових і всієї нації, і з умовою прийняти в гетьмани давніше обраного Перев'язку, а Павлюзі, виключивши з війська, дати спокій у його маєтку. Мир був підписаний і присягами стверджений, але тривав він доти, поки козаки були в фортеці; а скоро вийшли вони з замку і, перемішавшись, почали розходитися своїми дорогами, то поляки враз явили звичайне своє підступство і, напавши на перемішаних козаків, багатьох з них посікли та перестріляли без оборони, а в інших пограбували всю їхню зброю та пообтинали вуса й чуприни. Гетьмана ж Павлюгу, обозного Гремича та осавулів Побідима, Летягу, Шкурая і Путила забрали під варту і, закувавши залізом, вирядили до Варшави, з повідомленням, що їх полонено під час бою. Уряд польський, нічого з того не дослідивши і не перевіривши, звелів гетьманові Павлюзі живцем зідрати з голови шкіру і набити її гречаною половиною, а старшинам його повтинати цілком голови, і їх, враз

із гетьманською головою, вислати на позорище до міст малоросійських. За тим наказом виставлено ті голови на палях у Ніжині, Батурині, Гумані та Черкасах, а голову гетьманську в Чигирині; а опісля спалено всенародною під час ярмарків.

На місце замордованого Павлюги, обрано року 1638-го за гетьмана полковника ніжинського Степана **Остряницю**, а до нього настановлено за радника з старого заслуженого товариства Леона **Гуню**, якого розсудливість у війську вельми шановано. Коронний гетьман Лянцкоронський, з військами своїми польськими, не переставав нападати на міста та села малоросійські і на війська, що їх боронили, і напади його супроводилися грабунками, контрибуціями, убивствами та всякого роду безчинствами і насильствами. Гетьманові Остряниці великого вміння потрібно було, щоб зібрати свої війська, повсюди розсіяні і завше переслідовані поляками та їхніми шпигунами; нарешті, зібралися вони ночами потайними стежками до міста Переяслава. І першим ділом їхнім було очистити од військ польських придніпрянські міста, на обох берегах тої ріки, і поновити безпечне сполучення жителів і військ обох боків. Справа та пішла вельми успішно. Війська польські, що біля міст та всередині їх були, не сподіваючись ніяк заходів козацьких, з причини нагнаного їм страху останньою зрадою і лютістю, над Павлюгою та іншими урядниками учиненою, безжурно бенкетували, і тому їх скрізь розбито, а тих, що завзято боронилися, винищено доноги. Амуніція їхня і артилерія дісталися козакам, і вони, зібравшись в одному місці, озброєні якнайліпше, пішли шукати гетьмана Лянцкоронського, який, з головним військом польським, зібрався і укріпився в таборі над рікою Старицею. Гетьман Остряниця тут його застукав і заатакував своїм військом. Напади і відсіч були жорстокі і понад всяку уяву. Лянцкоронський знав, яка на нього чигає помста од козаків за злочин, його віроломством і зрадою заподіяний над гетьманом їхнім Павлюгою та старшинами, і для того боронився одчайдушно; а козаки, маючи завше в пам'я-

ті недавно бачені ними на позорищі по містах відтяти голови своїх братів, злостилися на Лянцкоронського та поляків донестями, і тому вели атаку свою з страшенною лютістю. Нарешті, випаливши разом з усіх мушкетів і гармат і напустивши диму, сливе непроглядного, пішли й поповзли на польські укріплення з дивовижною відвагою і прудкістю, а вдершись в них, ударили на списи та шаблі з сліпим розмахом. Крик і стогін людський, тріскотнява і брязкіт зброї, уподібнювалися всеруйнуючій грозі. Поразка поляків була цілковита і найзгубніша. Вони боронилися самими шаблями, не встигаючи набивати мушкетів та пістолів, і задкували до ріки Стариці, а тут, кидаючись у неї безтямно, перетопилися і захрясли цілими натовпами. Гетьман їхній, Лянцкоронський, з кращою, але нечисленною, кіннотою завчасу кинувся в річку і, перепливши через неї, пустився навітіч, не озираючись і куди коні несли. Табір польський, наповнений мерцями, дістався козакам з превеликою здобиччю, що складалася з артилерії та всякої зброї і запасів. Козаки, по сій славній перемозі, підносили руки до неба і дякували за неї Богу, що обстає за невинними та неправедно гнаними. Потім, оддаючи належне людству, поховали тіла забитих, і нарахували польських мерців 11,317, а своїх 4,727 чоловіка, і в тому числі радника Гуню. Упоравшись з похоронами та користями, погналися за гетьманом Лянцкоронським і, наздогнавши його в містечку Полонному, де чекав він на підмогу з Польщі, тут заатакували його в замку, в якому він замкнувся. Не допустивши козаків штурмувати замку, вислав він проти них назустріч церковну процесію з хрестами, корогвами та духовенством руським, які, пропонуючи мир од гетьмана й од усієї Польщі, молили і заклинали Богом гетьмана Остряницю та його військо, щоб вони прихилились на мирові пропозиції. По довгій нараді і учинених з обох боків присягах, зібралися до церкви вислані од обох гетьманів урядники і, написавши тут трактат про вічний мир та повну амнестію, що пускали в непам'ять усе минуле, підписали його, присягаючи на євангелії вічно хоронити написані артикули і всі права та

привілеї козацькі й загальнонародні. По тому розійшлися війська по домівках.

Гетьман Остряниця, розіславши свої війська, котрі по містах у залоги, а котрі по сельбищах їхніх, сам, з генеральною старшиною і многими полковниками та сотниками, заїхав до міста Канева, щоб принести вдячні Богові молитви в монастирі тамошньому. Поляки, що відзначалися завше в угодах і присягах, яко непостійні і віроломні, додержали трактату свого, в Полонному підписаного, нарівні з усіма попередніми угодами й трактатами, що в козаків з ними були, себто в одному віроломстві і занехаянні; а духовенство їхнє, прибравши собі незрозумілу владу на діла Божі і людські, казало додержувати присяги між самими лише католиками, а з іншими народами присяги та угоди завше їм розгрішало й одмітало, яко схизматицькі та судові Божому не підлеглі. За тими дивними правилами, підлим підступством супроводжуваними, звідавши поляки через шпигунів своїх, жидів, про поїзд гетьмана Остряниці з штатом його, без значної сторожі, до Канева, тут в монастирі його оточили велелюдним натовпом війська свого, що перейшло вночі байраками аж до монастиря Канівського, який стояв поза містом. Гетьман не скорше довідався про ту зраду, як уже монастир наповнений був військом польським, і тому піддався їм без спротиву. Вони, перев'язавши весь штат гетьманський і самого гетьмана, разом тридцять сім чоловіка, поклали їх на прості вози, а монастир і церкву тамошні, зграбувавши геть чисто, запалили з усіх боків, і самі з в'язнями нагло забралися і перейшли до Польщі потайними дорогами, боячись погоні і нападу з міст. Зближуючись до Варшави, устали вони в'язнів своїх пішо, по два разом зв'язаних, і кожному з них накинули на шию мотуз із зашморгом, за який, б'ючи в барабани, провадила їх кіннота по місті з тріумфом, проповідуючи в народі, що схизматиків тих зловлено в переможному бою; а потім замкнуто їх у підземельні тюрми і закуто в кайдани. Жінки багатьох, схоплених у неволю урядників, забравши з собою малолітніх дітей

своїх, виправились до Варшави, сподіваючись уласкавити і подвигнути на жалість знатність тамошню зворушливим благанням дітей за батьків своїх. Та вони тим тільки поживу кровожадним тиранам примножили, і зовсім їм не допомогли; і урядників тих, по кількох днях їх ув'язнення, потягнуто на страту без ніяких доходжень та зізнань. Страта тая була ще перша в світі у своєму роді, і нечувана серед людей лютістю своєю та варварством, і нащадки навряд чи повірять тій події, бо ніякому дикому і найлютішому японцеві не спаде на думку її винахід; а здійснення її злякало б самих звірів і чудищ. Видовище тее відкривала процесія римська з численними ксьондзами їхніми, які умовляли ведених на жертву малоросіян, щоб вони прийняли закон їхній на визволення своє в чистцю; але ті, нічого їм не одказуючи, молилися Богові по своїй вірі. Місце страти наповнене було народом, військом та катами, з їх причандаллям. Гетьмана Остряницю, обозного генерального Сурмила та полковників: Недригайла, Боюна і Риндича колесовано, і їм, ламаючи раз-по-раз руки й ноги, тягнули по колесі жили, аж поки повмирили; полковників: Гайдаревського, Бутрима, Запалія і обозних Кизима та Сучевського пробито залізними списами наскрізь і піднесено живцем на палі; осавулів полкових: Постилича, Гаруна, Сутигу, Подобая, Харкевича, Чудака та Чурая, і сотників: Чуприну, Околовича, Сокальського, Мировича і Ворожбита прибито цвяхами до дощок, облитих смолою, і спалено повільним вогнем. Хорунжих: Могилянського, Загребу, Скребила, Охтирку, Потурая, Бурлія і Загнибиду роздерто залізними пазурями, подібними до ведмежої лапи. Старшин: Ментя, Дунаєвського, Скубрія, Глянського, Завезуна, Косиря, Гуртового, Тумара і Тугая четвертовано по частках. Жінки й діти страдників тих, зобачивши перші тортури, сповнювали повітря зойками своїми і риданням; та скоро замовкли: жінкам тим, неймовірним тогочасним звірством, пообтинали груди, а самих їх посікли до одної, і грудьми їхніми били мужів, що були ще в живих, по обличчях їхніх; а дітей, що zostалися по матерях і тулялися та повзали довкола їх трупів, попалили всіх на

очах їхніх батьків, на залізних ґратах, під які підкидали жар і роздмухували шапками та віниками.

Голсвні члени людські, пообтинані у замордованих урядників малоросійських, як от голови, руки та ноги, розвезено по всій Малоросії і порозвішувано на палях по містах. Війська польські, що наповнили всю Малоросію, чинили все те над малоросіянами, що тільки хотіли й придумати могли: різного роду безчинства, насильства, грабунки й тиранства, що перевищували всяке поняття та опис. Вони, між іншим, кілька разів повторювали вчинені у Варшаві лютості над нещасними малоросіянами, кілька разів варили в казанах і палили на розпеченому вугіллі дітей їхніх на очах батьків, віддаючи самих батьків на найлютіші торттури. Зрештою, пограбувавши всі церкви благочестиві руські, віддали їх в оренду жидам, а утвар церковну, як от потири, дискоси, ризи, стихарі та всі інші речі, розпродали й пропили тим же таки жидам, які з срібла церковного понаробили собі посуду та убрання, а ризи та стихарі поперешивали на спідниці жидівкам; а вони тим перед християнами вихвалялись, показуючи нагрудники та спідниці, де видно було знаки нашитих хрестів, ними зірваних. Таким чином Малоросія призведена була поляками до остатнього зубоження та виснаження, і все в ній уподібнювалося тоді якомусь хаосові чи помішанню, що погрожувало остаточною руїною. Ніхто з жителів не знав і не був певний, кому належить маєток його, родина і саме життя їхнє, і чи довго воно потриває? Всяке з утратою маєтку свого шукало опіки то у попів римських уніятських, то у жидів, їхніх однодумців, а своїх присяжних ворогів, і не могло придумати, за що вхопитися.

Війська малоросійські, розігнані з їхніх осель і квартир, були в стані крайнього розкладу і виснаження. Одначе ж ще раз зібралися вони поодинці над річкою Мерлою, і тамо, разом із запорожцями, року 1639-го, обрали на гетьмана з осавулів полкових, Карпа Півторакожуха, який всіляко дбав побільшити свої війська та поновити

з ними вольність малоросійську, але жадного успіху не осягнув. Бо поляки всі шляхи перетяли до сполучення з ними військ задніпрянських і задеснянських, які піддали під владу гетьманам коронному й литовському, а до Малоросії понасилали управляти жителями своїх воевод, каштелянів, комісарів та старостів, з питомених польських родів, що для народу були так само, як вовки хижі, а не пастирі, і народ випив од них прегірку чашу лютої та помсти. Замірялися поляки й на Півторакожуха, щоб його з військом, яке з ним було, вигубити, але він, тримаючись пограничного краю, поблизу степів кримських та запорозьких, раз-у-раз наїзди їхні відбивав удатно, і багатьох урядників їхніх військових, переловивши в наїздах, дарував татарам у Крим, а взаміну від них одержував баранів та рогату худобу на прохарчування війська. А тим часом, на запросини кримського хана, ходив Півторакожуха з військом своїм і татарським одбивати численні калмицькі орди, що вийшли з границь китайських і напали на землі татарські, і, перемігши у багатьох сутичках калмиків, вигнав їх за Волгу і вчинив тим велику прислугу ханові та його татарам. Поживши Півторакожуха в тому промислі три роки, помер у таборі військовому на степах, а похований в безлюдному слов'янському городищі, Кам'яному Затоні, і за домовину йому правила порожня бочка з-під горілки.

На місце гетьмана Півторакожуха, року 1642-го обрали козаки на гетьмана обозного полкового Максима **Гулака**, але й сей однакову з Півторакожухом мав долю, і спроби його примножити війська та визволити Малоросію з ярма польського були марні. Коли він вийшов був з військами до річки Тясмину, для розправи над поляками, то великою силою їхньою, під команду Чарнецького, старости чигиринського, був розбитий і розсіяний, і обоз із запасами та артилерією втратив. І так перебував він у тих же пограничних місцевостях, де й Півторакожуха держався, і мав при собі реєстрового війська тільки сім тисяч чоловіка, і з ними ходив до сусідніх народів на толоку, себто допомагав з-поміж них найслабшим. І коли

кримці його зазивали, то воював він їхнім коштом на черкесів, на волжанських ханів і на калмиків, і сильно тим зобов'язав кримців до взаємности. А коли званий був од царів московських, то воював він з ними на заволжанців і донців; і зрештою запрошений був він од султана турецького супроти персів, що мали тоді з турецьким султаном війну, і ходив коштом турецьким з військом за Кубань до Анатолії, де, злучившись з пашою турецьким Джезаром, перейшов з ним і військами турецькими до перського міста Єривану, перемагаючи перські корпуси, що з ними здибалися, і на них нападаючи завше вдатно. А біля Єривану одержано султанський фірман з проголошенням миру, і гетьман Гулак вернувся з того походу щасливо і обдарований був од султана вельми багато; між іншим подарував султан гетьманові та військові свої імператорські клейноди, бунчук і пірнач, обсипані камінням та перлами. Гетьман, поживши в тому титулі п'ять років, помер, а по його смерті війська, що були з ним і значно змаліли числом од походів та довгого некомплектування новими, злучилися з запорозькими козаками і розійшлися по їхніх зимівниках, мавши, одначе, своїх начальників і курені.

Уряд польський, що здавна наказував і забороняв вибори гетьманів малоросійських, задумав, нарешті, держати в війську малоросійському наказних гетьманів із старшин їхніх генеральних і полковників, котрі покажуть себе найбільше відданими на сторону польську, щоб удержати тим війська тії од заборонених їм виборів. І за тим пляном, року 1646-го, призначено й проголошено в Чигирині наказним гетьманом осавула генерального і полковника чигиринського, Івана **Барабаша**, а при ньому у співчленах zostавлено давніше випущеного од Кабінету Королівського і промованого од короля Жигмунта Третього на писаря генерального, Зиновія Богдана Хмельницького, що задовго перед тим одружився з дочкою дозорці Чаплинського, Ганною, яка колись визволила була його з-під арешту. Він мав од неї синів, Тимофія і Юрія Хмельницьких. Сей муж, бувши великого розуму

і вмілости, року 1647-го намовив і спонукав наказного гетьмана Барабаша внести подання до короля іменем усієї Малоросії, де був він найвищим начальником, а значить і опікуном народнім, про чинені народіві тому од польських військ та начальників нестерпні переслідування, насильства та надмірне його поневолення і руйнацію. Королем тоді був **Владислав Четвертий**, знаний руський патріот, що обставав колись за військами руськими перед королем, батьком своїм, з Густавом, королем шведським. Подання Барабашеве прийняв Владислав прихильно, предкладав його на розсуд і увагу Сенатові та чинам польським, доводячи їм у сильних висловах, взятих з життя та прикладів різних народів у світі, що „всяке правління насильницьке і тиранське, яким є тепер наше на Русі, ніколи не було тривке і довгочасне, але, яко щось вимушене та взаємними інтересами і згодою нескріплене, щоразу руйнувалося і з гуркотом падало. А що народ руський з містами, селами та землями своїми злучався з Польщею добрствільно на однакові й рівні з нею права та привілеї, того спростувати ми нічим не можемо, яко затвердженого урочистими договорами та пактами, що в привілеях і архівах зберігаються. Коли ж на спростування того поставляти причиною заворушення народні, то справедливість вимагає протиставити їм і переслідування їх, що порушують права і свободи народні”. Магнати й урядники королівства, здебільшого прихильні будши на сторону примаса королівського, яко особи найпершої духовної, що на все розгрішала, держалися його порад і поглядів, і, знесиливши із ним здавна владу королівську і зробивши з неї саму проформу, порозкрадали і поділили між собою премногі маєтності національні, польські та руські, і через те на зміни, користюлюбству та самолюбству їх противні, вельми не годилися. І король, по довгих дебатах та умовляннях, бачивши, що він ні в чому успіху не має, був змушений виговорити послам малоросійським і написати до наказного гетьмана їхнього і війська, між іншим, такі вікопомні слова: „Поневаж ви воїни есте і маєте у себе мушкети та шаблі, то що вам боронить стати за себе і за

свою вольність? Бо видно талан ваш такий, щоб мати усе від меча, і навіть саму вольність; а я допомагати вам не в силах, поборюваний будучи партіями та їх факціями”.

Наказний гетьман Барабаш, одержавши рескрипт королівський, ознаймував його тільки одному писареві генеральному Хмельницькому, але й то з konieczности, яко канцлерові нації, а від інших урядників зовсім його за-таїв, держачись сторони поляків, од яких він був багато обдарований і мав з ними велику дружбу. Хмельницький багато разів намовляв Барабаша оголосити волю королівську урядникам, народові й військові, щоб заохотити їх прихильністю до них такого справедливого й милостивого монарха, і дати знати з-під руки полякам, щоб вони відали думки королівські, що пособляють невинності народній, свавільством силуваній, і страшилися б оборони, дозволеної самим монархом. Та Барабаш, упоений дарами польськими і приспаний їхніми улещуваннями, ні на що тее не зважав, і цим приневолив Хмельницького виконати самому той обов'язок начальства, що його він, Барабаш, учинити був зобов'язаний. Хмельницькому прийшлося докласти великої вмілости, щоб роздобути у Барабаша королівський рескрипт, пильно ним хоронений, і оголосити його урядникам і військові. Сприятлива нагода скоро йому в тому допомогла. Для новонародженого у родині Хмельницького немовляти треба було мати хрещеного батька; для того запросив Хмельницький Барабаша, і він з усім почетом своїм виїхав з Чигирина до родинного дому Хмельницького, в містечко Суботів; а тамо, по доконанню над немовлям таїнства хрещення, почалися звичайні при таких нагодах учти, на яких частовано Барабаша і почет його з умисним старанням. Хмельницький, знявши у сонного Барабаша з руки перстень і забравши пірнач та шапку з кокардою, що титул Барабашів означали, поїхав з ними вночі до Чигирина і, з'явившись у Барабашевої жінки, показав їй знаки чоловікові, вимагаючи у неї видати потрібні листи з кабінету Барабашевого, що їх буцімто він, Барабаш, для якнайпиль-

ніших потреб просить. Барабашева жінка, бачивши знаки чоловікові і знавши обов'язки писаря генерального, до котрого справи письмові особливо належать, відчинила Хмельницькому кабінет чоловіків, і він знайшов у ньому відомий рескрипт королівський та інші важливі акти, до народу руського та прав його належні, забрав їх і вирушив з Чигирини впрост на Запорозьку Січ, і прибув туди 7-го серпня, року 1647-го.

На Січі Запорозькій знайшов Хмельницький готових і здатних до зброї козаків тільки трохи більше, як триста чоловіка, а решта розсіяні були по їхніх промислах та ловитвах рибних і звіриних. До них покликав і зібрав Хмельницький 3.115 чоловіка реєстрових козаків, що zostалися були від командування гетьмана Гулака та по зимівниках запорозьких проживали, і, ознаймувавши їм волю королівську, що дозволяла на оборону батьківщини, закликав їх піднести зброю супроти поляків, спільних своїх супостатів. Козаки тії, не дждавши сливе, коли Хмельницький закінчить промову, одностайне заявили готовість свою на всі його діла в користь батьківщини, і тоді ж прикрили Хмельницького шапками своїми, на знак вибору його в гетьмани; та він, одхиливши вибір до загальної військової і всіх урядників згоди, визвався проводити ними в давнішій своїй ранзі, і скоро по тому рішився заволодіти містом Кодаком, повним польського війська, щоб тим поновити давню сполуку Малоросії з землями Запорозькими. Наступ на Кодак учинив Хмельницький нагло, і штурм, проведений ним несподівано, сприяв його намірам вельми успішно. Козаки, спішившись, одною половиною робили приступ фальшивий зо степу, і, здійнявши стрілянину і крик, лежачи на землі, привернули до себе всю увагу і оборонні заходи війська польського; а друга половина піших козаків підлізла берегом дніпровським під саму фортецю і водною брамою увійшла до неї з малим спротивом; а в самій фортеці вдарили козаки на польські війська з усією силою і вчинили в них страшенну різанину. Поляки аж тоді упевнилися, що ворог впав у фортецю, коли ним були

переможені. Козаки, які діяли зо степу, звідавши, що товариші їхні б'ються в фортеці, змінили фальшиву атаку свою на правдиву і вдерлися в фортецю при слабому спротиві, і там вибили війська польські доноги, так що не зосталося з них жадного, який би сповістив родові своєму про їх вигублення. Військова амуніція, що зосталася в місті, з багатьма всякого роду запасами, дісталася, яко здобич, переможцям, і значно допомогла озброїти армію козацьку.

Здобувши місто Кодак, Хмельницький призначив його, яко збірне місце для війська малоросійського, і вислав в околичні міста та села універсали, повідомляючи про замір свій на оборону отчизни і приписуючи про письмову згоду на тее королівську, і щоб війська малоросійські, одкинувшись наказного гетьмана Барабаша, дізнаного зрадці та запродаця отчизняного, що контракує потаємно і явно з поляками на погубу народню, збиралися до нього, в Кодак, для дальших нарад та заходів. Скоро по тому оповіщенню прибули в Кодак три тисячі чоловіка реєстрових козаків: Полтавський, Миргородський та Гадяцький, і частини інших полків, що одійшли від Барабаша під ту пору, коли він знову приводив до присяги війська свого командування на вірність служби їхньої, при розправах над Хмельницьким та його спільниками. Барабаш, розвідавши про заходи та успіхи Хмельницького, зараз дав знати про те коронному гетьманові Павлові Потоцькому, а той також якнайскорше вислав на допомогу Барабашеві сина свого Стефана, з дев'ятьма тисячами польського війська, яке, злучившись з Барабашем у місті Черкасах, вчинило тут розпорядки до нападу на Хмельницького. Барабаш, бувши тоді проголошений од короля гетьманом малоросійським, мав із собою п'ять тисяч реєстрових козаків, які, присягнувши йому на вірність, посідали з ним у байдаки та човни і вирушили Дніпром униз, з тим, щоб обложити Хмельницького в Кодаку і з ріки зробити в місто висадку; а гетьманові Потоцькому, з тринадцятьма тисячами реєстрових та поль-

ських військ, облягти Кодак із степу і внеможливити Хмельницькому та військові його всяку ретираду.

Хмельницький, знаючи про намір Барабаша та розпорядки його з Потоцьким, поробив і свої розпорядки до оборони. Він для флотилії Барабашевої побудував на одній косі дніпровській, що виставала далеко в ріку, сильну батарею і, забезпечивши її важкою артилерією та піхотою з довгими списами, прикрив усе те насадженим довкола батареї очеретом та чагарником. А в Кодаку зоставив невелике число піхоти, наказавши їй раз-у-раз витикатися на валах та батареях міських, і, походжаючи з місця на місце, побільшувати число своє; сам же з усім кінним і пішим військом сховався в байраках за декілька верстов перед Кодаком. Війська польські йшли степом, врівень з Барабашевою флотилією, що пливла Дніпром, і скоро лише зблизилась і насунулась флотилія тая на батарею, то дано звітіль сильний випал з гармат, вельми вмітливо наведених на байдаки, з яких багато розбито й ушкоджено, а решта, обтяжені бувши людьми, що навалилися в них з розбитих байдаків, почали приставати безладно до берегів. Хмельницький по першому з гармат пострілі вийшов з усім своїм військом із байраків і вдарив з боків і ззаду на війська польські, що не сподівалися такого нападу. Січа була тяжка і кривава. Хмельницький, загнавшись із своїми військами всередину польських, перемішав їх і відібрав всю артилерію ворожу, а опісля, побиваючи ворога своїми пострілами та списами, що проти них завше поляки трусяться і встоятися не годні, загнав їх між міста і Дніпра у вузьку місцину і тамо простих драгунів та жовнірів польських винищив упень, а урядників їхніх та всіх реєстрових козаків змусив покласти зброю і віддатися в полон; і тих урядників зосталося сорок три чоловіка, а в тому числі й гетьман Потоцький.

Винищивши Хмельницький польські війська, кинувся він до реєстрових козаків, що припливли з Барабашем на флотилії; він застав їх на березі Дніпра, готових до

оборони. Хмельницький, не чинячи на них нападу, звелів виставити проти них білий хрещатий прапор з проголошенням: „Мир Християнству”. Потім запросив до себе під прапор всіх урядників і багатьох козаків, що одклали від себе зброю, і так говорив до них: „Помисліть, брати і друзі, помисліть і розсудіть, проти кого ви узброїлися і за кого хочете січу з нами мати і кров свою й нашу марне проливати? Я і товариство, що зо мною, є єдинокровна і єдиновірна ваша братія; інтереси й користі наші одні суть з користями і потребами вашими. Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або пустої чванливости, а єдино на оборону отчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Усі народи, що живуть на світі, завше боронили й боронитимуть вічно життя своє, вольність і власність, і навіть найнижчі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становища свої, кубла свої і діти свої до знемоги; і природа, з волі Творця всіх і Господа, дала їм ріжне до того знаряддя в самих членах їхніх. Пощо ж нам, братіє, бути нечужденними і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві, ще й по власній землі своїй? Поляки, які вас узброїли супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу слова і віросповідання нашого; застається при нас лише життя, але й те ненадійне і нестерпне самим нам; та й що то за життя, коли воно сповнене горя, страхів і повсякчасної розпуки? Предки наші, знані на цілий світ слов'яни, або савромати і руси, об'єднавшись з литовцями і поляками доброхітно і задля обопільної оборони від чужоплемінців, прийшли до них з власною своєю природньою землею, з своїми містами й селами і своїми навіть законами і з усім, в життю потрібним. Поляки нічого їм і нам не давали ні на один пенязь, а заслуги наші й предків наших, учинені полякам в обороні й розпоширенню королівства їхнього, відомі суть цілій Європі й Азії; та й самі поляки хроніками своїми очевидно тее доводять. Але пролита за них кров наша і вигублені на побойовищах тисячі й тьми воїв наших нагороджуються од поляків самим занеха-

янням, гвалтом і всякого роду тиранствами. І коли ви, о брати наші й друзі, коли не бачите пониження свого од поляків і не чуєте ганебних титулів, наданих вам од них, себто титулів хлопа і схизматика, то згадайте принаймні недавні жертви предків ваших і братії вашої, зраджених підступами та запроданством і закатованих од поляків нечуваним варварством. Згадайте, кажу, спалених живцем у мідяному бику гетьмана Наливайка, полковника Лободу та інших; згадайте обдерті й відтяті голови гетьмана Павлюги, обозного Гремича та інших; згадайте, зрештою, гетьмана Острияницю, обозного Сурмила, полковників Недригайла, Боюна і Риндича, котрих колесували і живим жили витягали, а премногих з ними урядників ваших живих же на палі вбили та іншими найлютішими муками життя позбавили. Не забувайте, братіє, і про тих безневинних немовлят ваших, яких поляки на ґратах смажили та в казанах варили. Всіх тих мучеників закатовано за отчизну їхню, за вольність і за віру батьків їхніх, зневажану і оплюгавлювану поляками в очах ваших. І ті мученики, що безневинно потерпіли, волають до вас із гробів своїх, вимагаючи за кров свою помсти і кличуть вас на оборону самих себе і отчизни своєї”.

Щойно скінчив Хмельницький промову свою, постало у війську заворушення і зчинився гамір, яко дух бурхливий; усі почали кидати зброю і кричати: „Готові вмерти за отчизну і віру православну! Проводь нами, Хмельницький, наказуй і веди нас, куди честь і користь наша вимагають. Помстимося за мучеників наших і за зневагу віри нашої, або помремо зо славою. Хай не побачимо більше ганетьби нашої, не почуємо стогону потомства нашого! Одне нас тепер непокоїть тільки, що ми клялися перед Богом і вчинили присягу на Євангелії про вірний послух Барабашеві, сьому ворогові отчизни і зрадникові нашому!” — „Вимушені присяги суть неважні, — одказував Хмельницький, — і Бог Всевидець оберне їх на голову того, хто їх вимусив і призивав ім'я Його всує. Закони Божеські, природні і громадські завше такі присяги касують, і ви від них вільні. А більше за всякі присяги зо-

бов'язані ви своїй отчизні, самою природою, і вірі святій, Символом її, що ви його сповідуєте. Про се дбайте і за ними обстоюйте, а понад сі жертви нічого від вас не вимагається”.

Козаки, утішені словами Хмельницького, кинулися шукати Барабаша, щоб оддати його на суд війська, і знайшли його в одному байдаку, де він заховався; але як був виведений з байдака на берег, то, вирвавшись з рук козацьких, кинувся він стрімголов у ріку і втопився; а козаки тоді загукали: „І загинув нечестивий! Нехай же загине і пам'ять його з шумом!”

Хмельницький, з'єднавши Барабашеві війська з своїми, проголошений і затверджений був од них гетьманом малоросійським, жовтня 15-го дня 1647-го року, і найперше подбав він поновити і впорядити полки реєстрові на давній основі за планами гетьмана Ружинського, і розставити їх на кантонір-квартири в Черкасах, Чигирині та Гумані з їх округами, звідкіль поляки та жиди заздальгідь забралися до границь польських, а в полки малоросійські щодня приходили нові війська з Малоросії, і тут вони формувалися й зброїлися. А тим часом гетьман Хмельницький вислав полонених урядників польських і самого їхнього гетьмана Потоцького у Крим до хана Іслам Гирея, даруючи їх ханові, щоб той одержав надійний і вигідний за них окуп. Просив він при тому хана укласти з ним союз супроти поляків, нагадуючи про колишні союзи і прислуги гетьманів Гулака і Півторакожуха з військами малоросійськими, для Криму зроблені, і вияснюючи, між іншим, що ні трохи поляків та військ їхніх не страшиться, а тільки небезпечні йому їхні підкупи та лукавство, що ними вони багатьох гетьманів і урядників малоросійських у зрадливий спосіб до себе схопили й замучили, і тепер тою самою зброєю загрожують діяти, проголосивши в народі значну суму червінців за його зраду і запроданство, які в партизанствах і факціях суть звичайні.

Хан Іслам-Гирей, подякувавши Хмельницькому за такий добрий подарунок, відмовився, однак, від союзу свого з ним і з Малоросією, виставляючи, яко непоборні до того причини, мирне положення султана, його імператора, з Польщею, і свару султанську з сильними сусідніми державами європейськими та азійськими, у яку й татарські війська неодмінні будуть ужиті. А радив він Хмельницькому прийняти до себе за гвардію друга свого мурзу Тугай-Бея з його ордою числом на чотири тисячі, але й то під виглядом найму, на що той мурза має виключне право, або особливий привілей, а він за поведження та вірність мурзи і за війська його ручиться і відповідає, прирікаючи в усьому іншому бути несумнівним Хмельницькому приятелем і опікуном, бо випробував не раз непостійність поляків і знає досконало лукавий їх характер, за що заприсягся він собі бути вічним їм ворогом. Хмельницький, будучи добрий політик у справах міністерських, того тільки й бажав, щоб звідати помисли ханські щодо поляків, а кореспонденцію свою з ним для того розпочав, щоб заздалегідь прихилити хана на свій бік, випереджаючи поляків, про яких він знав, що подбають подарунками своїми та обіцянками прихилити хана на свій бік, щоб він, у разі потреби, вчинив військами своїми диверсію в Малоросію. Отож, погодившись Хмельницький на ханські пропозиції, вислав до Криму сина свого Тимофія, щоб уложив договір з Тугай-Беем і перебував, з таємними дорученнями, при дворі ханському в характері міністра.

Гетьман Хмельницький, воюючи цілу зиму проти поляків, вислав на них загопи військ своїх в усі села малоросійські, що лежали поза його позиціями, і очистив од них та од жидівства ту частину Малоросії аж до Києва та Канева. Тих із них, що були на сторожі начальства і митництва, вибито доноги, а майно їхнє та зброю забрано на військо. Найзначніше ж шляхетство польське, себто їхніх вельмож, як от князя Вишневецького, Яблоновського, воєводу Киселя і багатьох інших, що проживали по малоросійських містах та містечках, колишніх ранго-

вих гетьманських та старшинських, а опісля захоплених ними свавільно і привласнених собі у вічність, за наданням, буцімто, Сенату і Речі Посполитої, якими вони цілковито володіли, саме в Лубнях, Золотоноші, Трахтемирові і інших, виправлено з честю із тих міст, зваживши, що з них деякі були руської породи і навернулися за перших переслідувань до католицтва і поляцтва; а інші, будши в рангах і на посадах малоросійських, управляли народом і урядували розсудливо і лагідно. І таким усім ніякої кривди не вчинено, а тільки за привласнення у неправильний спосіб малоросійських маєтків стягнуто з них контрибуцію грішми, кіньми, військовим спорядом та хлібом, і тее все ужито на військо. Рівно й жиди, признані народом у доброму поведженню і нешкідливими, а корисними в співжиттю, викупилися ціною срібла та речами, для війська потрібними, і відпущені були за границю без злоби.

На початку року 1648 мав Хмельницький готового при собі війська, добре узброєного, сорок три тисячі сімсот двадцять чоловіка, і в тому числі реєстрових козаків 35 тисяч, охочекомонних, або волонтерів, 4.900 та запорозьких козаків 3.820 чоловіка. З першого квітня того року, звідавши він, що коронний гетьман Павло Потоцький, з численною польською армією, зібравши під Кам'янцем Подільським, іде вниз рікою Дністром на Гуманщину, виступив проти нього з двадцятьма п'ятьма тисячами війська, позоставивши решту в кріпкому положенню над рікою Богом резервовим корпусом. І йдучи вниз рікою Ягорликом, вислав проти армії польської декілька партій легких військ, і звелів їм, нападаючи на авангард польський, одходити від нього якнайшвидше, вдаючи, що вони їх бояться, і всі війська козацькі од того тікають до границь татарських. А тим часом обернувся Хмельницький з усім військом у степ до Жовтих Вод, де, укріпивши на горбу обоз свій окопами та важкою артилерією і позоставивши в ньому дещо піхоти з в'ючними кіньми, усталеними замість кінноти, заховався вночі осторонь обозу за очерети та балки тамтешні. Гетьман Потоцький з військами поль-

ськими, женучи перед собою загони Хмельницького, насунув на обоз козацький, за який загони того поховалися, і уроївши собі, що все од нього тікає і криється, як слід не розваживши та не приготувавшись і не укріпивши навіть обозу свого, почав зараз атакувати табір козацький. Учинена з обох боків стрілянина з мушкетів та гармат наробила звичайного грому і тріскотняви, а дим, що з того знявся, захмарив обрій і вкрив побойовиків. Хмельницький об тій самій порі з усім військом вийшов із закриття і, перейшовши обозами польськими аж у саме запілля їхніх військ, ударив на них з усією силою, і, зробивши перший, дуже поцільний випал з гармат та мушкетів, напустився потім списами. Поляки, скоро лише дізналися про напад ворога, почали на нього обертатися, але вже од нього переможені й змішані були. Убивство зчинилося жорстоке і повсюдне. Поляки, обстрілявшись на обоз козацький, не встигли зібратися з новими набоями і оборонялися самими шаблями; та шаблі супроти списів — оборона вельми слабка, і козаки перекололи ними поляків понад дванадцять тисяч, і в тому числі забито сенаторських дітей: Шембека і Сапігу, і багатьох полковників та інших значних людей. Покінчилося на тому, що вони розбіглися у великому безладді світ-за-очі, покинувши обоз свій з усім ладунком і запасами на здобич козакам. На погоні схоплено в полон урядників польських сорок дев'ять чоловіка, в тому числі самого гетьмана Потоцького. Битва тая відбулася квітня 8-го, в день суботній, і Хмельницький, одправивши на місці вдячний Богові молебень за таку славу над ворогом перемогу, поховав мерців своїх і польських, а живих бранців польських і гетьмана їхнього, Потоцького, вислав у новий дар до хана кримського, від якого одержав вдячний адрес, із запевненням про незмінну приязнь його до Хмельницького і до всієї нації малоросійської, і з потвердженням про готовість його на їх поміч, в разі потреби і як скоро з'явиться до того можливість.

Гетьман Хмельницький, вирушивши од Жовтих Вод, поспішив з військами козацькими до міста Кам'янця По-

дільського, що його вважали, нарівні з Кодаком, за неприступну в поляків твердиню, і що було гніздом, або збірним пунктом для військ польських, висиланих на Малоросію. Резервовому корпусові своєму, що був під командою писаря генерального Максима Кривоноса, звелів іти з правого боку армії над рікою Богом. Зблизившись до Кам'янця, застав там Хмельницький нового гетьмана Калиновського, з свіжими польськими військами, що розтаборився під батареями фортеці. Він розташував і укріпив табір свій на видноті у ворога і протягом перших днів робив об'їзди та огляд табору польського і фортеці, з легкими з обох боків перестрілками; а 16-го травня, удосвіта, повів Хмельницький атаку на табір польський од фортеці, під яку ще опівночі підповзла, з долішньої сторони, значна частина його піхоти з самими мушкетами та списами. І коли з боку козацького почалася на табір польський сильна стрілянина з гармат та мушкетів і вчинено зумисне великий крик од війська, то в той самий час піхота козацька, вискочивши заздалегідь і відкривши собі проходи у фортеці за водою, вдерлися крізь них у фортецю. Залога тамошня, не сподівавшись ніколи з того місця нападу, яко з боку неприступного і самою натурою, себто кам'яною скелею, укріпленого, обернувшись до того місця спиною, споглядала уважно на бій, що точився внизу за фортецею, а козаки, напавши на неї зненацька ззаду, повалили більшість вояків залогових списами на землю, а хоч ті, що обернулися до ворога і почали боронитись, але вже було пізно і все перемішалось, і їх винищили козаки усіх до одного. І так, очистивши козаки фортецю тую від залого, обернули з батарей її гармати на табір польський і вчинили в ньому ядрами й картечами велику руйнацію. Поляки, відчувши загибель свою з тої фортеці, яку вважали за свій захист, зчудувалися, звонпили і почали в повному безладді втікати з табору; а Хмельницький, примітивши успішне діяння піхоти своєї з фортеці і втечу поляків з їхнього табору, наступив на нього всіма силами і, зайнявши його з малим спротивом, погнався кіннотою своєю за поляками, з яких мало хто врятувався втечею, а решту вибито, і табір дістався у

здобич переможцям, з численною артилерією і всякими запасами. Під час погребу обосторонніх убитих нараховано тіл польських, у фортеці і поза нею, 12.713, а козацьких тільки 377, і ся велика нерівність приписується вдалому здобуттю фортеці і табору, з слабким спротивом од поляків, і їхньому недбальству.

У Кам'янці Подільському залишив Хмельницький достатню залого козацьку і, розіславши звітіль багато корпусів та деташементів на всю Малоросію, суміжну з границями польськими та литовськими, звелів начальникам тих команд виганяти й винищувати поляків та жидів, де вони їх знайдуть, а паче спостерігати за рухом військ польських та литовських у землі їхні, і їх одбивати при границях, а йому давати про те знати для допомоги. І тії виправлені були: обозний генеральний Носач і полковник Дорошенко в Галичину і князівство Острозьке; писар генеральний Кривоніс і полковник Лукаш Шаблюка, через Київ, до міста Слуцька і ріки Случі, а осавул генеральний Родак і полковники: Остап Нестелій та Федір Богун до ріки Прип'яті і далі в Литву, хорунжий генеральний Буйніс і полковники охочекомонні: Яків Гладкий і Кіндрат Худорбай за Чернігів, у Полісся й Сіверію; а сам Хмельницький, з головним військом, переходячи Малоросію серединою, спинився під містом Білою Церквою і звітіль, 28 травня, розіслав у Малоросію прокламацію свою, або універсал, такого змісту:

„Зиновій Богдан Хмельницький, гетьман славного Війська Реєстрового й Запорозького і всея по обох сторонах Дніпра сущої України Малоросійської, вам усім малоросійським по обох сторонах ріки Дніпра шляхетним і посполитим, більшої й меншої ранги, людям, а особливо шляхетно уродженим козакам, істій братії нашій, сим універсалом нашим ознаймуємо, що не без причин наших слухних мусилисьмо зачати війну і підняти зброю нашу на поляків, через котру що ся, при всесильній допомозі Божеській, на Жовтій Воді апріля 8-го, а потім під Кам'янцем, мая 16-го, над ними, поляками, стало, то

всім Вам уже добре єсть відомо. Тепер же, по двох тих над поляками нерівних битвах наших, скоро стало відомо, же вони, тим нещастям своїм розгнівані і розлютовані будши, не тільки самі панове й княжата коло Висли і за Вислою многі на нас стягають і гуртують війська, але й самого найяснішого короля свого Владислава, пана нашого милостивого і отця ласкавого, на нас підмовляють і підбурюють, аби з усіма силами своїми, прийшовши в Україну нашу Малоросійську, латво нас вогнем і мечем звоювали, і мешкання наше сплюндровавши, зруйнували і в порох і попіл обернули, а самих нас вибили, інших же в немилосердну неволю забрали і на інші найдальші за Вислу місця випроводили, славу нашу не тільки в частині світу європейського право славлену, але й в одлеглих за морем Чорним краях азійських доволі народам тамошнім відому, скасували і поглинули. Постановилисьмо в намірі нашому не супроти короля, пана нашого милостивого, а супроти поляків гордих, які за ніщо мають його королівські високоважні привілеї, нам, козакам, і всім взагалі малоросіянам дані, права й вольності наші стародавні, при нас заховані і укріплені, мужнім і небоязким, з поміччю Божою, стати серцем і зброєю. Для того, притягнувши од Кам'янецька і станувши обозом нашим військовим тут, під Білою Церквою, пишемо до вас сей універсал, через який зазиваємо і заохочуємо вас всіх, малоросіян, братію нашу, до нас у кампанію воєнну, а тее прикладаємо і звіщаємо, що вони, поляки, подлуг їх же кронікарів польських свідчення, од нас, савроматів і русів, уродившись і пішовши, і заєдно спочатку з самовласною братією нашою, савроматами й русами, будши, а неситої слави і багатства душошкодного собі шукаючи, од сопробування з предками нашими стародавніх тих віків одділилися і інше найменування, еже єсть ляхи й поляки, собі учинивши і за Вислу заволоклися, на чужих ґрунтах і землях, тамо, між знаменитими ріками Одрою і Вислою, засіли; многим околичним землям і панствам німецьким і іншим західнім і північним пошкодивши і держави їх з людськими оселями звоювавши і розбійницьким способом минулих тих стародавніх

віків утрутавши і вкравши собі, заволоділи. Потім, по впливі многих часів, в оселях своїх понад Вислою, на просторих тамошніх чужих землях розплодившись і примножившись, а прореченими людськими шкодами й здирствами невдоволені будши, повстали марне і безсовісно, яко же колись Каїн на Авеля, на русів, альбо савроматів, власну з старовини природжену братію свою, і за проводом короля свого, Казимира Великого, уже їм сього імени Третього, року од Рождества Христового 1333, альбо 1339, злещи змаліли і зубожіли тоді київським і острозьким і іншим істим руським князям нашим, завоювавши їх своїй неситості, привлащали і підкорили правдиві з давніх віків землі і провінції сарматські, альбо козацькі, наші руські, од Подоля, Волиня і Волох посполу і аж до самого Вильна та Смоленська, довгі й обширні границі свої імущії, а саме: землю Київську, Галицьку, Львівську, Холмську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишлівську, Мстиславську, Вітебську і Полоцьку. І не тільки у згаданих землях та провінціях наших руських славне ім'я наше козацьке скасували, але, що найгірше і найжалісніше, всіх тих, братію нашу, роксолянів, у невільниче підданське ярмо запрягши, од віри батьківської православної, душоспасенної греко-російської, одірвали і до погубної Унії і римського заблудження силою, гвалтом і многими над совістю християнською муками й тиранством притягнули й приневолили, усіх перших князів та королів своїх польських, що благочестя наше, греко-російське, зберігали й утвердили, привілеї й мандати знехтувавши й знищивши, зовсім проти політики шляхетської і доброї совісти їх скасували. Та коли й того душошкодного, що в згубу тягне, схизматицького їх неситого вчинку (еже благочестя святе на Унію обернули і честь козацьку в нечестя та незнання перетворили) замало було для їх заздрости і гордості, то, нарешті, положилися були, мимо волі королівської, пана нашого милостивого, і з самих крайніх і останніх, од Піль Диких сущих, як от: Чигирина, Трахтемирова, Переяслава, Полтави і інших многих міст і сіл, по обох сторонах ріки Дніпра зостаючих, України Малоросійської власної, предковічної от-

чизни нашої, од Святого Рівноапостольного Князя Володимира Київського, що святим хрещенням Русь просвітив, благочестям правдивим і непохитним сяючих найзначніших людей і козаків, вигубити і викоренити; а самим посполством, альбо посполитим народом нашим заволодівши, і не тільки в ярмо невільниче їх запрягти, але, по своїй безбожній волі, і душошкодну, правилам священним і святих отець наших противну прийняти Унію, чого вже певні були знаки й документи, коли не тільки многих козаків та міщан, братію нашу, пси дозорці лядські, поїли і коли плітками фальшиве панам своїм оскаржували, і на згубу голов їх приправили, і добрами та маєтками їх заволоділи, що й мені, Хмельницькому, од нецнотливого сина й брехуна Чаплинського, дозорці чигиринського, прийшлося було терпіти і за малим голови не позбутись; але й віру нашу православну завше лаяли й ганьбили, священників наших благочестивих, з будь-якої, хоч найменшої, причини безчестячи, лаючи, побиваючи, розкривавляючи, волосся й бороди видирали і втинали. Які ж вам самим, усім малоросіянам, од них, поляків і жидів, їхніх орендарів і улюблених факторів, по сей час являлися кривди, тяготи, озлоблення та руйнації, тут ми тих не виказуємо, поневаж ви самі про них відаєте і пам'ятаєте. Тее тільки тут вам пригадуємо, що до такої прийшли були есте неволі в поляків, що двом або трьом, котрі у місті на вулиці або в домі своєму зійшлися, наказано і невільно було з собою поговорити і про потреби свої господарські побесідувати, без чого акти християнські й весільні бути не можуть. І що Бог Творець дав людині уста на глаголання, тії поляки строгими указами своїми боронили і німувати над політику і всьогосвітні звичаї вам були наказали. Який то незносний тягар і уст замикання поневаж милость Божа всемогуча благословила і допомогла нам зброєю нашою воєнною одсікти і одімкнути, звитягою знаменитою в двох вищеречених перемогах над поляками, супсстатами нашими. Тоді нехай буде повсякчас хвалене і славословлене ім'я Його Божеське, яко не занехав безустників зідхання і сліз ваших, через поляків пролитих і проливаних! А що ми нинішню з

поляками учинили війну без відома і ради вашої всенародної, за теє ви нас не жахайтеся! Коли ж ми учинили так для ліпшої користі вашої і нашої, навчившись обережності і ліпшого військового управління з прикладу передших братій наших, що під Кумейками і в гирлі ріки Тясмину з поляками у недавно минулих часах війну мали і що поневаж перед війною своєю універсалами своїми, до вас в усю Україну засланими, повідомили поляків про свій, противний їм, намір. Тоді тим повідомленням попереджені поляки, як належало запобігти злу своєму, приготувались і на подолання їх військ козацьких приспособились. І ми теж такого нещасливого случаю вдержалися аж по сей час із сим універсалом про розпочате з поляками діло воєнне повідомленням нашим. А тепер, як відати вам, усім взагалі малоросіянам, про те доносимо, так і до кампанії воєнної на прийдешне з ними ж, поляками, діло воєнне вас закликаємо і заохочуємо. Кому мила віра благочестива, од поляків на Унію перетворена, кому з вас любя цілість отчизни нашої, України Малоросійської, і честь ваша шляхетська, од поляків нищена, вельми зневажана, топтана й лаяна, той всяк не як виродок, але як зичливий і люб'язний син отчизни своєї, по вислуханню сього універсального ознаймування нашого, до нас у табір під Білу Церкву, на добрих конях і з справною зброєю, неодкладне прибувати і спільно з нами, прикладом старовічних, валечних і многим народам в околичних краях славних предків своїх, станути мужньо і одважно, при всемогучій помочі Божій, проти поляків, своїх грабівників, злобителів і супостатів, рачить. Бо як не зволите допомогти нам у сій воєнній кампанії, то відайте ж, як поляки нас подолають, певне й вас усіх малоросіян, без жадного браку і респекту, подлуг давнього злого наміру свого, не тільки вогнем і мечем зруйнують і спустошать, але й всеконечним віри нашої благочестивої і святої викоріненням та наругою, рештки вас і дітей ваших у полон загорнуть і в неодмінну довічної неволі вберуть одіжу. Ліпше тоді і корисніше нам за віру святу православну і за цілість отчизни на пляцу воєнному, од зброї бойової полягти, ніж у домах своїх, яко невістухам, побитим бу-

ти. Наколи ж умремо за благочестиву віру нашу, то не тільки слава й одвага наша лицарська по всіх європейських та інших краях, далеких землях, славно проголоситься, але й уповання наше, еже за благочестя вмерти, буде безсмертя сповнене і мученичими вінцями од Бога вінчане. Не бійтеся тоді, вашмосьці, братіє наша, шляхетно уроджена малоросійська, поляків, хоч би і найбільші були їх війська! Але прикладом славних і великих русів, предків своїх, при своїй правді за благочестя святе, за цілість отчизни і за поламання колишніх прав і вольностей своїх, станьте спільно з нами проти тих своїх скривдителів і руйників, з несумнівною надією своєю од бід нинішніх визволення і всемогучої благодаті Божої, в прийдешньому случаю воєнному, на супостатів наших поміч нам сотворити готової, якої то благодаті Боже-ственнойої уже й суть знаки, **перше:** дворазова вище йменована перемога над поляками; **друге:** щира прихильність усього Війська Низового Запорозького, на поміч нашу в готовості зостаючого, крім того, що вже при нас єсть тисяч три з лишком; **третє:** найясніший хан кримський зо всіми ордами допомагати нам у потребі готов єсть на поляків, при котрому, для ліпшої певности, і сина старшого, Тимоша, резидувати ми zostавили, і тепер готової од його ханської милости, доброї і воєнної орди кримської йде до нас тисяч з чотири із паном Тугай-Беєм, мурзою значним; **четверте:** і козаків реєстрових, братії нашої, п'ятнадцять тисяч, що од гетьмана коронного з Барабашем полковником і з німцями при гетьманичу вправлені були в суднах водних і румом проти нас, і біля Кодаку, отдавши Барабаша, недруга отчизного, а похлібцю лядського, Дніпровим глибинам, до нас пристало і воєнній в обох разях експедиції значно допомогло нам, слушне тую присягу зламавши, котру на вірність гетьманам коронним у Черкасах перед сіданням у судна водні під зброєю лядською, яко невільники й бранці, було примушене виконати, коли самі поляки до зламання тої присяги суть виною й початком, самі перші поламавши, мимо волі королівської, права і вольності стародавні козацькі та малоросійські і присягу свою на приязнь, при неруши-

мій цілості давніх прав і вольностей, козакам і всім малоросіянам взаємне учинену; **п'яте:** з власних їх людей три тисячі драгунії, перед Кодацькою битвою в передній сторожі бувшої, вірність і присягу свою зламали і, гетьманів коронних зоставивши, до нас добровільно прилучилися, так для того, що були укривдженими в своїх заслугах, яко ж і для того, що розуміли ненависть і злобу гетьманів своїх коронних і всіх панів польських, до всіх нас, малоросіян, суццю, і на всеконечне наше і віри нашої православної викорінення і знищення, великим гнівом подвигнену, зволили ліпше наслідувати нас, малоросіян, при правді й істині суцших, за права і вольності свої стоячих, ніж своїх поляків, неправедно на викорінення наше повсталих і пихатою люттю розпалюваних; **шосте:** і для того ласка Божа і поміч Його всесильна при нас бути може, що по кривдах наших зачали війну сію з поляками не без відома і дозволу пана нашого, найяснішої Королівської Величності, Владислава Четвертого, який року 1633-го, під час щасливої своєї коронації, бувшим і нам при ній з Барабашем та іншими знатними війська малоросійського товаришами, прикладом попередніх найясніших князів і королів польських, антецесорів своїх, усі наші військові і малоросійські давні права й вольності, при особливому утвердженню віри нашої православної, новим своїм на пергамені краснописаним королівським власноручним підписом і при завісистой коронній печаті, ствердивши привілеєм, одправив нас, яко батько ласкавий, ударувавши кожного значними подарунками. А при одправі нашій, сам-на-сам бувшій, усно Його Величність до нас мовив: „Абисьмо по-давньому гетьмана собі постановили і при своїх правах та вольностях кріпко стояли, не піддаючи їх полякам у зневагу, щитячися його королівськими й іншими давніми привілеями. А якби панове польські або дозорці тих привілеїв не слухали, то маєте, мовить Його Королівська Величність, мушкет і шаблю при боці: тими прето можете боронити свої од поляків порушувані права й вольності!”. Після чого в кілька літ, коли безустанно діялись од поляків злобних біди і всілякі здирства, тоді знову ми всі з Барабашем суплікува-

лисьмо про те через особливих послів наших до Його Королівської Величності, Пана свого милостивого, який, при одправі їх, яко словесно, так і приватним листом своїм королівським до Барабаша і до всіх нас, козаків, тее ж своє королівське, давніше нам самим мовлене, що на оборону прав маємо мушкет і шаблю, потвердив і повторив слово. Поневаж Барабаш полковник, недруг і недоброзичливець отчизни нашої, яко таке милостиве королівське слово і позволення, так і привілей його таїв і без жадної користи малоросійської крив у себе, не стараючися про обрання гетьмана козацького, про звільнення од кривд лядських всього народу малоросійського, теди я, Хмельницький, узявши Господа Бога на поміч і одібравши штучним способом у Барабаша привілеї королівські, мусилем сіє воєнне з поляками зачати діло, на яке Його Королівської Величності превисокої особи війною на нас рушення ніколи не сподіваємось, так для того, що зачалисьмо сію війну з поляками за дозволом Його Королівським, яко й для того, що поляки, Його Королівську превисоку персону у себе легковажачи, мандатів і наказів Його не слухали і безнастанні Малоросії утиски накладали. А коли король, що військові всьому голова, сам у війську польському супроти нас не піде, то панів польських і їхнього велезібраного війська, яко тіла, альбо ока без голови найменше устрашитися не хочемо. Бо, якщо ветхий Рим, котрий усіх європейських городів матір'ю назватися може, многими панствами й монархіями володів і з шести сот чотиридесяти і п'яти тисяч війська свого колись пишався, з давніх тих віків далеко менших проти згаданої войовничої сили римської валечних русів з Русії, од помор'я Балтицького, альбо Німецького зібраних, за проводом князя їхнього, коли був узятий і чотирнадцять літ обладуваний, то нам тепер гвалтом тих старожитніх русів, предків наших, хто може заборонити діяльності військової і применшити одваги лицарської? Що вам, братії нашій, всім малоросіянам, предклавши і на обміркування здорове подавши, поспіх ваш до нас в обоз, під Білу Церкву, старанно й пильно жадаємо, і їм же упрійме зичимо од Господа Бога здо-

ров'я і щасливого в усьому дізнати поведження! Дано в обозі нашому під Білою Церквою, року 1648, місяця мая, 28 дня”.

Од висланих гетьманом Хмельницьким корпусових його начальників дістав він під Білою Церквою рапорти: перший од писаря генерального Кривоноса, що гетьман польський Калиновський, який втік був з-під Кам'янця Подільського, зібравши нову армію з польських та литовських військ, пробирається з ними на Поділля і, як кажуть зловлені язики, переправився вже через ріку Случ; другий від осавула генерального Родака, що він, звідавши над рікою Прип'яттю про похід князя литовського Радзивіла з військами тамошніми до Сіверії, вирушив услід за ним із своїм корпусом і застав його біля містечка Городні, де тріумфував він перемогу свою, здобуту над хорунжим Буйносом і полковниками Гладким та Худорбаєм, з яких Буйноса, Гладкого та осавула полкового Подобая з багатьма козаками вбито і в'юки їхні, з запасами та артилерією, дісталися ворогові, яко здобич, а полковник Худорбай, з рештою війська, приєднався до нього, Родака, зустрівши його на Гомельщині. Тим то осавул Родак, з незвичайною поспішністю зблизився до табору Радзивілового і, через роз'їжджі партії свої та зловлених язиків звідавши, що війська Радзивілові, сп'янівши перемогою своєю, стоять собі безжурно і, без ніякої остороги та приготувань, одпочивають у таборі, а подекуди й бенкетують, напав на них усіма військами своїми, вийшовши несподівано з-за лісу, і першим ударом одігнав кіннотою своєю всі ворожі коні, що були на пасовищі, а спішеними козаками вистреливши враз з артилерії та мушкетів на табір, напустив їх із списами на війська литовські, які, буди напівголі та неозброєні, кидалися туди й сюди і хапалися то за одіж, то за зброю. Одначе козаки, не давши їм очуняти і вишикуватися, усіх їх перекололи та перебили, а врятувалися лише ті, що розбіглися в ліси, і командир їхній князь Радзивіл, що перехопився з кращою, але не численною, кіннотою за річку і також у лісах сховався. Великий табір Радзивілів, його пречудові повози,

з сервізами та буфетами, і обоз військовий, з усіма запасами та артилерією, припали, яко здобич, козакам і їх збагатили, а дрібною зброєю та кіньми наділено багато тисяч нових воїнів, і корпус Родаків з Худорбаєм вирушив до Новгороду Сіверського для дальшої розправи над поляками та жидами.

На рапорт писаря Кривоноса, наказав йому Хмельницький, вертаючись із своїм корпусом на Поділля, держатися осторонь правого флангу ворожої армії і повідомити від себе обозного Носача, щоб він з Галичини поспішав до нього зблизитися, а сам Хмельницький, із військом, що було з ним, виступивши з-під Білої Церкви, скермував похід свій до міста Корсуня і, перейшовши його, дістав вістку про зближення армії польської. Тим то, зоставивши Хмельницький обоз свій под Корсунем, розташував піхоту з важкою артилерією по садках та пасіках міських і вислав уночі легку ватагу до писаря Кривоноса, щоб він, підійшовши до армії польської і нічого з нею не починаючи, дожидав перших пострілів з гармат, і тоді б наступив на ворога ззаду. І по цьому розпорядженню, двадцять сьомого червня, в п'ятницю, виступив Хмельницький з самою кіннотою супроги ворога. Поляки, звідавши дорогою, що війська козацькі розійшлися многими корпусами в різні сторони, і сподіваючись застати й заатакувати Хмельницького в Корсуні з малими силами, поквапилися на нього напасти. Хмельницький, зустрівши ворога своєю кіннотою, почав з ним перестрілку і, обертаючись перед ним звичайним маяком, подавався при тому назад, удаючи, начебто втікає він до міста. Поляки, з усім запалом наступаючи на кінноту козацьку, не обзираючись на всі чотири, найшли самою серединою, або центром своїм на піхоту козацьку, приховану садками та окопами городницькими. Учинений од піхоти несподіваний і дуже близький випал з гармат та мушкетів повалив великі купи поляків у самій їх середині, а повторювані випали зовсім їх перемішали й перекинули; піхота ж, вийшовши з окопів, доконала поразку їх своїми списами, і вони побігли в повному безладді, покинувши на місці

артилерію з її ладунком. Аж перестрів поляків Кривоніс із своїм корпусом; і коли він перетяв їм дорогу і розпочав на них стріляти з гармат та мушкетів, то Хмельницький, наздогнавши їх своєю кіннотою, учинив те саме й ззаду, і поляків зовсім розбито й розпорошено так, що врятувалися з них лише ті, що розбіглися прудкішими кіннями поодинці на всі сторони. Обози їхні, артилерія та всі запаси дісталися, яко здобич, козакам, а побитих поляків, коли їх ховали, нараховано більше як на одинадцять тисяч. Одначе гетьман їх, Калиновський, з малим числом штату свого, урятувався втечею, і коли наздоганяв його козак і вже торкав списом його спину, то він, кинувши на землю гаманця з грішми і золотого годинника, тим спекався біди.

Од Корсуня вислав Хмельницький писаря Кривоноса з корпусом його на місто Бар, де, як переказувано, зібралось багато поляків та жидів, що збіглися з Волині та Поділля. Він, досягнувши того міста, знайшов його в оборонному стані, з достатньою залогою. Першу атаку Кривоноса на місто відбили залога й міщани з великою втратою людей з обох боків. Кривоніс, не мавши з собою подостатку артилерії для формальної облоги міста, удався до хитрощів, і за одну ніч, призапасивши велику кількість соломи та сіна, звелів усе те перев'язати в кулі і, змочивши частину їх водою, понакидати повні рови з одної сторони міста, а опісля все те запалив. Великий дим, що повстав з мокрої соломи та сіна, натурально, оповив одну сторону міста і валів міських, що була за вітром. На те місце приготовлена була піхота з драбинами та полудрабками, щоб штурмувати вали міські, і як народ та залога міська зібралися до місця пожежі боронити будівлі і чекати тут на ворога, то зо сторони козацької учинено гарматну стрілянину на самий вогонь; а під гуркіт полізла піхота козацька на вали міські в тому місці, де на них більше діяла темрява від диму, і, ввійшовши до міста, відбили одну найближчу до них браму міську, якою також увійшла піхота з артилерією, і всіма тими силами зроблено на міщан і залогу жорстокий і несподіваний напад з

боків і ззаду. По недовгому спротиві їх збито й розпрошено, і вони побігли, хто з залогою до замку, а хто сховався в домах. Піхота, переслідуючи втікачів, увійшла слідом за ними до замку і ним заволоділа; і тоді вчинено в місті і замку страшну різанину, а паче над жидами та їхніми родинами, з яких не зосталося й одного в живих, і викинуто з міста й зарито в одному байраці мерців їхніх близько 15.000. Поляків перебито самих військових та лихих начальників народніх, а решту помилувано і випущено до Польщі; місто пограбовано і зоставлено під управою тамошніх руських мешканців з козацькою залогою.

Від осавула генерального Родака, 13-го числа червня, одержав Хмельницький листа з Сіверії, що він, очистивши від поляків та жидів Чернігів з околицею і всю Стародубщину з містом Стародубом, поспішав з корпусом своїм до Новгороду Сіверського, де, згідно з його відомостями, зібралось багато поляків і їхнього війська, відрізано-го тим корпусом од Литви, Смоленщини та Білоруси. По дорозі перестрів його коло Грем'яча хорунжий Новгородського повіту Фесько Харкевич і 110 старих реєстрових того повіту козаків, що були на абшиті, і розповів йому про стан і число військ польських, які з своєю шляхтою замкнулися в Новгородському замку під команду воєводи сіверського Яна Вронського. Родак, не мавши од міщан ні помочі, ні спротиву через малочисельність їх, що сталася од часів загального їх вигублення, доконаного польськими військами, котрі наклали з відомим московським самозванцем Отреп'євим, приступив до міста спокійно і, розтаборившись над Ярославськими потоками, або ручаями, повів атаку на місто з Зубрівського рову, названого так по княжому звіринцеві, який колись тут був, і звірях, зубрами званих, які в ньому водилися. Місто зайняли козаки без ніякої оборони; та як дійшли вони до міського замку, то знайшли його неприступним і в найліпшому оборонному стані. Окрім укріплень штучних, оточували його природні байраки та високі гори, де розставлені були гармати одна при одній, а для відкритого штурму приготовлено на

вершинах гір силу-силенну величезних колод, що звисали над схилами гір і що, коли б їх спустити, могли передавити всіх штурмовиків. Родак по багатьох спробах і перестрілках з артилерії, не мігши нічого досягнути, довідався нарешті, що із замку був підземний хід за водою аж у ріку Десну, і звелів уночі з поперечної йому сторони вирити в нього другий підземний прохід. І як се зроблено, то одної ночі розпочав він фальшивий штурм на замок супроти його брами і, під час гарматної та мушкетної стрілянини, що зчинилася з обох боків, і піднятого навмисне од військ Родакових крику, увійшло підземним проходом декілька сотень добірних козаків у замок і, вдаривши на поляків зненацька ззаду, кинули при тому вгору ракету, з якої пізнавши Родак, що військо його в замку і обернуло на себе поляків, кинувся чимдуж до брами і, вибивши її, вдерся в замок з усім військом. Поляки, будучи оточені таким чином з двох боків, утратили всю відвагу і почали хоронитися під гарматні лафети та в будинках; але козаки, всюди їх переслідуючи, перебили всіх чисто, і тільки воєвода Вронський з кількома людьми із штату свого, вибігши на верх одної башти, просив пощади, обіцяючись козакам показати всі скарби та запаси, закопані в землі. Його пощадили з усіма людьми, що були при ньому; та коли провадили їх містом і зустрілися з повітовим хорунжим Харкевичем, проти церкви соборної Воскресенської, то Вронський, назвавши Харкевича зрадцею і схизматиком, стрелив на нього з картечки, схованої в рукаві, і поранив у бік, а Харкевич тоді ж стрелив на Вронського з пістолі і повалив його на землю; ті ж козаки, що були з Харкевичем, і ті, що провадили Вронського, порубали його на шматки, а всіх поляків, що були з ним, посікли без пощади; але й Харкевич скоро після того вмер.

Гетьман Хмельницький, діждавшись під Корсунем озброєного генерального Носача, що з корпусом своїм вернувся з Галичини, вирушив з ним до ріки Случі, і по дорозі одержав повідомлення, що польська армія, яка складалася з польських військ та найманих німців, або так

званих чужоземних реґіментів, під командою гетьманів Калиновського, Чарнецького та генерала Осолінського, іде йому навпроти і розташувалась коло містечка Пилявці. Хмельницький, форсованим маршем поспішивши до Пилявців, напав на поляків об тій порі, коли вони щойно виставляли своє укріплення довкола табору, але ще не укріпили, і се було 6 серпня 1648 року, в день Преображення Господнього, у вівторок, на світанню. Бій розпочався з обох сторін жорстокий і вбивчий. Драґунія німецька, вишикувана за своїми реґулами, наступала на козаків фронтом; але козаки, допустивши німців на їх карабіновий постріл і стреливши на них із своїх гвинтівок, враз розсіпалися на боки і нападали на німецький фронт ззаду, а поки фронтами зроблено обороти до оборони, то вже задні шерехи їхні переколото і повалено списами козацькими на землю, а за поворотом фронту те саме зроблено і з другого боку. І так драґунія скоро була розладнана й перебита, але інші війська, а більше німецька піхота, боронилися й наступали з дивовижною відвагою і великим умінням. Справна і рухлива їх артилерія вельми згубна була для піхоти козацької, і гетьман, те запримітивши, одразу ж прикрив її коннотою; а як кіннота круглими своїми маяками, або заїздами займала піхоту ворожу, то піхота козацька, позаду кінноти перейшовши непримітно до містечка і з нього пробравшись хатами та садками на середину ворожої армії, вдарила на неї з мушкетів та гармат і, не спиняючись, кинулася із списами на поляків, які, обстрілявшись із своїх мушкетів, не могли встоятися проти списів козацьких і почали втікати на всі боки і тиснути піхоту німецьку. А та піхота, звернувши свій фронт на оборону польську, показала спину свою кінноті козацькій, і кіннота, з усією силою кинувшись на неї, перемішала ряди і розладнала лінії піхотні, зайнявши при тому і артилерію її. По тому вся перемішана армія польська, відступаючи задом, без усякого ладу, не могла довго боронитися проти військ козацьких, що нападали по її слідах, і, врешті, кинулася врозтіч. Козаки, переслідуючи втікачів, учинили серед них велику поразку, і якби не припинила різанини ніч, що хутко наступила, і велика

темрява, то зовсім мало хто з утікачів врятувався б; але й так пораховано на побойовищі і на погоні понад 10.000 польських та німецьких мерців і, в тому числі, самого гетьмана Калиновського, постріляного й поколотого списками, з багатьма офіцерами, яких поховано біля польського костелу з належною військовою почесною. Обози з усіма запасами й артилерія з її парками дісталися переможцям, і здобич ту значно примножено в містечку бучним весіллям польського вельможі, що на нього поз'їжджалося дуже багато значних поляків з родинами, які всі помилувано, а пожертвували вони тільки дорогоцінними речами, сервізами та кінями, забраними на військо.

З полонених на Пилявськiм побойовищі офіцерів, 11 чужоземців одпустив Хмельницький на слово чести і з підпискою, що вони супроти козаків більше не воюватимуть, а 13 поляків переслав до сина свого Тимоша, в Крим, щоб передав, як дарунок, ханові; трьох же поляків: ротмістра Томаша Косаковського, мечника Яна Червінського та волонтера Людовика Осолінського виправив до Варшави, і через них, 11-го числа серпня, 1648 року, послав Хмельницький королеві Владиславові і всім урядникам республіки подання своє такого змісту: „Свідчуся небом і землею і самим Богом Всемогучим, що піднесена мною зброя і рясно пролита нею кров християнська є діло рук деяких магнатів польських, що противляться владі найяснішого короля, сього помазаника Божого та наймилостивішого отця нашого, і слідує за тиранськими своїми нахилами і вимислами на погубу народу руського. Се вони прагнули крові людської; вони шукали жертви сеї законпереступної і варварської, і нехай же нею наситяться, а я вмиваю руки перед народом і всім світом, що зовсім неповинен есмь в крові сій християнській і єдиноплеменничій! Знають усі урядники республіки, знає й сам найясніший наш король, та й самі архіви державні засвідчать, скільки було подань, скільки було скарг і прохань найгірших і найпереконливіших од урядників і народу руського про доконувані над ними од розпусних і свавільних поляків та їхнього п'яного вояцтва незносні на-

сильства, грабунки, убивства і всякого роду тиранства, численні й розмаїті, і серед найдикіших народів навряд чи відомі! Але ніхто до тих скарг не прислухався, ніхто не перевів по них бодай звичайного доходження та сатисфакції; самі скарги, зрештою, пораховано за злочин та лихий замір; залишено й покинуто нещасний народ сей на поталу свавільного жовнірства та драпіжного жидівства і завдано в найнеключиме рабство і наругу. Все йому зав'язане й заборонене було, і він доведений до того, що ніхто за нього вже не прорече, ні возолієт. І так єдиноплемінні йому поляки не тільки не пізнавали єдинокровної братії своєї, савроматів, але не визнавали навіть його і за створіння Боже, а всіяко зневажали і погорджували, надавши йому ганебних титулів хлопа й схизматика. Заслуги воїв руських, тяжкі битви їх з чужоплемінцями, піднесені в обороні і поширенні границь польських, забули і безсоромно потоптали та зневажили поляки. Пролита за них кров руська і тисячі й тьми воїв руських, що впали на побойовищах, нагороджені од них шибеницями, спалюванням у мідяних биках, палями та всякого роду тортурами і варварствами. Але правосуддя Боже, що наглядає за ділами людськими, перестало терпіти такі лютисті й нелюдяністі, і подвигнуло народ до оборони власного життя свого, а мене обрало за вутле знаряддя волі Його. Се Провидіння Боже явно доведене поразкою поляків, завданою вельми нерівними їм силами козацькими на семи головних січах і на багатьох штурмах та боях. Армії польські розбито й розсіяно; з вождів їхніх та начальства багато кого винищено, а чимало передано в полон татарський, да тоєю мірою, ею же мірили, возміряться і їм! Зостається руйнувати житла польські і винищувати сімейства їхні, помщаючись за руських, що сіє перетерпіли; але я Суд Божий на душу мою закликаю, що не бажаю й не шукаю помсти, яка є ганебна для християнства й людства і яка підлягає єдиному Богові та Його Правосуддю в день он, в онь же істязані будуть всі царіє земстії і предержащії власті світу сього за все людство, що згнуло од них і через них, і за пролиту невинно його кров, од самих часів братом убитого Авеля. І тако обзиваюсь

до тебе, найясніший Королю, справедливий і улюблений монарху наш, обзиваюсь і до вас, радників його і вельмож польських: побійтеся Бога Милосердного, угамуйте ворожнечу і одкиньте злобу її, погубну власним вашим народам, поновіть у них мир і тишину, нехай поживуть і вас прославлять! Сіє єдино од вас залежить. А я завше готов сповнити те, що повинність моя і обов'язок до Бога і народу од мене вимагають”.

Одпущені Хмельницьким бранці, Косаковський, Червінський і Осолінський, дали йому слово чести, що доставлять відповідь на подання його неодмінно через два тижні, або самі вони тоді з'являться у нього і перекажуть почуті думки уряду на тее подання; однак, ні того, ні другого на слово чести поляки не зробили, і більше у Хмельницького не з'являлись. І він, поновивши воєнні дії свої на поляків 29-го серпня, виступив з військами од Пилявців на Галичину і, йдучи походом, вислав в обидві околичні сторони деташементи й партії, з наказом очищати міста та селища малоросійські од управління польського та од уніятства й жидівства, і поновляти в них колишні, на правах і звичаях руських, уклад і вольності, що й од самої армії по дорозі роблено. При чому тих з поляків та жидів жителів, які, не володіючи руським народом, були йому корисні і оберталися лише у вільних промислах та ремеслах, zostавлено на їхніх місцях без усякої злоби. А за тими правилами і велике торговельне місто Броди, наповнене сливе самими жидами, zostавлено в попередній вольності і цілості, яко визнане од руських жителів за корисне для їхніх оборотів та заробітків, а тільки взято з жидів помірну контрибуцію сукнами, полотнами та шкірами на пошиття реєстровому військовій мундурів і обув'я, та на прохарчування військ дещо живности.

На поході з'явилися у гетьмана Хмельницького бояри молдавські: Ваніца, Курузі з двома іншими і з листом господаря молдавського Василя Ліпули, у якому жалівся він, що господар мултянський враз із Ракочієм, князем угорським, напавши з військами своїми на Молдавію,

сплюндрували її в злочинний спосіб, без проголошення формальної війни і національних претенсій, і самого його зігнали з правління, і що він просить у нього допомоги і захисту з відома султана і уряду турецького, по доброму сусідству та згоді народу руського з Молдавією, і з огляду на близькість од неї сим разом переможних військ козацьких, ним, Хмельницьким, командуваних з такою голосною славою, що на всі сторони поширилася, а особливо турків захоплює, які завше гидують віроломством і непостійністю народу й уряду польського. Але самі турки допомагати тепер нікому неспроможні з причини ненадійного положення їх з сусідніми державами, а паче з венетами та єгипетськими беями. Хмельницький, прийнявши посланців молдавських прихильно і відписавши до господаря їхнього Ліпули, самим їм словесно сказав, щоб господар доставив йому письмове запевнення від Порти про жадану допомогу для провінції, що в її протекції перебуває, і проти такої ж другої; а без того ніякі правила політичні не дозволяють входити в землі чужі із збройною силою. Одержавши таке запевнення, він готовий допомогти йому в обороні справедливості, супроти таких зухвалих противників; а поки се сповниться, дозволяє він господареві, в образі гостинности, мати пристановище із штатом своїм у малоросійському місті Могилеві над Дністром, під охороною тамошньої залоги.

Досягнувши Хмельницький у Галичині головного міста Львова, од князя київського Льва Даниловича побудованого, обліг його військами своїми звідусюди і, мавши у себе при армії подостатку інженерів та гармашів з полонених ним чужинців, які в руську службу вступили, відкрив проти міста і замку його траншеї з облоговою артилерією, при слабій пальбі гарматній із замку. Після кинутих до міста та замку кількох сотень бомб та ядер, синогога жидівська і крамниці купецькі, що від них загорілися, спонукали міщан вислати од себе депутатів до табору козацького, з просьбою до Хмельницького пощадити місто, яке вони зараз йому здають і ніколи його не замикали, а робили то самі війська польські, що до

замку забралися і що з ними міщани ні в чому незгодні, а навпаки, терплять од них великі утиски та свавільства. Гетьман, зажадавши од міщан воєнну контрибуцію і узгіднивши її з ними, взяв у заставу із найзначніших родин міщанських сорок дев'ять аманатів, а потім, зайнявши військами своїми місто, приступив до замку, що був ще зачинений і боронився залогою. Та коли з витягнених на верх одного костелу гармат почали бити ядрами всередину замку, а з траншеї далі кидали в нього бомби, то залога, виставивши на батерії білий прапор, вислала од себе депутатів і просила пощади, віддаючи замок з усіма запасами переможцеві. Капітуляцію на те підписано з обох сторін, і залогу обеззброєну випущено до Польщі, з договором: не служити більше проти козаків нікому із залогових урядників та рядовиків. У противному ж разі, повинні будуть взяті з них спісля того в полон понести безчесну кару, себто шибеницю. І так, заволодівши Хмельницький усім містом з його військами та іншими запасами і стягнувши з міщан договірну контрибуцію грішми, сто тисяч битих талярів та сукон крамних сімдесят п'ять поставів, з великою силою харчових припасів і іншого для війська дріб'язку, зоставив те місто під управою міщан з козацьким командантом та залогою.

Од Львова провадив далі Хмельницький похід свій із військом до міста Замостя, і по дорозі, як з-перед того, наглядав, щоб очищали селища руські від поляків, уніятів та жидівства. Коли війська козацькі зблизилися до міста, зустріла їх у форштатах його стріляниною з мушкетів піхота польська, що позасідала в окопах садових та городніх. Але вислані Хмельницьким піхотні загопи козацькі скоро вигнали поляків з їхньої засідки і багатьох перебили та полонили, а решта забралися у замок міський і почали бити з нього із гармат. Хмельницький, облягаючи місто, побачив у ньому відчинену браму і силу людей, що біля неї зібралися; посланий до них ординарець гетьманський сповістив Хмельницького, що ті люди суть мешканці міські, які просять дозволу з'явитися до нього із своїми мирними просьбами. Хмельницький зараз тее до-

зволив, і міщани, що склалися з поляків та жидів, які жили у місті з промислів та ремесел, постававши навколішки, просили Хмельницького прийняти місто їхнє з мешканцями в свою опіку, заявляючи, що вони із замком та його залогою не мають жадних стосунків і згоди, а залежить він од команданта та військ польських, які гноблять їх своїми вимогами та свавільством. Гетьман, приобіцявши міщанам не чинити ніякого зла, якщо вони самі не подадуть до того причини, зайняв місто військами своїми і почав робити розпорядження до штурму на замок. З домів обивательських забрано всі драбини та возові полудрабки, а перед світанком полізла по них піхота козацька на вали замку; та спустившись у нього, здивувались козаки, що на валах нікого не знайшли, а тільки по батареях кричали зрідка звичайні гасла нічні порозставлявані на них вартові, що, по зближенню військ козацьких, враз жажнулися, покидали від себе мушкети і, постававши навколішки, просили собі пощади іменем найсвятішої **Панни Марії!** Пощаду їм задля такого **великого імени** зараз таки даровано, і всіх їх помилувано без найменшої злоби, і вони розповіли при тому військові, що залога польська, під командою намісника Хребтовича та інших урядників, вийшла вночі із замку потайною брамою, зоставивши самих тільки недужих, поранених та кількох вартових і звелівши їм під присягою і великими погрозами подавати цілу ніч гасла, а на світанку відчинити замкову браму і вийти до ворога з вісткою, що залога вийшла до міста Збаражу. Замок зайнято, і в ньому військових запасів знайдено доволі; але хліба та інших харчових припасів не знайшлося ні трохи, і гетьман, зоставивши в замку свою залого, а в місті попередне начальство, і стягнувши з міщан легку контрибуцію самими лише для залого харчами та деякими для неї припасами, відступив од міста.

Вертаючись од Замостя, переходив Хмельницький з військами міста руські: Володимир, Остріг та інші, поновлюючи в них колишній уклад руський і усуваючи польський; а знайдені в них і в околиці тамошній поляки, що

володіли й управляли народом руським, викупляли себе з полону контрибуціями, на військо браними, і висилано їх опісля за ріку Случ, з чого пішла відома приповідка народня: „Знай, ляше, по Случ наше!”. Зближаючи до містечка Полонного, здивав Хмельницький сина свого, Тимофія, що прибув із Криму з тамошнім мурзою Тугай-Беєм, в команді якого були чотири тисячі кінних татар, за давньою обіцянкою від хана кримського на допомогу Хмельницькому присланих. При тому хан просив вибачення через мурзу свого, що повільність у висилці війська того сталася через нерішучість Порти у різних її воєнних заходах, в яких і він повинен був брати участь. Але Тимофій Хмельницький переказав сам-на-сам батькові своєму, що хан ніколи не покладав собі подавати йому поміч, а тільки манив і проводив його, щоб собі щонебудь ухопити і придбати в сусідських замішаннях та знесиллі. І для того мав він часті зносини потаємні з польськими вельможами, а паче з сенатором тамошнім і гетьманом, князем Яремою Вишневецьким; а в пересилки ті уживано значного купця кримського, вірменина Джержія, що торгує в Польщі і переїздив туди через Басарабію та Валахію; він же й часті дарунки з собою звідтіля привозив. А коли минулого місяця прибув з Царгороду двірській тамошній Бостанжій з таємними листами від султана, то хан, виявляючи до нього, Тимофія, небувалу перед тим шанобу та улесливість, сказав, нарешті, збиратися на Русь з мурзою Тугай-Беєм і спорядженим при ньому корпусом. Але він, тим часом, з поміччю багатих подарунків, довідався від кабінету ханського, що султан, описавши ханові великі успіхи гетьмана Хмельницького супроти поляків і крайню польську знесиленість, звелів йому старатися усяко прихилити гетьмана віддати себе з народом руським в протекцію турецьку на правах і вольностях Молдавії, Валахії та самого Криму, і щоб хан нічого не жалів, щоб догодити й прислужитися гетьманові й народові руському. Та як виряджали мурзу, підслухав один із двірських урядників ханських, од Тимофія задобрених, що хан, мавши сам-на-сам довгу з мурзою розмову про його похід, сказав йому, відпускаючи: „Па-

м'ятай завше і не забувай, що хитон ближчий до тіла як чекмень!"

Гетьман Хмельницький тут же біля Полонного одержав через боярина молдавського Костаті листа від паші сирійського Узук-Алія, в якому він, вияснюючи волю султанську, в фірмані його до нього, паші, описану, просив гетьмана допомогти господареві молдавському Ліпулі на його ворогів, супроти яких уживати турецькі війська не дозволяють тепер важливі політичні обставини, і що султан, його господар, вельми зобов'язаний буде гетьманові до взаємної прислуги. Гетьман надзвичайно втішений був з такої нагоди, яка показала йому спосіб позбутися хитромудрого Тугай-Бея та його татар, що шукають завше нагоди, як то кажуть, ловити рибу в каламутній воді, себто мають вроджений нахил до самого тільки хижацтва і всякого роду підступства, занесених, видно, з колишньої батьківщини їхньої, Великої Татарії, званої з повсякчасних її драпіжницьких наїздів, звідкіль сподіваються богослови нової навали спонукуваних користями і брутальною поганською системою Гога і Магога, на всесвітній побій. І так, звабивши Хмельницький Тугай-Бея розкішними прийняттями та дарунками, умовив його виїхати з сином своїм Тимофієм і злученими військами до Молдавії на допомогу господареві тамошньому. Корпус туди виправлено з восьми тисяч реєстрових та охочекомонних козаків і з усіма Тугай-Беевими татарами, а за командувача проголошено Тимофія Хмельницького, під проводом обозного генерального Носача, при якому були видатні полковники: Дорошенко, Станай і Артазій, і корпус той вирушив до Молдавії 17-го вересня, року 1648-го.

Од Полонного, розпустивши Хмельницький війська свої на кантонір-квартири у пограничні міста та села, сам, з гвардією своєю, що складалася з Чигиринського полку і трьох сотень волонтерів, і з усім гетьманським штатом вирушив до міста Києва, щоб принести вдячні Богові молитви за визволення Малоросії з-під кормиги поль-

ської, і прибув туди 1-го жовтня, у неділю. Урядники малоросійські, товариство козацьке і найзначніше громадянство, зібравшись в Києві завчасу, зустріли гетьмана поза містом з належною пошаною і виявили до нього найживішими почуваннями всю свою вдячність за незрівнянні подвиги його і труди на користь отчизни, і тоді ж таки визнали й проголосили його батьком і визволителем отчизни та народу. Гетьман, подякувавши короткою промовою за їхню прихильність і особливо за військо, що з їхніх родин до нього зібралося і з такою мужністю в боях визначалося, вступив до міста і прибув упрост до соборної Софійської церкви, де, вислухавши Божественну літургію, відправили молебень і дякували Богові прямо похристиянськи, з покірним серцем і в сльозах та риданнях найзворушливіших, як то є за псалмопівцем: „ридах од воздыханія мого серця“. Після того, звернувшись гетьман до урядників і народу, закликав їх бути повсякчас Богові вдячними, а до вітчизни ревними, пильними і між себе приятними, не спускаючи з думки обов'язків своїх в обороні вітчизни і своєї свободи; без чого, сказав, можемо власти знову в безвихідне рабство і невільництво, і що непримиренних ворогів наших, поляків, побито тільки і знеможено, а не зовсім знищено, і вони можуть знову зібратися і воювати з нами, запримітивши найпаче слабкість нашу і незгоду, про яку сам Спаситель наш і Бог провіщав у світі, і ми бачимо, як завше буває, що всякий народ і царство, яке „на ся розділилося, не встоїться, і всяк дім, який на ся розділвся, запустіє“.

Перебуваючи гетьман у Києві, 9-го жовтня вислав уперше таємно до Москви суддю генерального Григорія Гуляницького, з поданням до царя Олексія Михайловича, що тепер найслушніший є час одібрати цареві від поляків місто Смоленськ з його повітами і всю Білорусь, загарбану поляками у бурхливі часи попередніх баталій руських з татарами, поляками, а паче з підставленими од них самозванцями, і що він, Хмельницький, дуже бажає і готов допомогти Його Величності в такому справедливому ділі і в такий час, коли польські сили всюди він роз-

бив і розпорошив, і сама Польща перебуває в крайньому знесиленні, а навпаки, війська його, козацькі, будши в квітучому стані і розігнавши всюди поляків, зостаються сливе без діла. Цар Олексій Михайлович, з обережності своєї, не відписавши нічого до Хмельницького, прислав до нього князя Василя Васильовича Бутурліна, разом з Гуляницьким, і через них вельми подякував Хмельницькому за його таку велику пильність до нього, царя, та його держави, єдиновірної і єдиноплемінної з народом малоросійським, переказав при тому на словах, що його народ, зазнавши страшної руїни і втрат під час міжцарствування і незвичайних воєн, а сама держава, будши не раз потрясена в самій її основі і дещо встановившись, з великими поступками заздрісним і віроломним сусідам, не може ще пуститися на нові невідомі війни без надійних союзників і друзів. Та якби він, Хмельницький, з народом малоросійським з'єднався навіки з царством його, Московським, то тоді мав би з ним, царем, справи надійні для спільної користи. Про що радить йому помислити і цареві щиросердечно відкритися; він же, зо свого боку, прирікає і запевняє честю і совістю християнською та царською прийняти їх, яко своїх кривих, і встановити все згідно з договором і звичаєм народу та радних людей. Гетьман Хмельницький, хоч як таємно переводив з царем свої зносини, однак вони були йому згодом найгіркішою пігулкою, що приправила його навіть до смерти.

Король польський Владислав Четвертий, що все мав справедливі й патріотичні думки про народ руський, діставши через полонених офіцерів польських останній од Хмельницького відпис, найпереконливіший щодо мирних положень, які зберігали спільну отчизну від остаточної руїни триваючою жорстокою міжусобицею, прислав до Хмельницького у Київ воєводу київського Киселя і князя Четвертинського, із своїм до нього рескриптом, що затверджував його в гетьманським титулі, і з знаками, що титул сей означали; ті знаки од послів Хмельницькому урочисто й піднесені були, а саме: гетьманська булава, обсіпана діамантами, бунчук у перлах і горностайна ман-

тія. Гетьман, подякувавши королеві і послам його за тую важливу присилку, а паче за прихильність до миру, обдарував багато послів королівських і виправив їх до короля з мирним запевненням та своїм вдячним адресом. Але скоро вернулися вони до Варшави, то противна королеві партія з урядників польських, під'юджувана примасом і князем Яремою Вишневецьким, одкинула з обуренням мирові наміри короля, а послів його вигнала і позбавила урядів їх і титулів, завбачаючи в мирових планах утрату свою безповоротну в руських маєтностях, нею силоміць загарбаних, і в урядах тамошніх, що давали їй великі прибутки. Король, бувши знов учинком тим урядників і підданців своїх вельми зажурений та сконфужений і не мавши сил і способів реванжувати противникам та злостителям своїм, запав у безмірну скруху і задуму, і з того в 31-й день жовтня, року 1648-го помер. Дехто не без підстави підозріває причиною смерти королівської злочинний замір примаса, учинений через духовника королівського, Урбіна. Хмельницький, одержавши про те сумну вістку, заридав гірко і звелів по всіх церквах і в усій Малоросії правити за душу королівську панахиди і сорокоусти і вписати його в церковні синодики з прилогою до імени Владислава, що „потерпів правди ради і за народ благочестивий”.

Після смерти Владислава обійняв королівське становище брат його Ян Казимір. Він у грудні місяці того ж року прислав до гетьмана Хмельницького давніше посиланого до нього воєводу Киселя, з пропозицією, що розпочаті братом його мирові зносини він закінчить, якщо Хмельницький погодиться і зобов'яжется воювати з ханом кримським і польськими військами на царство Московське, якому проголошена буде війна з вимогою задоволити давні претенсії польські на Московію і повернути султанові турецькому та ханові кримському царство Астраханське з містом того імени, де і він, Хмельницький, одержить пожиточну частку. Хмельницький на ту пропозицію оповістив воєводі рішення своє, на самій чесності і справедливості уґрунтоване, що воювати з християн-

ською державою, народів його і йому самому єдино-вірною і єдиноплемінною, і воювати ще за чужі претенсії, уважає він за найтяжчий гріх перед Богом і за велику ганьбу перед цілим світом, бо він вірить безсумнівно, і того заперечити ніхто не може, що одна оборона природнім способом народів дозволяється супроти будь-кого із своїх ворогів, а нападати на людство і шарпати його свавільно і з самої примхи є розбишацтво, варварство і звірство, нічим неоправдане, і він радше всього в світі позбудеться, як переступить сії правила християнські і загальні людські. Воєвода хоч як спокушав Хмельницького всякими обіцянками та запевненнями од короля і Речі Посполитої, нічим, одначе, захитати його не зміг і вернувся в порожні. А Хмельницький, як од'їхав він, вислав зараз потайки суддю Гуляницького до Москви з виявленням цареві всього, що говорено з посланцем польським про наміри королівські, і що він, Хмельницький, з щирости своєї до царя і його народу, радить запобігти лихові тому, виславши на Смоленщину війська царські, а од Криму і навали татарської ужити оборонних заходів; а він завше цареві і народів його вірний помічник, і готов до того з усіма військами своїми козацькими. Цар вельми дякував Хмельницькому через посланця його і, знявши з себе хрест дорогої ціни, послав його в дар Хмельницькому, із запевненням, що за таке щире старання буде він йому повік вдячним і найнадійнішим приятелем, а поради його обміркує із своїми радними людьми, і його про те сповістить.

Цар Олексій Михайлович у лютому місяці 1649-го року посилав од себе до короля польського князя Трубецького і боярина Пушкіна з вимогою повернути Смоленськ або заплатити за нього сто тисяч рублів грішми. Посланці тії, вертаючись з Варшави, заїздили, з наказу царського, до гетьмана Хмельницького і переказали йому, що король, вислухавши вимогу їхню і взявшись рукою за свою шаблю, сказав, що нею одповідатиме він за Смоленськ і за всі на нього претенсії московські. Тим часом, з наказу царського, умовляли послы тії Хмельницького,

щоб з народом руським і військом з'єднався він у царство Московське на таких умовах, які вони вважатимуть за кращі; а цар готов, між іншим, визнати його, Хмельницького, з нащадками за державного землі тої князя і проголосити тоді війну Польщі за Смоленськ і Білорусь. Гетьман у сильних висловах доводив послам царським, що народ, ним керований, є народ вільний і готовий кожночасно вмерти за свою вольність до остатньої людини, і характер сей у ньому вроджений і непридобний до насилування; а при тому, не зважаючи на його зовнішню простоту, є він розсудливий і прозірливий, себто вміє цінувати свободу держав і народів. І тому мусить цар зараз проголосити війну Польщі з двох вельми важливих причин, найбільш політичних: перше, щоб народ малоросійський дізнався прямо і упевнився в щирості до нього народу московського, що воює в поміч його на поляків; а друге, щоб малоросіяни, побачивши мужність народу московського, змінили про нього ті думки, що їх мали про слабість його під час володіння поляками містом Москвою і мало не всім царством тим; „а без того, хоч би я й погодився на думки царські, але збоку народу надія буде марна”.

Новий король Ян Казимір на початку 1649-го року оголосив по всьому королівству своєму посполите рушення на козаків і на їхнього гетьмана Хмельницького, себто звелів узброїтися всьому народові своєму, здатному володіти зброєю, якого й рахували узброєним більше як на триста тисяч, а за збірні місця призначив їм: Лоїв, Слуцьк і Збараж. Хмельницький, збираючись проти такого запеклого польського рушення, побільшив свої війська до сімдесяти тисяч, а по містах заснував і зоставив міліцію із старих козаків та висушеного товариства і з молодих, що мали піти на укомплектування в полках реєстрових козаків. Війська козацькі розпочали свій рух з 1-го березня, і один їхній корпус, під командою полковників Мартина Небаби та Антона Горкуші, виправлено до міста Лоева і ріки Прип'яті, щоб удержати або утруднити похід військ литовських; а другий, під коман-

дою осавула генерального Богуна і полковників Осипа Глуха та Данила Нечая, виряджено до міста Слуцька. Їм однакове дано від гетьмана наставлення: удержувати противника в його позиціях, поки змога; а далі утруднювати його походи на переправах через ріки і в усіх дефілеях, одступаючи щоразу до головної своєї армії, яка спрямувала похід до міста Збаражу, куди має прийти сам король з головним польським військом.

Гетьман Хмельницький поспішив з армією козацькою під Збараж березня 25-го на світанку, і застав біля нього військ польських до ста тисяч, під проводом старого гетьмана коронного Яреми Вишневецького, найлютішого ворога і гонителя козацького, з багатьма молодими генералами та іншими урядниками, спровадженими мало не з усього королівства. Війська тії стояли вже в бойовому поготівлі, як Хмельницький до них зблизився. На щастя Хмельницького, а через похибку воєначальників польських, виставлено в передові лінії найновіших людей, що їх набрано у те посполите рушення і що тільки й уміли стояти та тримати мушкети; а старих і вишколених вояків вишикувано в другу лінію, за новими, з тим, очевидно, наміром, щоб перших удержати на їх місці; але се спричинилося до найбільш погубного розладу серед ворогів. Козацька армія вишикувана була на три фаланги, утворені з піхоти і спішеної кінноти; два кінні загони йшли з флангів, а корпус піхоти й кінноти йшов позаду резервою. Один фланговий загін зайняв зараз висоти, опущені поляками проти їхнього флангу. Фаланги, мавши подостатку в себе артилерії, йшли тихо, не зважаючи на гарматну стрілянину ворожу, а потім, на перші їх постріли з мушкетів, зблизилися до передових ворожих ліній на постріл з пістолі, і тоді вдарили на них з мушкетів і гармат із великим успіхом, уражаючи передові лінії, які враз змішалися й подалися назад, а крик, піднятий при тому військом, побільшив їх страх, і вони, відступаючи спершу спиною, а потім зовсім кинувшись навітіч, змішали другу лінію і її сливе собою завалили. Козацька піхота, подвоївши свої кроки, напала враз на другу лінію і, не давши їй

вишикуватися і витеребкатися з натовпу втікачів, ударила на неї списками. Різанина тривала декілька годин з неймовірною загибеллю для військ польських. Вони, не мавши часу набивати мушкетів, а й того менше вишикуватися, рятувалися втечею і один одного тиснули й перекидали. Кіннота козацька, користаючи з тої ж таки замішанини, вдарила на втікаючого ворога з флангів, і тільки їй і було труду, що рубати та колоти поляків, які втікали не оглядаючись. Врешті, забралися вони до міста, покинувши весь обоз і багаж свій з превеликими купами мерців та всією артилерією, якої зібрано на місці 57 гармат з усім їх ладунком. Тіла забитих кілька днів вивозили великими обозами геть далі від міста і там їх ховали, щоб уникнути міста, а тим, що його облягають, смороду та шкідливих випарів, і поховано їх, за рахубою, 19.373, з втратами козацькими наймізернішими. Між забитих поляків багато було їхніх урядників і значної шляхти, яких поховано окремо; та й самого Вишневецького, тяжко пораненого у стегно, віднесено до міста на плащі жовнірському.

Хмельницький, хоча й знав, що в місті артилерії і запасів сливе не було і тому штурмувати місто вельми зручно, але знав при тому й те, що провіантських запасів на таке велелюдство, яке убралось до міста, не надовго виситачить. Тому рішився держати місто в тісній облозі і виморити поляків голодом, а вояків своїх зберігати для польових баталій. І так, випаливши форштати довкола міста, замкнув його звідусіль, а навпроти брами і всіх проходів влаштував редути, укріплені палісадами та артилерією з сильною сторожею. Тим часом, з першого числа червня, почали вертатися до армії окремі корпуси козацькі, і першого з них командир, полковник Небаба, доносив гетьманові, що князь Радзивіл з військами литовськими, в числі 80 тисяч, переправившись через ріку Прип'ять біля міста Лоева, ним, Небабою, зруйнованого й спаленого, нападав на корпус його своїми авангардами чотири рази; але він, Небаба, щоразу їх одбивав і завдавав армії Радзивіловій при переправі ріки і в інших дефілеях значної втрати, а

паче перетопив велику силу обозів із запасами в Прип'яті; та, нарешті, не змігши пересилити такого велелюдства, ухилився від нього біля міста Києва; а Радзивіл почав Київ облягати і випалив долішній його форштат, Подолом званий. Осавул генеральний Богун, прибувши з корпусом од Слуцька, рапортував гетьманові, що він, перейшовши з корпусом до Берестя і зруйнувавши те місто і містечка Вишницю, Бобр та інші, по багатьох баталіях з поляками, вернувся до міста Слуцька і застав коло нього в таборах і по селах великі стовпища польських військ, посполитим їх рушенням зібрані, перебив їх скількись тисяч, а решту загнав до міста, забравши, яко здобич, усі їхні обози, запаси і силу-силенну верхових та в'ючних коней; а облягати міста не посмів через велику кількість у ньому військ, рахованих до 100 тисяч, і з огляду на зближення короля, що поспішає до Збаражу з регулярними своїми військами й гвардією.

Гетьман Хмельницький на рапорт Богуна виступив зараз з головним військом назустріч королеві та його армії, а біля Збаражу залишив писаря Кривоноса з достатнім корпусом. За два дні дороги від Збаражу довідався Хмельницький, що армія королівська із самим королем дуже до нього близька. Він, вибравши зараз місце вигідне біля містечка Зборова, устатив війська свої в ордер баталії, примноживши піхоту свою спішеними козаками, поставив її трьома фалангами в широку лінію, а на інтервалах, або проміжках між фалангами і на їх флангах встановив кріпкі батерії, обведені глибокими й широкими ровами. Фланги ліній прилягали: один до болота і проведеного до нього рова, а другий до лісу, також окопаного на достатню відстань. Лінію піхотну для того розтягнуто й укріплено, щоб ворог велелюдством своїм не зміг її оточити. Позаду ліній на самій середині залишено резерву з піхоти й кінноти, яка могла всі слабкі місця підпомагати. Значну частину ліпшої кінноти поставлено поперед лінії, на її лівому боці, за лісом, і начальникам її дано наказ, скоро лише армія ворожа помине їхні дистанції і зблизиться з піхотною козацькою лінією, враз

зробити розсипну атаку кіннотою у фланги і в запілля ворожої армії і розпорошити тим увагу її і обережність на всі сторони, і щоб вона, зміркувавши, що її заатаковано з усіх боків, не сміла прориватися за лінію. Тим часом усім воїнам дав Хмельницький коротке, але важливе наставлення, доказуючи, що „від нинішньої баталії залежить усе щастя й нещастя наше і всієї отчизни нашої, в якій батьки, брати й діти наші простягають до нас руки, благаючи визволення свого з ганебної і тиранської неволі польської, а мерці наші, вибиті й замучені поляками, закликаючи нас самим Богом і вірою в Нього, од поляків зневаженою, вимагають праведної помсти за кров їхню, неповинно поляками пролиту і завше ганьблену!” Але при тому кріпко гетьман наказував всьому вояцтву своєму, щоб ніхто, під час бою, не важився піднести убивчої руки на короля і торкатися до нього, яко до особи освяченої, себто помазаника Божого, але при всякій нагоді шанував би його з побожністю.

Червня 17-го, в середу, 1649 року, є той преславний день, який має бути завсіди вікопомним в історії малоросійській. Він є рішитель визволення народу руського з кормиги польської, і в ньому покладено камінь заснування нової епохи того народу. Перед сходом сонця стала численна армія польська на видноті в армії козацької; вона велелюдством своїм подобилася грізній хмарі, що закриває обрій і затьмарює сонце. Вершники її, виблискуючи зброєю і багатими убраннями, являли страшну блискавицю, що осяває темряву нічну; а від численної кінноти здіймалася курява вихрами аж до хмар і сліпила зір людський, спускаючись на землю. Гетьман, роз'їжджаючи безугаву по своїх фалангах, наказував не поспішати з пострілами, а допускати ворога на найближчу дистанцію, не зважаючи на його стрілянину та поривчатість. Та скоро тільки він зблизився доволі до ліній, враз випалено з гармат і мушкетів козацьких, а од прихованої кінноти зроблено розсипну атаку у фланг і в запілля вороже. Громовиця пальби, з обох сторін учиненої, і дим, що закужелів од безнастанних пострілів, закривали на довгий час

вислід баталії; нарешті, гармидер, який зчинився в армії польській, дав знати, що робиться, щоб заборонити відійти новим військам з ліній, які в багатьох місцях розірвали свій фронт і поробили в ньому просторі інтервали, перемішавши й розладнавши старих своїх вояків. Гетьман, тее запримітивши, вислав на слабкі місця ворожі одну фалангу своєї піхоти, з частиною кінноти, взятої з резерви; і піхота тая, вдаривши на розладнаного ворога списками, враз змусила його втікати. Поляків, що пробували були оточити вислану піхоту, зустріла резерва козацька і також змусила втікати; а далі й уся армія польська, спершу подаючись помалу назад, нарешті зовсім побігла врозтіч, і гетьман, зоставивши на побойовищі для обережності одну тільки фалангу, звелів усім іншим військам гнати й бити ворога. Вигублення при сьому поляків було страшне і повсюдне. Уся кіннота, що робила допіру розсипну атаку, нападала на втікаючого ворога цілою лавою, або фронтом, і він, бувши в замішанні, не міг стояти й боронитися проти списів, а рятувався втечею. Сам король декілька разів був оточений козаками, але до нього ніхто не торкався і навіть нічим на нього не метав, а пропускали його з пошаною, і він кинув од себе в одну ватагу гаманця з грішми, а в другу ватагу дав золотого годинника командирові, який прийняв його, знявши з себе шапку і з великою шанобою, запевнивши при тому короля, щоб він зволив їхати спокійно і нічим не турбуватись, бо його ніхто не зачепить, а всяк шанує з побожністю, яко особу священну. Король, зідхнувши й піднісши руки, промовив до старшини козацької: „Як ошукали мене облесники мої, називаючи вас, козаків, грубіянами й варварами! Навпаки, бачу я в вас шляхетних воїнів і великодушних християн”. Погоня і вигублення поляків тривали до заходу сонця; шляхи і поле вкриті були мертвими й конаючими поляками на п'ятнадцять верстов довкола. На побойовищі нараховано й поховано їхніх мерців до 20 тисяч, і в тому числі генерал Осолінський, з багатьма іншими із вельмож і значних урядників польських, яких поховано в одній каплиці католицькій; а яко здобич залишився великий табір армії польської

з усіма обозами та запасами, вся артилерія з її парками і весь табір королівський та магнатський з багатими наметами, сервізами та екіпажами; словом сказати: збагатили й обтяжили здобиччю тою всю армію козацьку.

Гетьман, вернувшись з армією своєю до Збаражу, вислав до міста кількох урядників польських, взятих у полон і близьких гетьманові, князеві Вишневецькому, між якими був один з його рідні. Через них умовляв Хмельницький Вишневецького здати місто, яко безнадійне, і помилувати безневинний народ, що в ньому гинув. Урядники тії, побувавши в місті, незабаром вернулися до Хмельницького з трьома урядниками з міста, посланими Вишневецьким. Вони, пропонуючи капітуляцію, розповідали про страхітливе видовище в місті: війська і народ, у ньому замкнені, позбувшись людського харчу, вже більше як місяць живилися самим м'ясом кінським, собачим, котячим та мишачим; а тепер живляться вони всякими шкурами та ремнями і навіть їдять обув'я своє; і самого князя Вишневецького знайшли, при гоєнні його ран, як живився він юшкою, із мишачим м'ясом звареною, і що сила народу вже вимерла, а решта пориваються одне одного їсти. Хмельницький одразу ж звелів одному загонові військ своїх зайняти місто, а війська, в ньому замкнені, випустити обеззброєними з міста. Гетьмана ж Вишневецького, з усіма урядниками та шляхтою, перемістити до замку і тримати в арешті до дальшого розгляду. Війська, що вийшли з міста, вигляд мали жахливий: вони являли собою самі кістяки тіл людських і, заточуючись та падаючи на землю, просили у козаків їсти. Хмельницький, негайно забезпечивши їх харчами подостатку, наказав значнішим із них берегти одне одного, щоб уживали їжі з великою обережністю, раптом не об'їдались і не померли, і потім відпустив їх додому. Князеві Вишневецькому запропонував Хмельницький писати од себе до короля і вислати до нього своїх урядників, кого вибере, і щоб вони скоро вернулися з точним і надійним рішенням, чого йому сподіватися, миру чи війни? Сей князь, що преізліха гнав народ руський і щоразу роз-

ривав з ним укладені мирові договори, писав до короля вельми переконливо, прохаючи укласти з козаками вічний і тривкий мир за всяку ціну „бо видно, говорив він, ненависть наша до народу руського перевищила міру своєю, і суд Божий, видно, гонить нас, за нього помщаючись”.

Біля Збаражу прибув до Хмельницького син його Тимофій, повернувшись із Молдавії разом з мурзою кримським Тугай-Беєм. Обидва вони доповідали Хмельницькому, що вороги господаря молдавського, Ліпули, буди розбиті військами їхніми, козацькими й татарськими, у багатьох баталіях і в двох головних, під Яссами та Бухарестом, розпорошені, нарешті, і винищені зовсім; угорці, з князем їхнім Ракоцієм, забралися в свої границі, і господар лишився спокійним у своєму правлінні і титулі. Сам-на-сам одкрився Тимофій батькові своєму, що дочка господаря Ліпули, княжна Ірина, хоче бути його дружиною, на що й мати її згодна; але батько тому противиться, підмовлюваний бувши польським вельможею, одним із Потоцьких, що пропонує за супруга сина свого, котрого Ірина ненавидить. Хмельницький, подякувавши Тугай-Бееві за послуги й дружбу, обдарував його дуже багато і, примноживши великі здобичі, в Молдавії та Валахії здобуті, одпустив з військом татарським у Крим, пославши з ним вдячний адрес до хана із багатими також подарунками. До паші силістрійського писав Хмельницький, що з волі султанської і на прохання його, пашинське, в справі господаря молдавського все зроблено, чого він бажав, і він у своїй гідності задоволений і затверджений; але спротив господаря в законному й добровільному шлюбові його прикро ображає, і він просить пашу ретельно в тому йому допомогти. Паша одписував Хмельницькому, що не то береться він умовити господаря на такий пристойний і вигідний шлюб, але й донесе про те самому султанові, своєму добродієві, і сподівається з того найліпшого успіху.

Тим часом вернулися до міста Збаражу вислані до короля урядники князя Вишневецького і привезли рес-

крипт королівський, що наказував князеві просити Хмельницького укласти мировий трактат і прислати для того своїх уповноважених комісарів до містечка Зборова, куди вислав король своїх уповноважених: воєводу київського Киселя і воєводу смоленського Грабовського. Тим то від сторони малоросійської вислав Хмельницький на конгрес Зборівський писаря генерального Кривоноса, осавула генерального Дем'яна Многогрішного і секретаря гетьманського Івана Виговського. Трактат Зборівський був укладений за наказом та вказівками Хмельницького і уповноваженими з обох сторін підписаний вересня 7-го дня, 1649 року; він складався з таких статей:

1. Народ руський, з усіма його областями, містами, селами і всякою до них народною й національною приналежністю, увільняється, визволяється і вилучається з усіх домагань та долеглостей польських і литовських на віки вічні, яко з віків вільний, самостійний і незавойований, а лише добровільними договорами і пактами до єдності польської і литовської приналежний.

2. Обопільна ворожнеча, помста і все неприязельське, що між сими народами було, припиняється, касується і пускається у вічне забуття, і амнеція всьому тому дається і стверджується повна й цілковита для всіх трьох народів взаємно; теж і збитки альбо втрати, війною і незлагодою спричинені і понесені кожною нацією і кожною особою, нехай застаються без повороту, допоминання і пригадки на вічні часи.

3. Народ руський од сього часу є і має бути ні од кого, окрім самого себе і уряду свого, незалежним; а уряд той обирається і встановлюється загальною радою, добровільно од усіх станів, і присудом старшини і товариства, за стародавніми правами й обичаями руськими, і ніхто їм у тому нехай не перешкоджає, ні втручається ніяким колвек способом, ні тайним, ні явним, а найбарзій насильством.

4. Релігія православна руська, альбо грецька має повну рівність з релігією католицькою польською, альбо римською, і в справах церковних і засіданнях де-будь митрополит руський київський має перше місце по примасові

польському, а єпископи руські з єпископами польськими зарівно засідають і так ся лагодять, як здавна бувало за короля Баторія і інших до початку в землі Руській Унії, яку до фундаменту касуємо і нівечимо, бо збаламутила вона народи, породила в них ворожнечу і окипіла безмірною кровію християнською; а в інших народах альбо землях польських і литовських має вона підлеглість добрій волі мирян та їх шацунку; а без того ніхто її нехай не прийме і держати не мусить.

5. Границі Руської землі встановлюється і затверджується од Чорного моря і лиману Дніпровського вгору на полудень по ріці Дністру, а од верхів'я його до ріки Горині, а од Горині до ріки Прип'яті, і звідтіля рікою Дніпром до міста Бихова, а звідтіля до ріки Сож і Сожем до повіту Смоленського; а границя поміж річок по твердій землі вказується по гранях сільських, альбо вяскових, і котре селище куди сходить, туди й грань належить; і ті грані розберуться і поновляться звичайними судами підкоморськими та комісарськими.

6. Верховний начальник і господар землі Руської і народу того має бути Гетьман, обираний урядниками й військом з-поміж себе вільними голосами, а сторонньому альбо інакше повсталому не бути нікому ні в яку пору. Титул Гетьмана Руського має рівність повну з гетьманами коронними і литовськими, а війська вільно мати йому реєстрового в полках, поповнюваних од товариства, 40 тисяч, а охочекомонного і запорозького скільки набереться; і козаки реєстрові судом і послухом повинні полкам і командам їх, допоки козакують і стоять у реєстрах військових; а по вислuzі вертаються під право своє шляхетське, і тому коритися зачнуть, як і все поспільство має судитися і розбиратися кожний стан за своїми стародавніми правами й артикулами, і ніхто їх ні в чому нехай не неволить, ані привласнює, опріч долеглостей, правами встановлених.

7. Мир і тишину в народі польському з народом руським уставуємо вічні й незрадливі, під клятвою анатеми і аратеми порушника і зрадці людського. А оборона отчизни кожному народові єсть вільна, і заводця з них сам

за себе стоїть, а іншого не приневолює, і поміч між державами належить до злагоди правління народнього і загальної поради. А інакше вільно буде кожному воювати альбо неутрал держати, і ніхто за те не дорікає, ні помститься під клятвами вищереченими, теж і союз, альбо протекція народу руського з народом польським і іншим підлягає до поради і присуду повного од народу, якому в Речі Посполитій рахуватись третьою республікою.

Діставши гетьман Хмельницький мирові статті через своїх комісарів, очистив зараз усі міста і села польські, займані військами його поза визначеними за трактатом границями, і війська всі розпустив по їх кватирах і житлах, а сам вирушив, із штатом своїм і гвардією, до міста Києва, щоб принести Богові вдячні молитви за даровані Ним перемоги і відновлення миру та спокою народнього. До міста вступив гетьман 1-го жовтня з тріумфом, при гарматній пальбі з валів і церковних дзвонах; а народ і урядники його, гетьмана, зустріли з виявленням найживішої до нього вдячності та свого повного вдоволення. По відправі молебнів в усіх церквах і монастирях київських, звелів гетьман учинити те саме і в усій Малій Росії, і, поживши в Києві два тижні, переселився на життя до міста Чигирин. Трактат Зборівський, по ратифікації його королем Яном Казиміром, опубліковано по всій Малоросії і записано всюди в книги судові і урядові, березня 8-го дня, 1650 року, через осавула генерального Многогрішного полковника брацлавського Нечая і секретаря Виговського.

У травні місяці 1650 року прибули до гетьмана Хмельницького в Чигирин чужоземні посланці з поздоровленням од своїх володарів в гетьманській його гідності, побільшеній значними військовими набутками та Зборівським трактатом, що визнав його і народ руський за вільних і ні від кого, крім самих себе, незалежних. Посланці тії були: од султана турецького Осман Ага з пашою селістрійським Узук Алієм і багатьма значними турками; од царя московського: радник його, князь Василій Бу-

турлін з багатьма боярами і, нарешті, од короля польського і Речі Посполитої канцлер, князь Любомирський з воеводою Киселем і багатьма іншими. Посли турецькі піднесли гетьманові іменем свого імператора булаву, всипану камінням і перлами, шаблю булатну дорогої ціни і дулейман, подібний до мантиї з горностайною облямівкою, та сорок мішків срібних турецьких левів у дар військові; і всі ті подарунки були в бавовняних мішках і покрівцях, обшитих шовковою матерією з золотими й срібними квітами. Посли московські піднесли подарунки, що склалися з дорогих хутер соболіних та інших і з косяків різних парчів та матерій, зложених в кулі рогожані, а скарб, присланий для війська, в бочках, обгорнутих рогожами. Од сторони польської виставлено в подарунки декілька поставів тонких сукон та декілька десятків дорогих ретязів і килимів, а скарб для війська вкритий був дорогими килимами.

Посли тії були на авдієнції у гетьмана. Після звичайних поздоровлень та привітань, пропонували кожний од своїх володарів і народів приязнь свою і союз до нього, гетьмана, і народу руського, а задля вічного їх удержання намовляли гетьмана з народом до себе в протекцію на таких засадах, які спільними договорами встановлені будуть, при чому першим пунктом поставиться затвердження гетьманства дідичного в потомстві й фамілії його, Хмельницького. На теє гетьман сказав послам рішуче: „Союз і приязнь я готов держати з усіма народами, і ніколи їх не знехтую, яко дару божественного і всьому людству пристойного; обрання ж народів протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить од його доброї волі і загальної наради та присуду; а од дідичного володіння народом сим моею фамілією, яко гетьманів, я рішуче одмовляюся і того вічно уникати буду, яко противного правам і обичаям народнім, за якими вони кермовані мають бути вибраними з-поміж себе всіма урядниками і самим гетьманом. І я, поновивши в них права тії з пожертвуванням великого числа воїнів, що од них же обрані і кровію своєю права ті скріпили, вельми соромлюся на-

віть помислити про їх порушення". Гетьман, скоро як прибули до Чигирин посланці чужоземні, звернувся до всіх урядів і міст малоросійських, щоб од урядників і народу прибули до нього в Чигирин на сойм генеральний всі депутати, вибрані за прикладом давніше висиланих до Варшави на сойм вальний, а окремо звелів од полку прислати по три депутати з урядників і по чотири з козаків. Сим зібраним депутатам і всім урядникам малоросійським оголосив гетьман грамоти чужоземних дворів, їхні подарунки і скарб і, наостанку, запрошення, або заклику у протекцію. Урядники і народ малоросійський, побувши 268 років у злуці з Польщею і 66 років заєдно з Литвою, скуштували й наситилися занадто вольностями та свавільствами тамошніми, себто добрим і лихим навиком, а урядники й чиновники тутешні ще більше заразилися властолюбством і привласненням собі начальства та непідлеглости. Тим то першою була незгода їхня на всяку протекцію і підлеглість чужоземну, а й поготів бачити у себе дідичне гетьманство, приобіцяне Хмельницькому посланцями чужоземними од їхніх володарів. Гетьман, присягаючись, змушений запевняти їх, що „запропоноване йому дідичне правління тоді ж таки він одкинув, і на нього ніколи не погодиться, яко на найнебезпечніший камінь, на який всяк, хто спіткнеться, розіб'ється і повстати не зможе, і що він більше од них знає, яко постарілий у справах політичних, якому саме урядові в народі малоросійському бути належить. А щодо протекції, то вона нам не тільки корисна, але майже неминуча, і розсудлива людина, або добрий політик, з першого погляду запримітить, що саме положення землі нашої, відкритої звідусіль і незручної до укріплення, робить з нас іграшку невідомої долі і сліпих випадків. Якщо ж звабили й пихи додали вам численні та великі перемоги наші над ворогом і здобута через те слава, майже всесвітня, то знайте, друзі і брати, що це є справа більше ентузіязму народнього, зрушеного незвичайною жорстокістю польською і крайнім огірченням та обуренням народнім; і скільки при тому здобули ми слави, стільки ж нажили тим і заздрісників, які при всякій нагоді, а іноді й зумисне,

задля власної безпеки та обережності своєї, засівають в нас плевели або іспитують і випробовують нас, як лікарі іспитують недужих своїх, мацаючи за живчика. І ми певно не завсіди такими будемо, якими були і є, себто непереможними, чого жаден народ собі привласнити не насмілиться, не заперечивши Провидіння Божого, яке одно всім двигає, і сього скріплює та підносить, а того розслаблює та зводить додолу, залежно від гідности та заслуг народніх, а примітнішою в поразках його є гордість і зарозумілість народів”.

Урядники й депутати, заспокоєні й зворушені промовою Хмельницького, почали були розважати над протекцією і вибирати її з-поміж держав, що прислали своїх посланців. Одначе польську з першого разу одностайне відкинули, про інших поділились думками, але на жадній не погодились. Старші з них враз із гетьманом приставали на протекцію московську, яко до народу єдиновірного й єдиноплемінного; але молодші вельми їм супротивилися, доводячи через прибічника свого і промовця, осавула генерального Богуна, що „в народі московським панує найнеключимее рабство і невільництво у найвищій мірі, і що в них, окрім Божого та царського, нічого власного немає і бути не може, і людей, на їх думку, створено нібито на те, щоб у світі не мали нічого, а тільки рабствували. Самі вельможі та бояри московські титулюються звичайно рабами царськими, і в просьбах своїх завсіди пишуть вони, що б'ють йому чолом; щождо посполитого народу, то всіх їх уважається за кріпаків, що немовби не від одного народу походять, а накуплені з бранців та невільників, і тих кріпаків або, як вони їх звать, крестьян обох статей, себто чоловіків і жінок з дітьми їхніми, за невідомими у світі правами й привласненнями, продають на торговицях і в житлах власники і господарі їхні нарівні з худобою, а незрідка й на собак вимінюють, і продавані повинні до того ж бути ще зумисне веселими й виказуватися своїм голосом, добротою й знаттям будь-якого ремесла, щоб через те скорше їх купили і дорожче

заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися з вогню в полум'я”.

Духовенство малоросійське, що здебільша навернене було з уніятства і потайки вельми жалкувало за втраченою своєю владою над народом, поданою їм поляками і близькою до рабства, сплело безглузду байку про польства московське і всі інші, і протопоп черкаський, Федір Гурський, що був на зборах і вважався в народі за видатного богослова та проповідника, узявши текст з святої Євангелії і зловживаючи його найдивнішим порівнянням, говорив на зборах, що „як, мовляв, од трьох царів. чи волхвів піднесені немовляті Христові дари: золото, ладан і смирна, знаменували буття і страждання Його на землі і повернення на небо, себто зсото означало царя, ладан — мерця, а смирна показувала Бога, то так і ті дари, піднесені од царів народів, знаменують, чим вони вдягнені або вкриті, в тому буде жити або вкриватися народ, ними зваблений, наприклад: дари польські складаються з сукон, вкритих килимом, то буде й народ, що з поляками житиме, ходити в сукнах і мати килими; турецькі дари вдягнені і прикриті бавовною і шовком, то й народ, що з ними житиме, буде спроможний вдягати на себе шовкові та бавовняні матерії; а московські дари суть усі в рогожах, то неминуче й народ, живучи з ними, доведений буде до такої вбогости, що вбереться він у рогожі й під рогожі. І ці висновки суть вірні і перевищують усіх оракулів у світі”.

Байка та подіяла найбільше на депутатів простіших і на всіх козаків: вони одверто зачали ремствувати й галасувати проти Хмельницького, „взиваючи його запроданцем та зрадником отчизни, підкупленим, буцімто, од послів, і що вони, визволивши себе з неволі польської з проливом великої крові своєї і пожертвуванням премногих тисяч братії, що наложила головами своїми за волю отчизни, знов оддаються в неволю добровільно, і оддаються такому народові, який не подав їм жадної допомоги в найлихійшій годині їхній, не подав навіть води промити

кривавих уст наших, і ліпше нам бути у повсякчасних війнах за вольність, як накладати на себе нові кайдани рабства та неволі. Та й кому з сусідніх народів оддатися можна без жаху і трепету? Одні з них безнастанно гнобляться бусурманством, що не терпить відкритого Богослуження християнського на власній землі своїй; інші торгують власною братією своєю і, не зважаючи на одновірство та однокровство, продають одне одного без сорому і докорів сумління. А вір у них стільки, скільки слобід і в них хат, а незрідка і в одній хаті кількоро їх зміщується, і одна родина через різновірство не може разом ні пити, ані їсти з одної посудини, а вся віра полягає у них в розважанні над образами та хрестами, і котрий з них ліпший, той є і достойніший до почитання і сильніший до помочі людської; для Бога ж, Творця всіх і Господа, невідомо, що у них застається. І так, коли з тим народом злучитися нам, то або нас розпродадуть поодинці, або переморять на вулицях своїх і роздоріжжях; бо ніхто з них не пустить до хати своєї ніякого нашого перехожого, а паче з тютюном, уживання якого вважається у них за страшний гріх, смертний гріх і єдиний людський гріх в усьому світі”.

Гетьман, заспокоївши ремствування зборів повторенням присяг своїх, що він ніколи не мав і не матиме на думці заміру приневолювати їх до обмеження прав своїх і вольностей, радив тільки, із щирости своєї до них і спільної отчизни, поставити себе на кріпких ногах надійним союзом і злукою з іншим народом, чого всі впорядковані держави завше шукають, „а нам подвійно того треба, з огляду, як я вже казав, на положення землі і новизну стану нашого”, і після того розпустив збори по домах, і сойм їхній на тому закінчився. Посланців чужоземних обдарував Хмельницький пристойно за їхні подарунки і, відписавши на грамоти з усією чемністю та вдячністю своєю за привітання й зазиви монархів, дав їм прощальну авдієнцію і на ній запевнив кожного зокрема про повсякчасну відданість свою їхнім монархам і постійну приязнь до народів, і що при тому він усіляко дбатиме за злуку з ними і свого народу, як минеться в ньому перший осо-

ружний до протекцій жар, породжений обридливим тиранським над ним правлінням польським, яке й уві сні їм ввижається і діє на них, немов якесь потворне страховище.

Господар молдавський Ліпула, у квітні місяці 1650 року, прислав до гетьмана Хмельницького, через боярина молдавського Морозія, листа, погоджуючись в ньому видати дочку свою Ірину за дружину синові його Тимофіїві, і освідчуючись при тому, що він завсіди того шлюбу бажав, але на перешкоді до того була йому війна Хмельницького з поляками і погрози тамошнього значного вельможі Потоцького, який давно бажає шлюбу дочки його з сином своїм, а фамілія Потоцьких обертає сливе всім правлінням польським. Одначе тепер, будши він, Ліпула, зовсім певний щодо мирного спокою, а паче мавши листа од двору турецького і дозвіл на шлюб сей самого султана, його господаря, який запевняє про свою, при всякій нагоді, опіку, сповіщає гетьмана про неодмінну його на шлюб той згоду і просить прислати сина свого до нього у місто Ясси, з достатньою, одначе, охороною, щоб од Потоцьких не вчинено якого ворожого замаху, бо він од пластунів своїх довідався, що на границях Буковини зібрався чималий гурт польських гулятьяїв, або волонтерів, на чолі з молодим Потоцьким. Гетьман, виправивши сина свого до Молдавії з пристойним почетом і достатньою охороною із своєї гвардії, вислав слідом за ним п'ятитисячний корпус козацький під виглядом прикордонного роз'їзду. Та скоро молодий Хмельницький під містом Могилевом переправився через ріку Дністер і зблизився до міста Сороки, корпус польський, вийшовши з байраків та садків, атакував його з усіх боків і приневолив штат і охорону Хмельницького спішившись забратися в церковний цвинтар і тамо відбиватися, покинувши весь свій обоз з багатством на поталу полякам, які, тріюмфуючи тим успіхом, почали були обоз грабувати, а гетьманича тим часом штурмувати в цвинтарі, з наміром вибити всіх обложених доноги і не випустити звістуну, щоб про таке лиходійство не вийшло назовні. Але корпус козацький, що пильнував увесь час походу гетьма-

нича, оточив поляків розполохом і, випаливши на них з мушкетів, ударив списами і сливе всіх до одного переколов; з десятеро поляків і сам молодий Потоцький пробилися були крізь війська козацькі і втекли в поле, але на річці, заваливши міст, Потоцький втопився у воді, а решту, що загрузла на берегах в урочищі „На Батозі“, перебито, і мерців польських поховано до чотирьох тисяч чоловіка. А по тій баталії справлено весілля гетьманича в Яссах, і він вернувся з дружиною до Чигирина. Гетьман потім скаржився на Потоцького королеві за злодійський напад на весілля сина його, добровільно й законно переведене, а Потоцьким зневажене з великою втратою в людях і значних сумах, але при тому й перепрошував гетьман, коли щось неприємне сталося між весільними та напасниками, то зволено б приписати тее звичайним у таких випадках трактаментам і учтам, на яких не без напилих буває. Король, хоч на листа того й не одписав Хмельницькому, одначе ж подія весільна першим була кроком до нової війни.

Молодий Хмельницький не довго втішався своїм одруженням. Міністерія польська змусила Радулу, господаря мултянського, і Ракоція, князя угорського, зігнати тестя його з правління молдавського; і він повинен був виправитися з військом козацьким, щоб поновити тестя на його становищі. Похід той споряджено дуже скоро, і так само скоро скінчено з бажаним успіхом. Війська мултянські та угорські всюди розбито й розпорошено, і самого господаря мултянського вбито під Бухарестом. Молдавського господаря поновлено в його гідності, і війська козацькі здебільшого розпущено в їх границі, а з Хмельницьким zostався один полк Корсунський із полковником Мозирею. Та коли він, супроводжуваний тещею і дружиною своєю, проходив з тим полком стороною Молдавії, приграничною з Мултянією, вертаючись також у свої границі, то на дорозі, недалеко міста Сочави, оточили його великі юрми військ польських і мултянських, враз із бунтівниками молдавськими, невдоволеними з свого господаря, що зібрали знов мултян і поляків, які

знали про малі сили Хмельницького. По короткому бої вступив Хмельницький до міста Сочави і в ньому замкнувся, чекаючи на свої війська, за якими послав він уночі надійного гінця. Укріплюючи місто, оглядав він при тому найважливіші його місця, і в той час вистріленим од ворога гарматним ядром одірвало йому руку аж по плече, і він помер за кілька годин. Війська козацькі поспішили до міста на другий день смерти Хмельницького, розбили ворога вщент і весь табір його забрали, але, замість визволення, прийняли з міста тіло Хмельницького і припровадили його, wraz із дружиною й тещею, до старого Хмельницького, який, зобачивши тіло сина свого, близький був до розпачу знаного царя Егея, що кинувся в море, як з'явилися на ньому чорні знамена сина його. Плакав Хмельницький невтішно і довго за тим сином своїм, що був його надією і що, при його доброму вихованні та високих обдарованнях, доволі привчений був ним до справ політичних і військових; а поховав він його в Сувотівському своєму монастирі, в мурованій церкві.

Воевода київський Адам Кисіль, що походив із давньої руської фамилії Святольдів, знаних з історій од 1128 року між князями руськими, і з ним судді повітові: Проскура, Волович і багато інших, що також походили з руської породи і навернулися на католицтво та польське шляхетство, скоро по опублікуванню в Малоросії трактату Зборівського і впорядженню границь та урядів первісних сього краю, прибули до міста Києва, сподіваючись дістати родові свої маетки, через війну втрачені, і почали домагання свої від гетьмана та Малоросійського Трибуналу, доводячи, що вони неважною одміною у вірі, яка з важних обставин зайшла, і службою їх в Польському королівстві втрачати родових маетків не повинні ні по яким законам, і що вони можуть з них також одправляти службу і в Малоросії, як одправляли її в Польщі. Гетьман, по розгляді й присуді Трибуналу, дозволив був суплікантам вступити у їхні володіння, з присягою їх на вірність служби малоросійській своїй отчизні. Але київські, білоцерківські та переяславські козаки, що збунтувалися проти

того, підмовлені суддею Гуляницьким і полковником миргородським Гладким, вигнали всіх тих суплікантив із сельбищ малоросійських і багатьох із них перебили та пограбували, з чого й сам воевода Кисіль, вернувшись до Польщі, незабаром після того помер. Гетьман, прийнявши учинок той за переступ вельми важливий, звелів перевести слідство карному трибуналові, спільно з військовою комісією, і винуватців судити по законам. Суд той, ствердивши, що головні винуватці суть Гуляницький і Гладкий, засудив їх на страту, і Гладкому втяго голову, а Гуляницький утік і сховався в Молдавії з трьома військовими старшинами; інших же старшин і багатьох з товариства та рядових козаків покарано киями, в'язницею і утриманням закутих на гарматі. І хоч таким робом доволі покарано за вбивства і кривди урядників польських і багато з відшуканих пожитків їм повернено, але поляки визнали вчинок той за другу причину до війни. Козаки означених полків, обурившись явно проти Хмельницького, що він полякам потурає, а їх безневинно переслідує, вийшли у великому числі з родинами із своїх осель і збройною рукою прийшли на низ ріки Дінця і тамо оселились, створивши так званий Рибинський Слобідський полк.

Хан кримський з мурзою своїм Нагайбеком, 11 листопада 1650 року, прислав до гетьмана Хмельницького турецького агу Нурадїна, з листом своїм і пропозицією від султана, умовляючи Хмельницького, з народом малоросійським, злучитися з Портою Турецькою під протекцію султанську, на найвигідніших договорах і кондиціях, які тільки він вибрати й присланому азі поручити може для донесення й затвердження султанові. Хмельницький, прийнявши посланців з особливими дружніми почестями і частуванням, відхилив, одначе, пропоновану протекцію до часу, з'ясовуючи, що народ, ним командований, не має охоти ще ні до яких протекцій, побоюючись, щоб не нажити тим заздрісників і не розпалити знову війни, з якої не зовсім вичуняв, і що він завше дбатиме, щоб прихилити народ на їх користь. Посланці тії, не мавши ус-

піху в першій своїй пропозиції, намовляли гетьмана на другу, підбиваючи його піти війною з ханом на царство Московське, якому оголосить султан війну за те, що заволоділи царі московські татарським Астраханським царством; і якщо воно Порті й ханові тою війною повернене буде, то йому, гетьманові, уділена буде частина завоювань з прилеглих до Малоросії обширів московських або татарських. Остання пропозиція посланців для політичних задумів Хмельницького надзвичайно йому сподобалась, і він, передбачаючи нову неминучу війну з Польщею, сподівався прив'язати до себе конечністю в ній самого хана кримського з ліпшим од попереднього успіхом. Тим то запевнив він посланців, що по закінченню війни з поляками, яку вони із найменших причин і більше із застарілої своєї злоби на Малоросію розпочинають, він буде готов на всі султанські й ханські пропозиції. А коли ще, з ласки султанської, і хан кримський зволить подати в ній йому поміч, то й ті перепони, які між одновірцями поставляються самою релігією і упередженнями народніми, дозволять вступитися за союзником та його інтересами, що вважаються у таких випадках за спільні, взаємністю схвалені. Посланці, будши з таких запевнень Хмельницького задоволені, поїхали від нього утішені, а гетьман, обдарувавши при тому їх щедро, писав через них ханові про приязне своє до нього ставлення і про відбуту з посланцями нараду, прохаючи хана запевнити йому, із свого боку, допомогу свою в конечній потребі супроти поляків.

Хмельницький, виправивши од себе тих посланців, писав зараз до царя Олексія Михайловича потаємно, повідомляючи про все, що було в нього з посланцями, і про нову наступаючу з поляками війну, і просив при тому царя щиро йому в тій війні пособити або, принаймні, учинити військами своїми диверсію на Смоленщину і Білорусь, і тим показати малоросіянам та їхнім військам прихильність свою на їх користь і оборону, якою вони неодмінно подвигнені будуть на відданість йому, цареві, та його народові для вічного з ними з'єднання, і послу-

жить вона, сказати б, завдатком до майбутніх договорів та угод. Цар, подякувавши Хмельницькому за його дізнану до нього та його народу пильність і нове повідомлення, приобіцяв учинити йому прохану поміч виправленням військ своїх до Смоленська і на Білорусь, не проголошуючи, однак, Польщі формальної війни, щоб не вславитися, яко зухвалий порушник миру і уложених для того попередніх трактатів без слушних на тее причин, а вишле війська свої під титулом союзних зобов'язань, якщо тільки не перешкодять у тому прикрі чутки, що надходять з Астрахані та інших низових міст, де від недавніх часів почало щось ворухитися недобре.

Хмельницький, виводячи з таких невиразних запевнень марну для себе надію, почав приготуватися до оборони власними силами народу малоросійського, і передніші двадцять полків укомплектував і зібрав сорок тисяч реєстрових козаків; але число їх у кожному полку визначено нерівне, а залежно від положення поселень та числа в них родин козацьких, що зазнали втрат виходом інших до Слобідського Рибинського полку. І так створено: полк Київський, з полковником Антоном Адамовичем, на 1200 козаків, Чернігівський, з полковником Мартином Небабою, на 1200, Сіверський, з полковником Яковом Коровкою, на 1200, Канівський, з полковником Семеном Павицьким, на 3000, Переяславський, з полковником Федором Лободою, на 2000, Черкаський, з полковником Іваном Воронченком, на 3000, Чигиринський, з полковником Федором Якубовичем, на 3000, Гуманський, з полковником Осипом Глухом, на 3000, Корсунський, з полковником Лукіяном Мозирею, на 3000, Брацлавський, з полковником Данилом Нечаєм, на 2000, Калницький з полковником Іваном Федоренком, на 2000, Кропив'янський, з полковником Филоном Дженджелієм, на 2000, Острянський, з полковником Тимофієм Носачем, на 2000, Миргородський, з полковником Максимом Тараном, на 3000, Полтавський, з полковником Мартином Пушкарем, на 2000, Гадяцький, з полковником Сергієм Бухалом, на 1200, Ніжинський, з полковником Прокопом Шумейком, на 1200, Лубенський,

з полковником Дмитром Кривоносом, на 1200, Прилуцький з полковником Федором Киселем, на 1200, і Вінницький, з полковником Петром Стягайлом, на 1600 козаків. Понад означені реєстрові полки, мав Хмельницький гармашів з артилерією та її ладунком, під командою віце-обозного генерального, чужинця Фрідрганна, 4550, та чужинців при них у рангах старшинських, що рахувалися за майстрів, 47 чоловіка. Волонтерів, поділених тоді на п'ятнадцять охочекомонних полків, раховано 14.500 чоловіка, та військ запорозьких було наготові 12 тисяч. А разом мав Хмельницький готового війська трохи більше як сімдесят одну тисячу, і в тому числі постійної піхоти між реєстровими козаками було двадцять тисяч, навчених усім тодішнім піхотним шикам та маневрам, а при потребі množилася піхота спішеними реєстровими кінними козаками, навченими батавою і всьому при тому потрібному.

Пограничні з Польщею козаки, а паче ті, що проживали околицями й куреннями понад ріками Стиром, Случем, Прип'яттю і Сожем, передбачаючи нову з поляками війну, вибралися з своїх осель нібито щоб перейти вглиб Малоросії і не терпіти руїн приграничних, але, проходячи далі, забралися до ріки Дінця і оселилися поблизу Рибинських поселенців, які перейшли давніше, і утворили з себе другий Слобідський полк, названий Ізюмським, а вихід той учинили вони під час комплектування в полки реєстрових козаків. Тим то гетьман звелів перевести по всій Малоросії нобілітацію, або промування в козаки, і учинено тее з вільних військових та міських жителів, що служили за попередніх воєн, яко волонтери запорожці, та в охочекомонних полках і подали на тее достатні свідчення, а інших ніяких жителів до тої нобілітації не допущено; вписування в козаки переводили з строгим розглядом, і треба було на те мати природне походження або докази на заслуги, бо стан і породу козацьку визнавано за гідність шляхетську. Тим то й тих, новопромованих у козаки, наказами урядів ухвалено записати в компути козацькі і привести на те до присяги, рахуючи їх надалі поруч з іншими козаками і в одній з ними шляхетській гідності.

Поза всім тим, по компутах і переписах козацьких видно біля деяких прізвищ нотатки, що вони походять з ново-вписаних козаків. І так несправедливо дехто виводить, що в Малоросії буцімто вільно було переходити з козаків у мужики, а з мужиків у козаки з волі кожного.

Мир у Малоросії з поляками за трактатами Зборівськими тривав щось із рік. Поляки зламали його у найбільш підлий і безличний спосіб. Вони, не проголосивши за загальним народнім правом формальної війни, ані причин, що до того їх спонукали, напали зненацька вночі на корпус брацлавського полковника Нечая, що стояв табором біля містечка Краснопілля, і розбили його вщент 7-го дня липня 1650 року. Осавул генеральний Богун, зачувши про поразку Нечаєву, переправився зараз через ріку Бог і напав з корпусом своїм на поляків у тій самій порі, як святкували вони перемогу свою над козаками і тріюмфували в таборі переможених. Убивство над ними вчинено жорстоке і без ніякої пощади, яко над підлими драпіжниками, а не над військами європейськими, і коли вони просили пощади, або по-їхньому згоди, то відказувано їм: „Згода воїнам, а кара зрадцям!” Врятувалися від убивства лише ті, що пішли урозтіч і куди хто втрапив, а обидва табори, польський і Нечаїв, з усіма обозами, запасами та артилерією, zostалися на місці яко здобич Богунового корпусу, який поховав і тіла забитих козаків та поляків, і нараховано останніх 3,719 чоловіка, і в тому числі полковник польський, Казимір Каневський.

Гетьман Хмельницький, повідомлений бувши од Богуна про розпочаті поляками ворожі дії і бої, що з ними відбулися, вирядив зараз на підмогу корпусові Богуновому другий козацький корпус, під команду полковника Глуха, а до хана кримського вислав гінця з протестом проти нагло розпочатої поляками війни і з проханням прислати до нього помічні війська, згідно з учиненою із посланцем Нагайбеком угодою, од нього, хана, затвердженою. Хан одписав Хмельницькому, що він з військами своїми на поміч йому готов, але, за певними урядовими

обрядами, мусить доносити про те султанові, а діставши од нього резолюцію, з присилкою військ своїх не забариться, а може й сам на поміч йому прибуде, якщо не стануть на перешкоді які надзвичайні справи, а паче од москвитян, що на границях своїх супроти Криму роблять укріплення та військові приготування.

Осавул Богун, підкріплений полковником Глухом, вирушив од Краснопілля вперед переслідувати поляків у їхніх границях, і 18-го числа липня відкрився їхній табір під містечком Купчинцями, біля Вознесенського монастиря. Війська польські були під командою польного гетьмана Потоцького, при якому був за волонтера і юний Собієвський. Вони окопалися під монастирем по самі вуха. Богун пробував був усякими маневрами вивести поляків у поле на відкритий бій, але успіху в тому не мав, бо трималися вони окопів своїх, не показуючи голови. Богунові не лишалося інших способів вигнати поляків із табору, як тільки зробити на нього формальний приступ. Одначе, кмітливість його знайшла до того найвигідніші дороги, і він 21-го липня, поділивши корпус свій на три частини, звелів двом із них удосвіта приступити обабіч до табору польського і робити фальшиву на нього атаку, поклавшись на землю, а третій частині, з добірних козаків зложеній, підповзти до монастиря і здобути його за всяку ціну. Тая колона, під час учиненої од фальшивих колон пальби і великого крику, пробилася до монастиря і здобула його дуже вдало, а на поданий од неї знак зблизилися до неї й інші дві колони, і витягнуною на монастирські будівлі артилерією вчинено на табір польський сильну пальбу. Поляки, не змігши через неї діяти своєю артилерією, розставленою при окопах, приступили були до монастиря з самими шаблями та карабінами, але їх зустрінуто й перекинуто мушкетами та списами козацькими. Відступ їх назад до табору супроводили також козаки списами, і навалено їх превеликі купи; решта врятувалася втечею через свої окопи з тим тільки, що при собі мали, а обози їхні, з усіма запасами та артилерією, zostалися в таборі і були багатою здобиччю козакам

і їхнім начальникам. Убитих козаків поховано урочисто в монастирі, і нарахували їх 1,715 чоловіка, а поляків загорнули землею в їхніх же таки окопах і нарахували 9,674 тіла.

Осавул Богун, рапортуючи гетьманові про преславну свою над поляками перемогу, сповіщав при тому, що, через зловлених ним язиків і польських шпигів, жидів, дізнався він про великі сили польські, що йдуть із самої Польщі на місто Слуцьк, під командою князя Четвертинського, і що потрібна йому підмога в самих людях, а артилерії та запасів має він подостатку. Гетьман приписав Богунові в резолюцію, щоб він у вигідному місці чекав на нього з військом, а сам би не важився нападати на такого численного ворога, щоб од нього не був розбитий, а ворог з того не окуражився, бо, мовляв, окуражений поляк загонистіший од усіх диких коней татарських. Тим часом надходили чутки до гетьмана, що князь Четвертинський, впавши в границі малоросійські з численною польською армією, веде тут похід свій зовсім за системою варварською, або за планами колишнього дикого завойовника татарського Батия, і що палить усі села малоросійські і винищує жителів тамошніх без усяких причин і потреби, а робить тільки одну пустелю, нікому некорисну. Гетьман, поспішаючи з головним військом своїм супроти князя Четвертинського, зійшовся з Богуном в околиці Житомира і звелів йому, перейшовши попереду армії польської, розголосити по селах, що він тільки один з корпусом своїм розвідує про армію ворожу і відходить од неї набік, не будши спроможний проти неї встоятися. Він справді, звернувши на сторону і ставши табором у вигідному місці, укріпив його якнайліпше і вичікував на себе ворога згідно з наказом гетьманським, який стояв у поблизькому, але закритому від нього, місці і довідувався через роз'їжджі команди про рухи ворога. Крик людей і рев худоби, що тікали в ліси та інші сховища, і пожежі та дим по селах сповістили про зближення армії Четвертинського. Богун вислав зараз загін ліпшої кінноти супроти його армії і звелів їй, нападаючи на авангард

ворожий, відходити од нього назад до свого корпусу. Такими рухами приведено ворога аж до табору Богунового корпусу, і він, здогадавшись з першого погляду про його малість, не вагаючись, напав зараз на табір з усіх сторін, звідкіль тільки міг. Учинена з обох боків пальба з гармат та мушкетів і дим, що з того знявся, зайняли і вкрили побойовиків. Гетьман, який на те тільки й чекав, виступив з усіма силами своїми із закритого місця, ударив ззаду і у фланг ворогові і поставив його між двох вогнів. Обертаючись назад для оборони, ворог, звичайно, змішався і втратив лад. Богун, не зводячи очей з ворога і запримітивши його розлад, негайно випустив з табору свою піхоту із списами і вдарив на змішану піхоту ворожу, не даючи їй очуняти і перешикуватися. З гетьманського боку вчинено те саме, і ворог, збившись юрмами без усякого ладу, відступав задом, не відаючи сам куди; кіннота ж його, зрозумівши неможливість оборонити піхоту, пустилася втікати, а кіннота козацька кинулася її гнати. Поразка ворога була довга і вельми згубна. Піхота, зобачивши, що кіннота та головні начальники її покинули, почала кричати згоду і, кидаючи мушкети свої, ставала навколішки і просила пощади задля найсвятішої Панни Марії. На тее велике ім'я все убивство негайно припинено, і все затихло. Решту піхоти польської проголошено полоненою, і нараховано її 7,346 чоловіка, і в тому числі 32 офіцери, а між ними значний, що звався Корибут; та привела ще кіннота 13 чоловіка полонених офіцерів, узятих на погоні, а забито й поховано на побойовищі і на полях 17,139 чоловіка. Сталася тая баталія 13-го вересня, в середу, де й козаків убито з їх старшинами 2,173 чоловіка. Всі обози та запаси польські і вся їхня артилерія, що складалася з 63 гармат, дісталися яко здобич козакам, а бранців польських відіслав Хмельницький у дарунок ханові кримському, щоб одержати за них викуп, і дістав од нього вістку, що війська його прибудуть з ним на поміч Хмельницькому наступної весни.

Гетьман, здобувши таку велику перемогу над поляками, не був нею втішений, бо родини козацькі та всіх ін-

ших жителів Малоросії, що оточували його юрмами, зібравшись з багатьох осель, Четвертинським спалених і спустошених, приводили його до сліз. Вони волали до нього про поміч, а він не знав, чим такому множетству пособити, а паче у близькій зимовій порі. І так, забезпечивши їх достатніми харчовими припасами, здобичними кіньми та волами, а бідніших і грішми, звелів їм іти на зимівлю у села Гадяцького та Полтавського полків, а навесні селитися вгору понад ріками Сулою, Псллом та Ворсклом, на малоросійських, так званих, Булавинських землях, про наділення яких дано тим полкам од гетьмана наказ. І тії виходці, оселивши в тих місцевостях численні слободи, поклали основу трьом слобідським полкам: Сумському, Охтирському та Харківському, які, примножившись іншими малоросійськими виходцями, справді створили ті три полки. І були полки тії з іншими такими ж полками під неодмінним командуванням гетьманів і урядів малоросійських, і на всьому праві і привілеях малоросійських аж до часів гетьмана Самойловича; а з того часу полковники тамошні, забажавши радше бути кожному з них маленьким самовладним гетьманом, як великому гетьманові коритися, просили од двору царського, або, радше сказати, од князя Голіцина, який усім тоді управляв, всяк собі особливі права, вилучені з підлеглости малоросійської. Землі ж, які під тими полками по zostалися, названо через те Булавинськими, що належали вони булаві гетьманській і на них утримувано заводи гетьманські кінські та скотські, також заводи й табуни волів та кінські всієї малоросійської артилерії, і тут же табуни полкових артилерій, Гадяцького, Полтавського та інших поблизьких, і для того були на них численні хутори з мешканцями, до тих полків опісля приписані.

Король польський, діставши вістку про останню поразку своєї армії, що була під командою князя Четвертинського і становила всі ліпші польські сили, звелів в усьому королівстві своєму бути повторному посполитому рушенню на Малоросію. І тоді як у польських провінціях все було в русі і всяк, призначений у похід, зброївся, король

загадав великий корпус військ німецьких од маркграфа Бранденбурзького, який вважався в польській Пруссії за васала польського і прислав корпус свій під командою генерала Денгофа. Від герцога курляндського король також загадав помічного корпусу, а що герцогство тее по правам своїм не зобов'язане було давати війська поза державу, то король і республіка Польська, ласкаво прохаючи герцога, зобов'язались на письмі не вважати висилки тої за обов'язок, але за добру волю, учинену на прохання Польщі і з ретельности до неї курляндців. Гетьман зо свого боку не лишив також себе без приготування до оборони. Він, доповнивши полки свої на місця вибулі новими вояками, скріпив приграничні міста сильними залогами з міліції і достатньою артилерією з усіма запасами, і мав тоді готового війська в полі сімдесят три тисячі, які розташовані були на зимові кантонір-квартири від Дністра до ріки Прип'яті.

З перших чисел березня місяця року 1651 всі війська польські й козацькі були в русі і одне одному приглядалися. Король польський за звідомленнями кермував похід свій з головною армією до ріки Стиру, куди й інші його війська по границях своїх стягалися. Війська козацькі своїми корпусами збиралися в ту ж таки сторону; хан кримський з двадцятитисячною армією своєю, йдучи понад Дністром угору, зійшовся з армією Хмельницького за день дороги від ріки Стиру. Зустріч хана з Хмельницьким була прикметна і, як признавали знавці, не віщувала нічого доброго. Хан прийняв Хмельницького з удаваною ласкою, домагався від нього присяг на потвердження обітниць, даних Нагайбекові щодо царства Астраханського, і не зводив з нього очей, примічаючи вираз його обличчя. Хмельницький, викручуючись з того лябіриту, відказував ханові раз-у-раз двозначно та невиразно і обіцяв надалі докладніше про те поговорити. Прощання їх було доволі холодне, а такі ж і запевнювання; одначе вибрали вони місце під табір для обох військ козацького і татарського і розташували його над річкою Стиром, між багон, біля містечка Берестечка, де гетьман поставив

обози свої вагенбургом і скріпив їх окопами з артилерією, а хан поставив в'юки свої окремо від вагенбургу позад військ своїх і вишикував їх батавою.

Від передових козацьких військ одержано вістку, що польська армія, переправившись завчасу через ріку Стир, іде понад тою рікою до Берестечка, і рахують її до 300.000. 11-го числа травня стала вона перед козацькою й татарською армією і являла страхітливе видовище блиском своїм і стогоном землі од велелюдства, а паче од численної кінноти. Гетьман вишикував армію свою на правому фланзі татарської, піхоту примножив спішеною кіннотою і поставив у середині широкою і грубою фалангою із численною артилерією по фасах і на середині, і прикрив правий її фланг своєю кіннотою. Битва почалася о 9-ій годині ранку страшеною пальбою з обох сторін із гармат та мушкетів. Поляки, мавши в центрі своєї армії пруські та курляндські війська, зайняли увесь простір козацької і татарської армії іншими своїми військами, наміряючись її оточити з усіх боків, але положення багнистої місцевости на те не дозволяло. Піхота козацька, по перших пострілах, ударила на списи і перекинула піхоту німецьку, змішавши її і погнавши всередину польської армії; але в тій самій порі татарська армія, що прикривала лівий козацький фланг і займала найвигідніші висоти, зійшла з свого місця і попустила полякам атакувати піхоту тую з флангу і ззаду, так що вона стала з трьох боків обнята і стиснена. Гетьман, запримітивши, що татари відступають, повів був частину кінноти своєї на їх місце позаду піхоти, але вже сюди пробитися не здолав, і тому, з самою охоронною командою, одійшовши від армії своєї, поскакав шукати татар в другий бік, щоб умовити й упросити хана вернутися на своє місце. Кіннота козацька, постерігши, що гетьман одходить від армії, повернула слідом за ним, а піхота їхня зосталася тоді оточена з усіх боків. Вона, будши залишена на конечну загибель, рішилася пробиватись до багон і тамо чекати на свою долю. Німці кричали вже їй „пардон”, а поляки „згоду”, себто вимагали піддатися в полон. Але вона, одказуючи, що ліпше вмерти

зо славою, як жити зганьбленою, скупчилася тісніше і ручним боєм на списи та шаблі пробилася в густі лози, що облягали болото, і тамо укріпилася. Поляки, вважаючи, що та піхота вже в їхніх руках і вони завше її можуть забрати в полон або вибити всіх доноги, покинули її в лозах до ранку, бо тоді було на заході сонця, а всі обози козацькі, що були в вагенбургу з людьми тамошніми і всіма запасами, особливо з великою кількістю коней верхових і в'ючних, також вся артилерія з її ладунком, дісталися в руки польської армії.

Тим часом, як поляки святкували перемогу в таборі козацькому і втішалися його запасами, козаки, що позасідали були в лозах, безнастанно розважали над своїм визволенням і оправдали собою ту приказку народню, що „нужда вкладає розум людям”. Вони, діждавшись темряви нічної, поклали списи свої по болоті, по п'яти їх разом, у півтори чверти один від одного, а кінцями врівень один з одним; по тих списах, полягавши на них, котився кожен козак з боку на бік до другого краю болота і, таким чином, перекотилися всі вони за болото на тверду землю, а останні з них перетягли за собою й усі списи. Не спиняючись на твердій землі ні мало, пішли вони шукати кінноти своєї і гетьмана, і десь опівдні здибали їх, коли пасли вони коні й журилися невітшно, що пропала їхня піхота і сталося таке велике для всіх нещастя. Радість була невимовна, як зобачили вони одні одних. Зробивши тут короткий піхоті одпочинок, частували кінні козаки піхотних опуцьками, або стеблами трав катрану та холодку, замість звичайного обіду, бо іншої їжі, окрім трави, ніякої в себе не мали; а після такого ласування вирушили всі в дальшу путь до Кам'янця Подільського. Гетьман розповів при тому урядникам своїм історію свою з ханом татарським, що коли перейняв він хана за болотами по відступі його з побойовища, то просив дуже, пропонуючи всі свої, що тільки мав, скарби, і що тільки йому завгодно, щоб він вернувся на побойовище і допоміг оборонити козацькі війська, які zostалися в небезпеці; але той, отитулувавши гетьмана християнським гявуром.

сказав у повній злості й люті, що на границях Буковини бачився з ним суддя Гуляницький і переказав про все листування та переговори у справі союзів, намов та протекцій, які були в гетьмана з царем московським, і що „скорше він, гетьман, зробить народ свій злощасним, як його ущасливить, бо хан ніколи до таких союзів та протекцій не допустить, а понаводить звідусіль на землю його війська турецькі, татарські й польські”, і зараз тому робить почин, якщо тільки гетьман не прийме турецької і його сторони супроти москвитян. Гетьман, хоч як одмовлявся, що йому під теперішній воєнний час і в такому критичному положенню ніяк пуститися на нові такі важливі справи неможливо, а треба думати про те під час миру, однак хан зовсім на те не зважив і розстався з ним із тими ж погрозами, а гетьман опісля довідався, що суддя Гуляницький, який втік був від страти, з Молдавії дістався до Польщі, а звідтіль посланий був од короля з сенатором його Лянцкоронським у Буковину, на зустріч хана з великими для нього подарунками і значними сумами, які ханові й піднесли, і всі таємниці Хмельницького тоді ханові Гуляницький розкрив. Хан, зближаючись до своїх границь, захопив собі в полон багатьох жителів малоросійських, що мали його за союзника і тому вважали себе в безпеці, а козаків запорозьких також пішло чимало від гетьмана слідом за ханом, немовби для того, щоб боронити свої зимівники від руїни татарської.

Король польський, захочений підступною зрадою хана і здобутою через те значною над козаками перемогою, поділив превелику армію свою надвоє, і одну її частину, під командою князя Четвертинського, виправив здобувати місто Київ, куди король мав намір прибути із штабом своїм та армією на зимівлю, а з другою армією йшов сам на Волинь і до Кам'янця Подільського. Гетьман Хмельницький, утративши під Берестечком військ своїх близько дванадцяти тисяч, не втратив при тому мужности своєї ані трохи, і, за короткий час доповнивши армію свою із городових залог та міліції і озброївши її запасовою амуніцією з арсеналів чигиринського й чер-

каського, виступив з нею проти армії Четвертинського. Тую армію застав гетьман біля містечка Хвастова, де вона безжурно собі відпочивала, бо поляки, через звичайну свою легковажність і пиху, не інакше судили про Хмельницького та козаків, як тільки, що вони, де не є, криються на далеких границях, не сміючи їм і показатися, і звичайно радили вже, як їм бенкетувати з королем у Києві й пересичуватися тамошніми розкошами та послугами киянок. Гетьман, приступивши до армії польської саме на світанку, вислав значну частину піхоти своєї у садки та городи хвастівські, обнесені окопами, які правили піхоті козацькій за добрі шанці, а всіма іншими військами наступив на табір польський і, вчинивши сильну пальбу з гармат та мушкетів, подавався щораз уперед, ні трохи не спиняючись. Поляки, будши напівголі, хапалися за зброю, але вже вишикуватися як слід не змогли, а позбігавшись купами, подавалися до горбів і садків, щоб біля них вишикуватися і виступити наперед. Але піхота козацька, що засіла була за окопами садовими, допустивши поляків на найближчу дистанцію, враз випалила на них з мушкетів і повалила на землю цілі їх тисячі. Решта спробувала була вернутися до табору, але, зустрінута всіма військами козацькими, зазнала другої од них поразки. Кінноту польську, що сідала на коні й уставлялася в лінію, тоді ж перекинуто й перемішано пострілами та списами кінноти козацької, і вона побігла врозтіч слідами князя Четвертинського та його штату, що повтікали заздальгідь і сливе у самих шляфроках. І так армію Четвертинського розбито вщент і розігнано в повному безладді. Війська курляндські, що були з ним, убравшись в містечко, прислали од себе депутатами своїх офіцерів, піддаючись у полон і благаючи пощади. Гетьман, обеззброївши їх, одпустив у їхню землю з умовою і під присягою не вертатися їм до короля й поляків і не діяти надалі по-неприятельськи супроти козаків, під загрозою кари віроломцям шибеницею. Увесь табір польський, з усіма запасами, артилерією та багатими шатрами Четвертинського й інших вельмож польських, дістався козакам яко здобич і відшкодував їм втрату у тих речах під Берестечком. Забитих поховано

поляків на місці 13,972 тіла, а взято в полон курляндців і відпущено в їхню землю 3,215 чоловіка. Відбулася ж тая битва 27 числа серпня, в четвер.

Біля Хвастова довідався гетьман Хмельницький, що князь Радзивіл з військами своїми литовськими, пробираючись на поміч Четвертинському правим берегом ріки Дніпра, сплюндрував багато сіл побережних і саме місто Київ, що було без оборони, пограбував, а зачувши про поразку Четвертинського, повернув назад, на Литву, з багатьма користями. На тую звістку зараз вирушив Хмельницький з легкою кіннотою переслідувати Радзивіла і, обійшовши його вночі, засів спереду біля Маслового Ставища, і скоро лише той з корпусом, ідучи безтурботно, зрівнявся з Хмельницьким, то він, напавши збоку, розбив війська його вщент і повернув усі награбовані користі з лихвою, діставши весь обоз Радзивілів із запасами та власними його скарбами. Вертаючись Хмельницький од Маслового, розбив ще сильні війська польські під Білою Церквою, які йшли від армії королівської шукати й допомогти Четвертинському і насунулись на Хмельницького, ставши жертвою його хоробрости.

Король з армією своєю, рахованою на 150 тисяч, перейшовши під Берестечком на Поділля, обліг тамошне місто Кам'янець. Залога, що була в фортеці під командою полковника Глуха, ставлячи сильний опір ворогові впродовж дев'яти тижнів, врешті, через малочисельність свою і зужиття запасів, 29-го вересня піддалася королеві на договір, і її, в числі 312 чоловіка, відіслано воєннополоненою на Жмудь, а король зимував у Кам'янці і околицях його. Гетьман, мавши при собі війська 60 тисяч у повному озброєнню і достатку, року 1652 вирушив з ним на армію королівську і знайшов її біля містечка Жванця, розташовану дуже широко й розкішно, себто з недбальством супроти ворога, а в надії на свою численність. Хмельницький, у перший день свого зближення до неї, розвідав її довкола з малою, але добірною кіннотою і з легкими з обох боків перестрілками од вершників. 29-го числа квіт-

ня, у вівторок, щойно стало зоріти, розпочав гетьман атаку свою на армію польську од містечка, мавши з собою лише кінноту з малим числом легкої піхоти та артилерії; а головну піхоту посадив уночі в садки та городи (обведені звичайними їх окопами), збоку Хотина та Кам'янця Подільського. По першому пострілі з гармат, армія польська вишикувалась проти атакуючих її військ козацьких і поставила тут ліпшу свою піхоту пруську з артилерією. Гетьман, займаючи ту піхоту і весь правий фланг ворожий своїми круглими, або маячними, наїздами кіннотою, подав знак головній піхоті своїй, і вона, вийшовши нагло з засідки, вдарила із запілля у правий ворожий фланг і, по першому пострілі, наступила на нього із списами. Піхота пруська, обертаючись до оборони, показала зад свій кінноті козацькій, а легка піхота, що з-за неї виступила, напала також із списами на прусаків, і вони, будучи з обох боків заатаковані, замішалися й безладно подалися на середину своєї армії. Піхота козацька, переслідуючи їх, не давала їм набивати мушкетів і вишикуватися, а колола своїми списами, тоді як ворог боронився самими багнетами. Гетьман, приєднавшись до піхоти своєї з обох її флангів, змінив тим увесь лад обох армій і охопив усю артилерію правого ворожого фасу. Ворог почав був перешиковуватися, виставляючи свій фронт проти фронту козацького, але Хмельницький в той самий час наступив на нього всіма своїми силами і розірвав його надвоє. Одна частина з усією сливе кіннотою почала відступати до Кам'янця під команду свого короля, і Хмельницький звелів військам своїм проти неї тільки маскуватися і вдавати, що наступають, а друга частина з піхотою пруською зійшла в місцевості низовинні в напрямі Могилівському, і на неї гетьман наступив з усією силою. Вона, не мавши у себе артилерії, скоро попросила пардону і була обеззброєна, і гетьман, обнявши її кордоном, виправив до міста Корсуня на розсуд; а взято всіх полонених 11,313 чоловіка, і в тому числі генералів Денгофа і Осолінського, яких удержав гетьман при собі з усіма почестями і повернув їм усі їхні екіпажі та пожитки, що позосталися в таборі. Весь же табір з обозами й артиле-

рією дістався козакам; але й з нього королівські екіпажі та шатра з людьми й усім, що було королівське, вислано слідом за королем під охороною козацького конвою, який од короля багато обдаровано з публічним признанням перед його військами, що „неотесані козаки чемніші й великодушніші од нас, що славимося едукаціями, і вони вдруге мене зобов'язують, на сором гонору нашого”.

Другого дня після баталії Жванської виступив Хмельницький з усіма військами слідом за королем до Кам'янця Подільського, але на дорозі зустріли його сенатор Лянцкоронський і генерали Потоцький то Собієвський, пропонуючи од короля мир, що затверджував би трактат Зборівський в усьому його обсязі; а в заставу того, поки од урядників і Речі Посполитої надійде формальне затвердження того миру, і од короля вийде на нього ратифікація, застаються у гетьмана яко аманати вищеозначені три урядники і четвертий з ними генерал Осолінський, що перебуває в полоні; а інших полонених урядників і всіх рядових просив король одпустити додому. Після того гетьман на все погодився, прохав виконав і бранців розпустив, вернувши при тому пруським військам шпаги і всю зброю їхню з потрібними обозами й подорожніми запасами, взаїну чого й малоросійських бранців король повернув у їх отчизну. Ратифікацію, підписану 27 вересня, одержав Хмельницький 11-го жовтня, і в усій Малоросії її опубліковано з урочистостями й молебнями по всіх селищах і церквах. Війська розпущено по своїх місцях і все приведено до мирного стану. Аманатів польських проголошено вільними і од гетьмана з почестями та подарунками відпущено в їхню землю і на дорогу всім потрібним забезпечено; але один з них, сенатор Лянцкоронський, мавши таємні од короля інструкції, зостався жити в Чигирині приватно, до дальших наказів королівських.

У листопаді 1652 року прибули до гетьмана в Чигирин посланці турецькі Нурадін Ага з ефендієм Оглу-Селімом і кримський мурза Нагайбек з своїми штатами, а до них приєднався і польський сенатор Лянцкоронський.

Ознаймувавши волю своїх дворів і дані од них уповноваження та накази, вони намовляли гетьмана воювати враз із їхніми державами на царство Московське і відібрати в нього на користь хана царство Астраханське. Хан писав при тому особно до гетьмана, що вчинені ним проти інтересів ханських таємні змови з московцями і всі прикroщі він охоче гетьманові дарує і пускає їх у вічну непам'ять при першій згоді гетьмана на нинішній конференції, а щодо здобутих ним сього літа малоросійських бранців, числом до трьох тисяч, то їх негайно вертає додому, і вони в нього не що інше значать, як аманати, в заставу обітниць гетьманських узяті. Гетьман, уживши всієї своєї вмілости в політиці і всього красномовства в доводах, хоч як одмовлявся неможливістю вступити в нову війну, зазнавши великих утрат в старих, і що потрібен йому час на роздум, на поради з народом і на численні улiпшення, одначе посланці, ні на що теє на зважаючи, вимагали у гетьмана ляконічної відповіді, себто так чи інак, і чи вступає він з ними в союз, чи оголошує себе їхнім неприятелем, і що вони мають од дворів своїх накази, в разі незгоди гетьманської, покласти йому на стіл меча і лука, що війну означають. Гетьман просив ще признати його неутральним, і він під тим видом зобов'яжеться допомагати їм потайки грiшми, кінцми, ладунком і іншими військовими речами, що значать на війні пункт не абиякий. Але й ту пропозицію гетьманську відкинуто, і послі наполягали на нього, щоб виставив армію свою проти московців. Гетьман, нарешті, по довгих переговорах, сказав, що він посилається на розсудливість самих послів, у якій вони знайдуть самі і признають неможливість вступити йому зараз в нову наступальну війну, не вкомплектувавши своїх військ, що зазнали великих утрат і не набули найконечнішого у війні знаття, без якого легко можна принести тільки шкоду союзникам, замість сподіваної допомоги; а зіпсоване один раз звичайно тяжче буває направляти, як робити наново. Послі, зваживши, наостанку, на такі слушні гетьманські резони, дали йому на улiпшення армії десять місяців і, обдаровані гетьманом щедро, поїхали

додому, а хан, слідом за тим, повернув бранців малоросійських.

Гетьман, покінчивши з послами, виправив зараз до Москви таємно суддю генерального Якова Гонзевського, і через нього писав до царя Олексія Михайловича листа такого змісту: „Многочасно й многообразно сповіщав я Вашу Величність про наміри Султана Турецького і Хана Кримського, враз із Королем Польським, виповісти Вам війну за царство Астраханське та інші їхні претенсії, і що вони мене до того запрошують проти волі моєї і бажання, і я одмовлявся від них досі різними претекстами, а паче повсякчасними війнами, що були у мене з поляками. Але тепер, коли покінчив я тії війни Зборівським і Жванським трактатами, то прислані од усіх тих держав посланці вимагали у мене настирливо воювати враз із тими державами на Царство Ваше; в противному ж разі виповідять вони мені війну і введуть у Малоросію задля того три свої армії. Хоч як я відмовлявся виснаженням сил моїх і народніх частими й тяжкими війнами і крайньою моєю неспромогою, що потребує немалого часу на уліпшення сплюндрованого і на заведення оскуділого, одначе вони нічого того не слухають і в резони не ставлять, підозриваючи мене особливо у прихильності і відданості до Вашої Величності і народу Вашого, з переказів їм зрадника мого, од мене до Москви виправлюваного, а опісля за злодіяння на смерть засудженого, судді Гуляницького, який, утікши від кари, криється в Криму і Польщі і на мене стягає наклепи. І я насилу міг випросити у посланців тих, з великим їм пожертвуванням, одної проволоки на десять місяців, щоб привести армію мою до належного порядку, а всі інші просьби мої, навіть і на самий неутралітет, лишилися марними. І так зостається тепер судити про сю справу Вашій Величності і вибрати засоби найкорисніші та найнадійніші; а я закликаю всі клятьби на душу мою, що про війну з Вами і з Царством Вашим і думати мені незносно, і віддаю вічній анатемі і судові Божому всякого, що мислить по-неприятельськи на єдиновірців і однородців, останніх залишків вільного

в Грецькій Церкві благочестя і стародавнього апостольського православія, гнобленого й знівеченого в усьому світі магометанством і папіжством. Та коли, Ваша Величносте, ще й тепер не рішиться запобігти неприятелям і попустите їм увійти в Малоросію з своїми арміями і приневолите мене йти з військами моїми війною на Царство Ваше, то вибачайте мені і не осудіть, що стану Вам з **неволі неприятель**, і на такий випадок протестуюсь я перед Богом і всецілим світом, що невинен буду в крові єдиновірних християн, проливаній за інтереси народів невірних і недовірків. Щоб одвернути зло тее, або, принаймні, щоб його зменшити, є засіб не безнадійний, себто виповісти полякам війну і ввести зараз у землю їхню дві армії, або добрі корпуси: один у Білорусь і на Смоленськ, а другий в Литву. Поляки доконче мусять відтягнути туди всі свої сили, а турецькі й татарські війська я, з поміччю Божою, сподіваюся тоді вдержати в їхніх границях, дотримуючи системи оборонної. Коли ж війська Вашої Величности ущасливлені будуть успіхами, то я й на дальше поступити можу. Але всі тії положення треба затвердити договорами й присягами, **щоб не думалося про зради**; а я всю свою **душу відкрив** перед Вами, і свідок мені Бог, що кажу суцю правду”.

На адресу Хмельницького цар Олексій Михайлович прислав боярина Василя Васильовича Бутурліна, свого радника, і з ним інших двох думних бояр, і через них наказував і писав цар до Хмельницького таке: „Високомочному і славному Малоросійському й Козацькому Гетьманові, Зиновієві Михайловичу Хмельницькому, наше Царське і шанобливе слово. Звісткою Вашою про ворожі задуми сусідніх держав і добрими супроти них порадами ми вельми задоволені і вдячні Вам, предостойний Гетьмане, а війська наші давно стоять на границях своїх у доброму порядку і благонадійності; а виступати їм за границю без доброго приятеля і надійного помічника сумнівно. А коли б ти, Гетьманчику, **зволив з нами злучитися**, то б усі сумніви геть, і ми доручили б Вам всю свою армію, так, як людині розумній і войовникові славному.

А що Ти пишеш про договори й обов'язки, то ми готові все виконати вірою й правдою, як закон християнський і совість наказують. Одначе, щоб надалі не було незгідности в думках і вагань з обох сторін, то **добре було б злучитися й укріпитися нам на віки вічні, яко єдиновірним і єдинокровним, і щоб вороги наші не насміхалися з нас;** а угоди про те і статuti суть права давні малоросійські та козацькі, **які ми за ними укріпимо і підпишемо за себе і наслідників наших, і не будуть вони порушувані вічно.** А що ти придумаєш на ліпше з нашими боярами і своїми радними людьми, ми на тее будемо згодні. А скоро лише згоду затвердимо, то й війська виправимо на неприятелів, **а між себе воювати борони нас, Господи!** Сам диявол хіба на те поступити може, а нам, православним, і мислити про таке зле діло, далебі, грішно; **а дума наша є й буде, аби захистити й охоронити народ православний од ворога і месника, чого ми й од вас хочемо, і бачить Бог, що в правді й істині. і під його святою порукою злучитися навіки з Вами і народом Вашим бажаємо** і Вам про тее з пошануванням пишемо". Листування Зиновія Хмельницького з царем московським та інші сього гетьмана записки й діяння передав до катедрального Могилівського монастиря з монастиря Староканівського архимандрит тамошній Макарій, у якого проживав у монастирі нещасний син Зиновія Хмельницького, Юрій Хмельницький, що після гетьманства свого перебував у чернецтві.

Як прибули до Чигирина посланці царські, гетьман Хмельницький скликав зараз урядників і найзначніших козаків од війська, що займали тоді всі уряди малоросійські, і, ознаймувавши їм про прибуття до нього послів царських, які запрошують його з військом і народом злучитися з царством Московським, і про посланців турецьких та польських, враз з татарськими, які давніше були у нього і жадали притьмом злучитися з їхніми державами і піднести з ними зброю на царство Московське за їхні претенсії, пропонував при тому, щоб урядники й війська, обміркувавши дскладно всі ті вимоги чужоземні, вирішили одногосно, котру з них вибрати корисну і за-

снувати на ній майбутній свій стан. Бо „з уваги на обставини нинішні, треба бути нам неодмінно на будь-котрій стороні, коли неутралітет не приймається; та й на прийдешній час заздристь і інтереси сусідів не залишать нас у спокою і без спроб, як я й давніше про те вам казав, а тепер події й самі ви бачите”. Молоді урядники та козаки ознаймували спершу згоду свою на злуку з турками, доказуючи, що „у них військовий народ у великій повазі й пошані, і для селян нема в них ні оренд жидівських, ні великих податків та індуктів, як у Польщі; а що найважливіше, то нема у них кріпаків і людей на продаж, або крестьянства, як у Московщині тее водиться, і все те видно і ймовірно у сусідніх князівствах Молдавському та Мултянському, які нам правити можуть за приклад. І коли нам, як каже гетьман, не можна перебути самим собою без сторонньої протекції, то турецька протекція є від усіх інших надійніша і пожиточніша, і, не зважаючи на їхне бусурманство, кожний турок, що заприсягнувся своєю бородою, ніколи вже присяги своєї не переступить і слова свого не зламає. А християнські клятьби і навіть присяги бувають лише маскою, під якою криються лукавство, зрадництво і всякого роду неправди, і найважливіші їхні дії, звані політикою та міністерією, суть один хитрий обман, і коли обман той виходить більший і шкідливіший, то славиться і звеличується творців його, як найперших у державах і єдиних у них розумних людей, або великих міністрів і політиків”.

Гетьман і старі урядники та козаки, заперечуючи молодим ріжними й багатьма противенствами у вигодах турецьких, од них нарахованих, доводили їм, що „віддатися християнам добровільно під владу невірних, або заприятитися й спілкувати з ними є для християнства гріх смертельний і вчинок перед усім християнством ганебний та соромотний, і сливе те саме, що самогубство, бо, мавши з ними спілкування і єдність, не можна ніяк не збочити з путі християнської і не заразитися паскудством бусурманським; а що є важливіше в світі, як не заховання батьківської своєї віри, божественної і єдиної в людстві?

Уважайте і слухайте, що Павло святий, сей обраний Апостол Христів, який подолав і переміг усіх мудреців світу сього доказами своїми про віру нашу християнську, що сказав він наприкінці життя свого про власну віру свою у Христа. Він дякував Богові найщиріше, що „**теченіє жителяства скончах і віру соблюдох**”. А коли такий великий муж і такий ревнитель Божий і угодник Його, скріплюваний повсякчас благодаттю з неба, коли він дякував Богові за заховання віри в Нього, то нам, грішникам сущим, чи не треба всіляко дбати про заховання віри своєї, якою живемо, порушуємось і єсьми? Але се говориться тільки про власну віру нашу. А коли ми її розглянемо і в інших народах, себто, коли, злучившись з невірними, **вдари́мо на царство Московське, на сей єдиний і вільний останок держави християнської, з нами єдиновірної, і підкоримо його під таку кормигу магометанську, під якою пробувають наші єдиновірні ієраршества: Костянтинопільське, Єрусалимське, Антіохійське і Александрійське, то що ми тоді будемо перед лицем світу? Воістину, не що інше, як тільки притча во язиціх і посміяння в людїх, і будемо ще окаянніші од народів содомського й гоморського, погублених правосуддям Божим з такою страшною грозою. Та й самі тоді зостанемося, як **обламаный корабель у просторому морі**, гнаний з усіх сторін бурею і позбавлений пристановища та надії на порятунок, і будемо те саме, що були після навали Батиевої під владою татарською, себто невірники в Богослуженні і християнстві, або відступники і раби неключимі, що **гинуть з душею й тілом**”.**

Мова гетьманська і старих людей зворушила, нарешті, молодих противоборців до сліз. Багато хто з них із риданням говорив і повторював гетьманові: „**Право судили есте, і праві путі ваші: нехай буде по глаголу вашому й розсуду!**” Гетьман, скориставши з пом'якшення сердець, доручив судді Самуїлові Богдановичеві й полковникові переяславському Павлові Тетері написати договірні статті з царем московським і подати їх на розгляд його і всієї Ради Малоросійської. Їх написано і, по апробації геть-

мана з Радою, оголошено послам московським, які, погодившись на все, в них написане, **потвердили присягою своєю іменем царя і царства Московського про вічне і нерушиме заховання умовлених договорів.** А по тому зажадали вони взаємної присяги од урядників і народу малоросійського в рівномірному додержуванні тих договорів. Статті договірні підписав гетьман і урядники січня 6-го дня 1654-го року, і присягу тоді ж вони учинили; а іншим урядникам і військові призначено за збірне місце Переяслав, де всі вони також присягали в приявності послів і одержали од них подарунки царські. Але послі вимагали при тому, щоб і військо Запорозьке згоду на договори присягою ствердило. Одначе на се ознаймував гетьман з усіма урядниками, що „**запорожці у нас люди не великі,** і для того в діло се ставити їх нема чого, бо вони з нас **набираються і до нас вертаються;** а дещиця між ними чужинців сливе мізерна, до сього діла ненадійна і до всіх зобов'язань нездібна; і се вважається у них за найвищу вольність і, сказати б, за їхню поживу”.

Статті договірні складаються з багатьох пунктів, але екстрактом з них є для козаків та їхніх начальників і народу тільки три: **перша,** щоб бути їм на всіх давніших договорах і пактах, уложених з Польщею і Литвою і затверджених королями польськими та великими князями литовськими, і за ними користуватися всіма привілеями й вольностями вічно і без ніякої одміни; **друга,** щоб власність на усякого роду майно їхнє і придбання його нерушимо при них і наслідниках їхніх була вічно під охороною **прав** їхніх стародавніх **руських, литовськими званих,** і за ними шафувати тим і всякими способами користуватися було б вільно і безборонно; і **третья,** щоб у справи їхні і судилища ніхто інший не входив і не втручався, а самі вони судитися й управлятися між собою повинні за своїми правами і своїми обраними з-поміж себе суддями та начальниками. У привілеях уряду національного покладено, між іншим, такий пункт: „Якщо ми, Гетьман, із старшиною і військом, кому за службу надамо хутір, млин або село, а він зачне просити Государя про потвердження,

то Государ нехай зволить тее потвердити". Нарешті, до-
лучено статтю і про шляхетство польське, що зосталося
через єдиновірство в Малоросії, щоб йому бути тут при
своїх правах і привілеях, рівних з природньою шляхтою
і під протекцією Війська. Але стаття ся була згодом гро-
мовим ударом для уряду і найгіркішою пігулкою для тих,
хто її допустив і в протекцію свою таких зловмисних лю-
дей прийняв. Вони подякували і відплатили їм так само,
як стародавні племена хананейські та аморейські відпла-
тили племенам ізраїльським за ту милість, що ті їх не
вигубили, а, зглянувшись, залишили біля себе. Шляхет-
ство тее, будши завсіди у найперших рангах і на найви-
щих становищах в Малоросії та в її військах, підводило
під уряд її багато мін підступами своїми, коншахтами та
явними зрадами, задуманими на користь Польщі, а наро-
дові дало випити гірку чашу запроданством і введенням
його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те
муки, урядом верховним через необачність над ним учи-
нені, бо всім замішанням, неладові і війнам у Малоросії,
що після Хмельницького сталися, саме вони були причи-
ною, і хоч як заховано їхні сіті та лукавство від народу,
але він пізнав винуватців, декількох знищив, і заспівав,
нарешті, тую втішливу для себе пісеньку, що значить
більше, як її простота:

„Та не буде лучше,
Та не буде краще,
Як у нас на Україні:
Нема панів,
Нема ляхів,
Не буде й зміни...”

Ненависть польської шляхти не переставала і по тому
переслідувати малоросіян, а паче козаків повсякчас, і нев-
дачі збоку уряду і спробунку народнього, хоч дещо при-
низили їх, але зовсім не винищили. Вони спроквола ввій-
шли знову в усі уряди і командування козацькі і, посідаю-
чи перед ними і перед урядниками, що з них походили,
першенство і привілеї, чванячись самою породою своєю
і едукацією, забули і затьмили, кінець-кінцем, те, що вони
зайди в землі чужій і позоставлені в протекції тих, кого

зневажали й ненавиділи і хто міг і повинен був вигнати їх або винищити під час революції, але здержаний був від того одною вірою й поблажливістю гетьмана Хмельницького, народом вельми любленого. Виплодом зверхности їх над природними урядниками і шляхтою було пониження сих у власній їхній землі і в їхніх природніх правах та привілеях. Їм позаздривши і їх наслідувавши, багато хто з природніх малоросіян, а паче з поповичів, що вийшли в урядники з поміччю інспекторій, пристали до їхньої системи і, достосувавши абияк прізвища свої до польських, стали чванитися своїм походженням. А до тих ще премногі, що вийшли з жидівства, змушеного хреститися у попередні над ним загальні вигублення, і зрівняні були з шляхтою знаним про вихрестів статутівим артикулом, створили, кінець-кінцем, з перемішання всіх язиків і порід єдиний бич для козаків і всіх малоросіян. Вони, керуючи ними в усіх урядах і забагатівши біля них всякими хитрощами, а паче користаючи з їх простоти й підлеглости, відібрали у них всі права їхні шляхетські природні, що були при них безперервно від найдавнішої давнини, і під титулом лицарства, всіма договорами та привілеями їм потвердженого, привластили їх своїм лише родам. А наостанку, витиснувши багатьох із них на слободи та інші провінції, решту приправили в той стан, у якому вони нині перебувають.

Одпускаючи гетьман послів царських з договірними статтями, обдарував їх щедро коштовними азійськими та польськими речами, і з ними виправив своїх посланців; суддю Гонзевського та полковника Тетерю, з вдячним до царя адресом, у якому, вияснивши про все, з послами ним учинене на користь злученої нації, просив при тому царя про ратифікацію і потвердження договірних статей окремими своїми грамотами, які од царя в незагайному часі гетьманові через його посланців і прислано. І цар, затверджуючи в них усе, договорами визначене, виявив при тому вдячність свою до малоросійських урядників і народу, зрівнявши їх особистими привілеями з боярами, дворянами та всіма ступенями московськими, або

великоросійськими, чого в договорах не було виявлено, а зміщалося тее в пактах з Польщею і в привілеях королівських, статтями затверджених, де кілька разів узако-нено й потверджено, що „злучаємося, яко рівний з рівни-ми і вільний з вільними”. Ратифіковані статті і царські гра-моти, по одержанню їх, опубліковано в усій Малоросії з належними урочистостями, і копії з них залишено в ар-хівах усіх урядів, а оригінали віддано в архів Трибу-налу Малоросійського, під охорону національного при-сяглого архіваріюса, які з багатьма іншими національ-ними документами і зберігалося з такою пильністю понад сто років, але наостанку, при частих змінах Малоросій-ського Трибуналу, або уряду і за намовою антипатріотів народніх, що вийшли із помішання поляцтва та жидів-ства, заховано в іншому місці.

Злука Малоросії з царством Московським занепокоїла сливе всі двори європейські. Система рівноваги держав починала вже тоді розвиватися. Царство Московське, хоч само собою й не мало ще у сусідів важливого значення, яко зруйноване і понижене недавніми страхіттями само-званців та міжусобиць, одначе заздрість сусідів, які зна-ли широку розлеглість злучуваної з ним Малоросії та її велелюдство, з таким хоробрим і мужнім вояцтвом, не за-лишилася бездіальною. І хоч як Польща набридла сусід-нім державам тривогами своїми та несталим правлінням, але всі воліли мати справу з сею республікою, з її повсяк-часними змінами, ніж бачити в Росії державу абсолютну, що враз піднеслася до рівня царств могутніх і страш-них, без усяких при тому втрат і збитків, і немовби з не-ба сим безцінним даром збагачену. Тим то гетьман Хмель-ницький з усіх боків атакований був наріканнями та по-грозами за свою протекцію, і од багатьох дворів вимага-но, щоб вернувся він у попередній неутральний стан; а од сторони турецької, польської та кримської проголошено йому за те війну, разом із царством Московським, і Хмель-ницький мусів кілька разів проказувати з жалем відомі слова царя Давида: „Тісно мені звідусіль!” Однак велико-душність його і здоровий розум та глузд, з глибоким

знанням політики, подолали всі страхи і ані трохи не захитали в прихильності до царя і царства Московського, і він, почавши приготовлятися до нової війни, оповістив царя про всі свої щодо сього розпорядки, які цар в усьому схвалив і зараз почав переводити в дію.

Армія злученої Росії поділена була на чотири великі корпуси, і дії їх почалися од 15-го квітня 1655 року. Гетьман з тридцятьма тисячами свого війська, виступивши до польських і турецьких границь, розташувався біля міста Заслава, щоб одбивати турецькі й польські війська, які важилися з тих сторін своїм нападом. Боярин князь Бутурлін, в числі 30 тисяч великоросійського війська і п'яти тисяч малоросійських козаків, розташувався над гирлом ріки Ворскла, поблизу Кодака, щоб здержувати татарські наскоки. Князь Хованський з 30-тисячним корпусом великоросійського війська виряджений був у Білорусь до ріки Сожу, щоб одбивати війська польські в разі, якби прийшли вони до міста Смоленська; а до того міста виправлено наказного гетьмана малоросійського Івана Золотаренка, призначеного гетьманом з полковників ніжинських, якому, на знак тої гідности, дано од великого гетьмана клейноди військові, булаву і бунчук, менші од інших, що означали польного гетьмана. Під командуванням його були полки Ніжинський, Чернігівський і Стародубський, переназваний з Сіверського, і сім інших малоросійських полків, в числі 20 тисяч реєстрових козаків і п'яти тисяч охочекомонних; а в числі урядників був молодий гетьманич Юрій Хмельницький, що його вислав батько вивчати військову штуку і призвичаюватись до неї. Наказному гетьманові доручено од царя і Хмельницького взяти місто Смоленськ. Він обляг його з усіх боків 27-го травня. Облогу зустріли поляки частими й жорстокими вилазками та шарміцелями, але Золотаренко, щоразу їх відбиваючи з успіхом і великим кровопролиттям неприятельським, підсилив, врешті, облогу свою шанцями та редутами і почав з них пальбу на місто з гармат та моздирів. А ведучи її кілька тижнів на укріплення, робив тим часом насипи для підвищення батарей, і по закінченню їх, почав палити на

місто понад мури, з чого розбито й спалено багато магазинів, касарень та інших будівель, і побито силу солдатів польських і народу.

Цар Олексій Михайлович, з причини моровиці, або чуми, що прокинулася була того року в місті Москві, виїхав з Москви на резиденцію до міста Вязьми і відтіль навідувався зчаста до Смоленська у табір козацький. Залога смоленська, спорудивши в місті на тому горбі, що під соборною церквою, обсерваторію, спостерігала з неї, що діялося в шанцях і в таборі козацькому; і коли одного разу запримітила в'їзд царський до табору, то, діждавши ночі проти 27-го липня, зненацька зробила з міста сильну вилазку двома загонами, з яких один напав на шанці, а другий спрямував розгін свій упрост на табір. Золотаренко, мавши кожної ночі для підмоги шанцевих військ окремі резерви поза шанцями, яких обложені з обсерваторії своєї зауважити вночі не могли, оточив обидва ворожі загони резервами та шанцевими військами, і, по першому на них випалі з гармат і мушкетів, ударив списами. Поляки, обстрілявшись із своїх мушкетів і пістоль, не встигали набивати їх знову і боронилися самими шаблями, та супроти списів не встоялися і, замішавшись юрмами, почали втікати з великими втратами до міста; але були оточені з усіх боків, пробитися до міста не змогли і, кидаючи мушкети, просили згоди, або пардону, який їм і даровано, і їх, обеззброєних, відігнано до світанку поза табір, а ранком нараховано тих бранців і показано цареві 2.389 чоловіка, і в тому числі 33 начальники; побитих зібрано і поховано поза шанцями 4.623 чоловіка.

Цар, бувши з розважливости та мужности Золотаренкової і хоробрости військ його вельми задоволений, подякував їм красенько і умовляв при тому Золотаренка розпочати тоді ж таки на місто генеральний приступ і здобути його штурмом. Але сей воєначальник доводив цареві, що, згідно з правилами досвідченого воєначальника, тоді тільки потрібно вживати всього напруження сил і допускати надмірну втрату війська, коли чого не

можна досягнути вмілістю і приневолить сама конечність іти на таку крайність; а він сподівається успіху в жаданих намірах без дальших утрат народу. Цар, висловивши на думку Золотаренкову велике вдоволення, звелів діяти йому далі, як знає, і Золотаренко, зауваживши, що міський мур од ріки Дніпра збудований без земляних насипів, а так, як монастирські мури будується, в надії, що розбити його гарматними ядрами з низького місця неможливо, наказав робити вночі під той мур підкоп, або міну. А як міну тую виготовлено і порохом засипано, то в середніх числах серпня місяця дав він наказ військовій бути готовим до генерального приступу. Підкоп зірвано вдосвіта, у вівторок, і сильним вітром підірвану землю та матеріал з муру понесло й розкидало по місті з великим лускотом і грізними ударами, завдавши залозі й міщанам великого страху та збитку. В тій самій порі підготовлені війська вдерлися пробоем до міста і вчинили на всіх, що траплялися їм по дорозі, гарячу пальбу з мушкетів і польових гармат, які тоді ж втягнуто до міста.

Війська польські, що розташовані були окремо при бастіонах та валах міських і змаліли до половини під час тих вилазок та шарміцелів, почали збиратися й уставлятися проти козаків, але ті, не даючи їм на те часу, влучали їх своїми пострілами, а паче списами, і поклали їх великі купи, через що вони кинулися втікати, хто поза місто, а хто до міських забудов та церков. Золотаренко, поклавши милість на місто і його будівлі, не звелів їх штурмувати і шкодити їм, але наказав музиці військовій грати на трубах і сурмах, а військові кричати мир і згоду. На тії знаки поляки й міщани, виходячи на вулиці, кидали від себе зброю і ставали навколішки, цілуючи кожне хрест, з перстів своїх зложений. І так місто Смоленськ було здобуте силою зброї, і по очищенню його від трупів та румовищ і по урядженню поліції та сторожі, в'їхав до нього цар Олексій Михайлович з повним тріумфом, і святкував у ньому перемогу свою в соборній церкві вдячним Богові молебнем, що відбувся тоді ж і по всіх

церквах; а після того уладжено бенкети урядникам і військові, яких цар, подякувавши особисто за їх до нього ретельність і достохвальну вояцьку мужність, обдарував ріжними речами і грішми, в міру заслуг і відзначення кожного. Зокрема найзначнішим урядникам даровано золоті й срібні коряки на тасьмах, які носили через плече, за прикладом нинішніх кавалерій; іншим піднесено дорогі шаблі, пістолі та ріжне вбрання; наказному ж гетьманові Золотаренкові і гетьманові Хмельницькому подвійні зроблено почесті і подарунки, а для всього взагалі вояцтва малоросійського даровано царську грамоту, 16-го числа вересня, 1655 року, в якій, між іншим, так написано: „З природнього нашого чоловіколюбства і великодушности до наших вірнопідданих, а особливо бачачи відданість малоросійського військового народу, що при здобуванні міста Смоленська не щадив свого життя, чому ми самі свідки, так ми, з уваги до такого його подвигу і сподіваючися й надалі од нього такої ж вірности й ретельности, з його наказним гетьманом Золотаренком, обдаруємо однині на прийдешні часи сей військовий малоросійський народ од вищої до нижчої старшини з їх нащадками, які були тільки в тому з нами поході під Смоленськом, честю й гідністю наших російських дворян. І по сій жалуваній нашій грамоті ніхто не повинен з наших російських дворян в усяких випадках супроти себе їх понижувати, як він життям своїм, здоров'ям і непорочною вірністю заслужив тее у нашій отчизні супроти нашого неспокійного і брехливого неприятеля. І такою нашою милостивою грамотою дозволили ми всюди їм тішитися й веселитися і, як запоруку своєї заслуги, кожному при собі мати”.

Од Смоленська виправлено Золотаренка з корпусом його на Білорусь і Литву, і він, пішовши до ріки Сожу і переправившись через неї без ніякого з польської сторони спротиву, в листопаді місяці 1655 року, узяв в облогу місто Гомель, що належало до Малоросії, але відібране було недавно поляками по винищенню в ньому козацької залоги з командиром її, сотником гомельським,

Опанасом Зінченком. Облога того міста і спротив у ньому сильної польської залоги були жорстокі й убивчі. Золотаренко, здобувши місто штурмом, приступив до його замку, що являв собою немовби півострів, оточений рікою Сожем і природніми ровами, які робили з замку горб високий і сливе неприступний. Облога замку і пальба тривали декілька днів без жадного успіху, а робити штурм на нього видавалося неможливим або занадто згубним. Тим то Золотаренко, вибравши з неминучих зол менше, звелів витягнути на Спаську церкву і дзвінницю моздирі та гармати, і палити з них на замок, кидаючи при тому ж і бомби. Такий план дав бажаний успіх. Бомбами запалено в замку будівлі у багатьох місцях, і весь замок наповнився полум'ям, а гасити його не давали гарматні ядра. Поляки, щоб себе урятувати, зробили вилазку, з наміром запалити Спаську дзвінницю і церкву, або, як те не вдасться, рятуватися втечею. Отож, відчинивши вони замкову браму, рушили з неї грубою колоною на місто, а Золотаренко, тее запримітивши, дав час витягнути свою колону якнайдалі, і тоді вдарив на неї з трьох боків, і, по одному тільки випалі з обох сторін, почалася січа шаблями і побивання списами. І тим скоро переможено неприятеля, який винищений був сливе без остачі, і замок з містом і всією належитістю дістався переможцям.

З Гомелю виступив Золотаренко з корпусом до міста Нового Бихова, що належало також до Малоросії, і, оточивши його блокадою, розташованою в околичних селах з причини зимового часу та великої холоднечі, робив на місто часті з кватир наскоки самою піхотою. Врешті, під час польського свята Трьох Крулів, коли польські війська після набоженства бенкетували, а раптова відлига холоднечу послабила, підступив Золотаренко з піхотою вночі під замок Биховський і, з поміччю драбин та великих снігів, удерся в нього з малим спротивом од неприятеля; а здобувши замок, почав з нього палити із гармат на місто та міські бастіони. Польські війська, що були вибиті з замку й зібралися в місті, хоч як приступали до замку з наміром його відняти, але щоразу були

відбиті козаками з великою для себе втратою; наостанку рішилися вони покинути місто і пробратися пішими до Литви або найближчого до неї міста. Одначе козаки, що кватирували по селах, на даний їм завчасу од Золотаренка наказ, оточили їх у лісах на Мінській дорозі і, по малому спротиві, вони мусіли піддатися в полон, і тих полонених, wraz із бранцями гомельськими. числом до трьох тисяч виправив Золотаренко із своїм конвоем до царя в Смоленськ, сповіщаючи про всі успіхи своєї зброї. Цар, дякуючи Золотаренкові за його такі великі й видатні подвиги та успіхи військові, прислав йому багаті дарунки і похвальний лист, з особливим признанням за ретельність Юрія Хмельницького, од Золотаренка дуже гарно рекомендованого.

З польської сторони упродовж минулої кампанії ведено війну в усіх місцях оборонну, і держалися війська польські при самих містах та дефілеях; а на 1656 рік зібралися поляки розпочати кампанію наступальну; за тим планом найвищий воєначальник їхній, князь Радзивіл, з численною польською армією, виступивши з Литви, скермував похід свій на Білорусь. Наказний гетьман Золотаренко, звідавши про рух армії польської, у березні місяці того року перейшов ріку Дніпро і злучився з військами великоросійськими, що були під командою князя Хованського і прийшли до нього з міста Могилева. В тих злучених силах рушили обидва воєначальники до ріки Березини назустріч польській армії і, знайшовши її розташованою понад тою рікою, заатакували з двох боків. Баталія була довга й завзята. Князь Радзивіл, раз-по-раз змінюючи й скріплюючи свої лінії, держався увесь час чагарів та лугових понад річкою западин, і тому артилерія злучених росіян слабо діяла на ворога. І Золотаренко, згодивши Хованського, наступив піхотою своєю на самий центр ворожих ліній, де, давши один випал з мушкетів, ударив списами і, перекинувши лінії, погнав неприятеля з місця баталії до ріки і мостів, на ній зроблених, біля яких, через тісноту та нездатність до оборони, страшенної завдано полякам поразки. Ті, що врятувалися від убив-

ства, перетопились у річці, а решта пали на місці; табір ворожий з усіма запасами і вся артилерія з її ладунком дісталися переможцям, а неприятель, убравшись недобитками своїми за річку, поламав і попалив на ній мости, і в повному безладді втік до Польщі.

Розбивши армію польську, поділились війська російські, як передніше, на два корпуси; і вони, переходячи решту Білоруси, вступили до Литви, Золотаренко, тримаючись з козаками середини тих провінцій, а князь Хованський з великоросійськими військами ішов прикордонною стороною од Ліфляндії та Курляндії. У прохід їхній не показувались в полі ніякі корпуси польські, а тільки трималися війська їхні при містах та укріпленнях; і воєначальники тії, побиваючи скрізь польські залоги та засідки, де їх знаходили, брали при тому білоруські й литовські міста та містечка без дальших труднощів. І таким чином, заволодівши зовсім усією Білоруссю і більшою частиною Литви, підкорили в них коло двох сот міст, містечок та укріплених замків; і, за здержання військ од грабунків, правами військовими за спротив дозволених, стягнули з міщан контрибуцію, а паче з міст значніших, як то: Вітебську, Полоцьку, Мінську та інших. Нарешті, зійшовшись обидва війська в столичному литовському місті Вильні, облягли його з усіх боків і, через упертість залоги та міщан тамтешніх, що розгнівали росіян підступами та обманами своїми, учинено на тее місто генеральний од усього війська руського приступ. І як приступом тим усі війська польські, що були на валах та бастіонах міських, побито й перекинуто, то, вдершись вони всередину міста, стріляли з будівель на війська руські, кидали на них усякі тягарі і обливали їх окропом у проході по вулицях. З тої причини змушені були росіяни запалити місто з усіх боків і обернути його на попіл та руїни, а людей, що втікали од полум'я, кого побито, а інші розбіглися й поховалися поза містом. І так Вильна через злобу і нестачність міщан своїх зазнала такого удару, якого росіяни їй ніколи не готували і на думці не мали.

Цар Олексій Михайлович, оповіщений од воєначальників своїх, Золотаренка й Хованського, про підкорення державі його всієї Білоруси і більшої частини Литви, того ж 1656 року вернувся із Смоленську й Вязьми, де він тоді пробував, до столичного міста Москви, і тамо, уладивши велику урочистість і збори царських достойників, по відспіванню з ними в церквах вдячних Богові молебнів з дзвоненням у дзвони і гарматною пальбою, засів тріумфально на троні царському і, в приявності всього урядового, духовного і світського синкліту, прийняв на себе титул Царя і Самодержця **Великої, Малої і Білої Росії**, а злучено кажучи **Царя Всеросійського**; про те тоді ж проголошено в столиці і оприлюднено грамотами в провінціях з дзвонами і пальбою. І від того часу почалися і затверджені назва Росії і титул Царя Всеросійського; а попередній титул Царя Московського облишено і вміщено в грамотах поміж титулів провінційних. Цар із сим новим титулом вислав передусім вдячні грамоти до гетьмана Хмельницького за його розпорядження у війні і за мужнє військо, а до наказного гетьмана Золотаренка і князя Хованського за великі їх подвиги й успіхи військові, за які вислав їм багаті дари й інші почесті, звелівши при тому позоставити на границях і в фортецях залоги, а самим вернутися на зимівлю до Білоруси.

Наказний гетьман Золотаренко, вертаючись з наказу царя із військом до Білоруси і переходячи місто Старий Бихів, пострілом з мушкета, що його зробив з одної дзвіниці католицький органіст Томаш, який тамо засів, убитий був насмерть, а органіст признався добровільно, що підмовлений був на сей злочин католицькими ксьондзами, які дали йому кулю до мушкета з священної чаші, за його словами, освячену й скріплену особливими закляттями; а приобіцяно йому за те, поряд з мучениками, Царство Небесне і виховання дітей його в школах єзуїтських. Справді бо, по огляді виявилася тая куля незвичайною, і в ній нутро було срібне з латинськими літерами! Тіло вбитого Золотаренка відвезено на батьківщину його, до міста Корсуня, для поховання в тамтешній дерев'яній цер-

кві, коштом його побудованій. Та коли почався похорон у присутності численного народу й духовенства, то громовим ударом запалено церкву, і тіло вбитого, wraz із церквою, згоріло на попіл. При тому дещо погоріло й людей із духовенства та народу, який стовпився біля дверей церковних і задихнувся од тісноти та вогню, чому багато сприяло те, що одні були в церкві двері, так зроблені на взір католицьких церков. Сей випадок польські народні письменники записали в хроніках своїх, і внесли в історію безглузду байку, яка завдає сорому освіченому християнству, буцімто Золотаренка пожерло пекло, з повним своїм диявольським тріумфом і величчю, за те, що ціла Польща, судячи про Золотаренка з військової вмілості його і великих успіхів, виводила і завше твердила, немовбито був він великий характерник, або чародій, себто волхвователь, що володів багатьма дияволами, од яких мав таку незвичайну силу у війні і, врешті, на вдоволення послуг їхніх, узятий був з такою урочистістю впрост до пекла. Але при тому не знати, як вони вважають органіста Томаша та вчителів його, що по-злодійськи спричинили Золотаренкові смерть, — чи в товаристві вони з їхніми дияволами, чи тільки за послужників їхніх мають, і як їм ділитися в обітницях ксьондзівських?

На протязі кампанії 1655 року, як вона од поляків ведена була оборонною, гетьман Хмельницький з армією своєю, мавши позицію біля Заславля та Кам'янця Подільського, боронив границі тамтешні од Польщі й Туреччини, і з того боку наскоки волонтерів і ватаг ворожих щоразу відбивав з успіхом і загибллю неприятеля; а боярин Бутурлін робив те саме од Криму. Тим часом поляки вели торг у Криму з ханом Іслам-Гиреем про наступальні дії, бо татари, не зважаючи на всі союзи та дружні угоди, без грошей і подарунків нічого не роблять, і друзів не мають в цілому світі. А як Польща доволі вже виснажена була повсякчасними війнами, і на гроші була в ній скудота, то ведено торг той до половини 1655 року. Того ж таки року смертю Іслам-Гирея відкрився шлях до легшого торгу з племінником його, новим ханом Менглі-

Гиреем, який, ані трохи не дбаючи за свій народ, умовився з Польщею вести війну з Росією та козаками за сто тисяч талярів золотими грішми. Який торг, такі й учинки молодого хана були, себто раптові. Він з усіма своїми ордами, в жовтні місяці того 1655 року, напавши зненацька над рікою Самарою на козацький корпус, розбив його вщент. Командир його, наказний гетьман Яків Томило, на місце Золотаренка од Хмельницького поставлений, був убитий на побойовищі, а решта війська, хто, пробившись крізь ворога, з'єднався з корпусом боярина Бутурліна біля Санжарова, а хто, під командою полковника Худорбая, укритися в лузі Дніпровському та його очеретах і чагарниках, одбивався в них до ночі, а вночі, переправившись на очеретяних пучках, або в'язках, через ріку Дніпро, перейшов на Гуманщину і приєднався до військ козацьких.

Гетьман Хмельницький, дізнавшись, що татари розбили Томилів корпус, розіслав інші корпуси з-під Заславля до ріки Дніпра, щоб удержати татар над тою рікою; але хан, переправившись уже через Дніпро, успів злучитися з поляками, які перейшли до нього через Молдавію, і напав на корпус козацький, що вступив на Гуманщину під командою полковників: Зеленського, Богуна і Дженджелія. Той корпус, спішившись і згуртувавшись у батаву, держався довго в атаці, одбиваючи ворогів з великою їх утратою. Нарешті, діждавши ночі і уставивши фалангу, вдарив на ворога в один бік і, пробившись крізь юрмища ворожі, пройшов в оборонному стані до міста Білої Церкви і тамо укріпився. Хмельницький, що знесилив армію свою поділом на окремі корпуси, звідавши про те розсіяння, виступив з рештою війська із-під Заславля і, поспішаючи на підмогу тим корпусам до Білої Церкви, заатакований був злученими ворожими силами в урочищі, так опісля названому, Дрижиполе. Неприятелі, зрадивши, що знайшли Хмельницького в малих силах, і будши на нього розлючені до нестями, напали на козаків з усіх боків без усякого розпорядку, а тільки сподіваючись на своє велелюдство. Хмельницький, ведучи себе на війні

завше обережно, спішив війська свої задалегідь і зладив з них батаву, а допустивши ворога на найближчу дистанцію, стрелив на нього з гармат і рушниць так поцільно й жорстоко, що повалив раптом з грубих ворожих куп цілі тисячі. Ворог, отямившись од своєї поразки, зачав був вести напуски свої геть далі, а гетьман, тим часом, звелівши позбирати тіла побитих ворогів, зробив з них широкий і досить високий ретраншемент, і так укріпившись ворожими тілами, побивав з них неприятеля, як з фортеці, очікуючи при тому помочі од боярина Бутурліна або своїх корпусів, які про напад ворога і облогу його в малих силах доволі знати могли. А що такої помочі нізвідкіль не було, а харчів та фуражу була велика нестача, та й зимова холоднеча стала вже нестерпною, бо діялося все те в останніх числах грудня місяця, то Хмельницький рішився перейти крізь неприятеля пробоем і увільнитися від його облоги. Зроблено тее вночі. Війська козацькі, уставившись фалангою з легкою артилерією, підійшли до неприятелів тихою ходою і, заставши їх сплячих великими купами біля вогнів, через які звичайно оддалеки нічого не видно, вдарили на них з усією силою і побили їх цілі тисячі сливе без оборони. Грім пальби та крик людський, що при тому зчинився, змусив решту ворогів зброїтися до оборони; але фаланга козацька, очистивши вже собі просторий шлях, доволі відійшла од нього в повному порядку і щасливо прибула на Білоцерківщину.

Од Білої Церкви зібравшись Хмельницький з достатніми силами козацькими, виступив з ними на розправу з неприятелями наприкінці січня місяця 1656 року і, заставши їх в окрузі Смілянській, де переховувалися вони од холоднечі по хатах обивательських нарізно у селах і хуторах, наступив на них з усією силою і, не давши злучитися, гнав од села до села, повсюди їх вигублюючи. Для того розділено в нього війська на багато деташементів з резервами й легкою артилерією, а посередині їх підпомагав і наступав сам гетьман з резервами й головними своїми силами. Втікаючи, неприятелі зібралися й спини-

лися були біля містечка Межибожа, рішившись дати баталію, але Хмельницький, наступивши на них піхотою своєю і змішаною кіннотою, перекинув усі їхні рушення, бо війська ворожі, що склалися сливе всі з кінноти, за глибокими снігами, кепсько могли діяти, а сагайдаки татарські під сильні морози і зовсім були неважні. Навпаки, козацькі війська зброєю своєю і гарматними пострілами безустанку їх побивали, і за кілька годин змусили втікати, з утратою на побойовищі і по хатах убитими до тринадцяти тисяч своїх вояків. Втікаючи, поділилися неприятелі надвоє. Поляки пішли назад на Молдавію, і звідтіль перебравися до Галичини та Польщі, а татари потягнули степами на Крим, і таляри, що їх вони взяли були у поляків за той похід, обернулися їм на загибель, або найгіркішу здобич, бо, переходячи вони широкі степи глибокими снігами, од твердого сирену, що утворився на них, усі коні свої порізали та покидали, а самі на превелику силу дотяглися пішими до своїх аулів, або осель, згубивши багато людей померзлих та засипаних снігами. А гетьман, з тих самих причин і невігід, припинив свою за ними погоню.

Весною, що тоді почалася, злучившись Хмельницький з боярином Бутурліним, пустився в похід з обома російськими військами на Польщу, щоб попередити й одтягнути польські війська од з'єднання їх з турецькими й татарськими. Ведучи вони похід свій до Бродів, Львова й Замостя, побрали міста тії з малим спротивом, і польські війська, не смівши показатися їм у полі, держалися тільки при тих містах та їх замках. А по зближенню до них військ російських, по перших з ними шарміцелях та перестрілках, збиті вони були й розсіяні поза тими містами, які зоставляли з усім риштунком і запасами на волю переможців. Міщани ж, мавши в свіжій пам'яті переможні Хмельницького над ними дії і його великодушну до них милість, виходили за місто і зустрічали війська російські з мирними пропозиціями та мольбами, пожертвувавши при тому деякими на військо заповогами. Тим то й залишено їх у спокої, без усяких військових стягнень та

утисків, а тільки поціновано й забрано на государя все належне до казни, або скарбу Речі Посполитої Польської, і введено в міські замки залоги російські.

Од Замостя Хмельницький скермував похід до міста Люблину, що його вважали в стороні тій, яко головне й особливо укріплене; а тому було воно сховищем ліпших скарбів вельмож польських і шляхетства тамтешнього і пристановищем самих їх. Досягнувши того міста, росіяни облягли його з усіх боків і, по перших спробах, учинених на місто з наміром заволодіти ним, з пощадою для народу і з меншим проливом крови, коли ні в чому тому не мали поспіху, і мешканці, упевнені численністю залоги, ставили спротив з одчайдушною люттю і підлими підступами, то полководці рішилися взяти місто тее формальною облогою, і задля того почали з трьох сторін міста рити шанці та інші облогові укріплення. Міщани, враз із залогою, ставлячи безугавний спротив руським будуванням, звернули всю свою увагу і обережність на місця тії, і подали тим нагоду гетьманові до звичайної його при облогах хитрости. Він одного дня, віддаючи накази військам, розголошував їх зумисне наперекір військовим звичаям, наказуючи всім бути готовим до ночі на генеральний до міста приступ збоку шанців. Як настала ніч, справді учинено з шанців гарматну пальбу з бомбардуванням, а подекуди роблено постріли із мушкетів з криком і вдаваним заміром на вали міські. А коли тую фальшиву атаку роблено, і міщани з залогою натурально зібралися на місцях, що загрожували небезпекою, то під той самий час сильний загін козацької піхоти стиха підійшов до мурів цитаделі, або замку міського, ввійшов у нього по драбинах, і, під гамір міський, напав із списками на замкову сторожу і всю її переколов, не zostавивши в живих нікого, хто був у замку. І таким чином заволодівши замком, привезено до нього головну артилерію з моздирами і примножено війська, а на світанку вчинено сильну пальбу на місто і метання на нього бомб. Міщани і залогове військо, які відчували втрату замку, кинулися були відбивати його усім своїм велелюдством, насунувшись до бате-

рій і мурів без усякого риштунку, а тільки з сліпою люттю. Козацькі війська, завчасу розставивши артилерію перехрестям і допустивши поляків на найближчу дистанцію, дали з усіх гармат і мушкетів жорстокий і влучний на них випал, з чого повалилися із них цілі тисячі, а решта розбіглися з остраху, хто куди трапив. Війська козацькі, вийшовши тоді з замку, наступили на втікачів із списками і побивали їх, сливе безтямних. До них приєднавшись усі інші російські війська, які під час пальби вдерлися були до міста крізь його браму, учинили в місті страшну і загальну різанину та грабіж. І так місто Люблин через упертість і завзятість своїх мешканців зазнало лиха куди більшого, як росіяни йому зичили, і збагатило війська російські незліченними скарбами та всякого роду здобиччю аж надміру.

Біля Люблину звідав гетьман через своїх шпигунів, що армія польська під командою обох гетьманів, коронного та литовського, має намір переправитися через ріку Вислу, щоб поставити спротив успіхам руським, і тому, виступивши він з Бутурліним негайно від Люблину, випередив армію польську і, переправившись з усіма військами руськими на варшавську сторону ріки Висли, здивував тим поляків і викликав у полководців їхніх замішання. Одначе вони, укріпившись на березі Висли, очікували не себе нападу, а гетьман з боярином, розглянувши положення табору польського і зробивши потрібні розпорядження, повів на нього атаку. Напад був жорстокий, але й відсіч дано не менше жорстоку. Поляки, знавши свою і національну крайність, боронили себе і табір свій з розпукою. Гетьман кілька разів пробував був напусками своїми перекинути лінії ворожі, або їх розладнати, але зовсім у тому не мав успіху, і вони держалися з дивовижною впертістю, закриваючи щоразу розбиті місця свої свіжими військами, через що баталія тривала довго з непевністю в обидві сторони. Нарешті, Хмельницький поза правим флангом своїм, що прилягав до берега Висли, провів сильний загін піхоти своєї, легко узброєної. Він, спустившись вниз аж до ріки і пробравшись очере-

тами до половини табору польського, раптом зійшов на гору і впав у середину його, а там, по першому пострілі з мушкетів, ударив списами ззаду на лінії ворожі, які, зазнавши поразки і обернувшись до оборони, звичайно, замішались і розладнались. Гетьман, теє зауваживши, напустив на них піхоту із своїх ліній і перекинув весь лівий фланг ворожий. Убивство і січа почалися тоді жакливі. Війська польські, не встигаючи набивати мушкетів, боронилися самими шаблями, і вибивано їх списами у великому числі. Наслідком того було загальне замішання і відступ неприятеля, а козаки і всі росіяни, переслідуючи поляків, вигнали їх зовсім із табору і розсіяли на всі сторони. Виправлена за втікачами кіннота вганяла за ними до темної ночі і докінчила поразку неприятеля. Табір його з усіма запасами й риштунком дістався переможцям і значив велику здобич.

По вигубленню армії польської, коли російська армія виступила вже до польських столиць, дістав гетьман звістку через особливого гінця, з Чигирина висланого, що хан кримський Менглі-Гирей з військами своїми, поспішаючи на підмогу полякам, виступив із своїх границь і переправляється через ріку Дніпро, щоб упасти в Малоросію. Гетьман, припинивши через те похід свій до столиць польських, переправився назад через ріку Вислу і поспішив з військами своїми до Чигирина, а боярина Бутурліна намовив розташуватися з військами російськими біля Кам'янця Подільського. Переходячи гетьман Гуманщину, повідомлений був тут, що хан стоїть із військами в степах над рікою Озерною. Він виправив до нього осавула полкового Тугая і з ним трьох офіцерів польських, полонених в останній баталії за Вислою; писав при тому до хана, що „як він не подав ніяких причин йому і його народові до взаємної ворожнечі і ворожих дій та вчинків, а, навпаки, мав завше сусідську приязнь до предків його і всієї татарської нації, роблячи їм не раз важливу підмогу і послуги, то просить хана повідомити його, як йому вважати рушення татарське і навалу їхню на землі малоросійські. Якщо означає се безпосередню війну

од самого хана або його Криму народів руському, то я на неї відповідаю, провадив Хмельницький далі, і зараз наступаю на всі сили татарські. Коли ж її призначено з ганебного найму на укомплектування або на підмогу армій польських, то даю знати, що їх немає вже на світі, і остатню розбито й знищено за Вислою, в межах самої столиці польської, в чому запевнити можуть полонені офіцери польські, що були очевидними тому свідками і учасниками од сторони потерпілої”.

Хан, одписуючи гетьманові, що він і татари його неприявні до народу руського і претенсій до нього ніяких не мають, а має він потребу ділову до самого гетьмана і уряду козацького, просив при тому гетьмана зустрітися з ним і освідчитися про все персонально, в таборі татарському. Гетьман, зажадавши од хана в аманати дванадцять осіб найзначніших мурз і зоставивши їх у своєму таборі, вирушив сам, із штатом своїм, до табору татарського, і тамо, після перших звичайних компліментів, або привітань, почалися важливі переговори, і хан гаряче докоряв гетьманові за злуку його з Московією і віддання себе з народом під протекцію царя тамтешнього, доводячи, що „така злука спричинятиме вічну ворожнечу до козаків і до Московії од усіх сусідніх держав, що поміж них Малоросія. положенням своїм є першим і повсякчасним зборищем, або пляцом, зручним для навали ворожої, їх баталій і пљундрувань сього народу. Війни ж з Московією суть неминучі і безконечні для всіх народів, бо, хоч вона недавно вийшла з-під влади татарської єдино через міжусобиці татарські, яким і тепер є данниця, хоч у ній сливе всі урядники й народ неписьменні і численністю різновіств та химерних мольбищ подобляться поганству, а лютістю перевершують дикунів, хоч, кажу, як невігластво і грубіянство пригадати слід причепливість їх за самі дрібниці та вигадки, за які вони вели безглузду й довголітню чвару й війну з шведами та поляками, зауваживши в листуванні з ними щось у словах недоречне, за що й між собою вони безугавно чубляться і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах

щось не до ладу і не по праву кожного. Пригадати треба жадобу їхню до властолюбства та домагань, за якими привлащують вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку і Римську, укравши на той кінець державний герб царств тих, себто орла двоголового, що у спадщину, буцімто, князеві їхньому Володимирові, зятеві царя грецького Костянтина Мономаха дістався, хоч той Володимир був напrawdę князь руський київський, а не московський, і походив од скитів. Пригадаймо, нарешті, несталість правління їх царського і винищування самих царів, що з них кількох самі вони злочинно замучили, а одного продали полякам на заріз. А доведено вже, що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може, і русаки ваші плазуватимуть між москалями, як вівці між вовками”.

Гетьман, заперечуючи ханові на його образливі докори, перелічив тоді йому всі несталості й зради ханів, його попередників, до народу руського виявлені, а особливо в баталії з поляками під Берестечком. Перелічив також свої для них дарунки й жертви, що великі суми означали і, так би мовити, царські багатства, безсоромністю відплачені. Пригадав при тому і всі підмоги козацькі, багато разів кримцям подані супроти їхніх ворогів з пожертвуванням численних вояків, що головами своїми за них наклали і що за них винагороджені тоді були козаки самим бардаком та кумисом татарським, себто їхнім нектаром і амброзією, а згодом всілякими обманами, зрадами та всякого роду грабунками й зухвальствами, чим вигубили силу-силенну народу руського, з поміччю протекторів своїх, турків, непримиренних ворогів усього християнства, які те й роблять, що переслідують його та вигублюють без ніяких причин, а за самим лише дивним правилом Алькорану свого. „Про поляків же й казати немащо: увесь світ знає, що у них скільки панів, стільки й королів; а кожному з них догодити й саме пекло не потрапить. Отож, коли народ руський нинішньою протекцією своєю обрав собі зло, то, звичайно, між злом, що його оточує, обрав менше; коли він є нещасливий,

то, повір, нещасливий своїм сусідством, яке без ніяких причин завше його турбувало і ображало, а тепер за нього дбає і мордується такою жалістю, якою буває аспидова над людською головою. Відомо ж бо з історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй самостійним і самодержавним, під управлінням власних князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями та війнами. Але перша навала і спустошення татарське з ханом їхнім Батием завело його під протекцію литовську, а опісля і до злуки з Польщею. Тую злуку зруйнували самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, а свободу і вольність народню поновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрости й мужности; і він, ставши у первісній своїй точці самовладдя, міг жити без допомоги чужої. **Але видно Провидіння Боже, що порядкує діла людські завше на краще, обрало злуку його з народом єдиновірним і єдиноплемінним по добрій і обопільній волі і згоді невимушеній, які руйнувати я вважаю за гріх смертельний, і з тим жити і вмерти хочу**". Хан, хоч як умовляв гетьмана на свою сторону і хоч які великі були його обіцянки, одначе ні на що той не погодився, і розсталися вони з одвертою злобою.

Прибувши гетьман до Чигирина, застав він там посланця шведського з листом од короля тамтешнього, Карла Густава, який жадав од гетьмана допоміжного війська супроти Польщі і деяких германських володарів, що воювали тоді з шведами за претенсії ливонські, померанські та голштинські. А вимога та прийшла од короля на підставі союзних трактатів, попередніми гетьманами малоросійськими, іменем всього народу тутешнього, із Швецією уложених під час польського тиранства і воен, що з поляками точилися і що в них хоча Швеція силою своєю та грішми малоросіянам і не допомагала, одначе ж заступництвом королів своїх та їхніх посланців завше за ними обставала, а Польщі погрожувала диверсіями. Гетьман, виконуючи зобов'язання попередників своїх і народні, беззаперечно виправив до армії шведської, до польського міста Кракова, десятитисячний кор-

пус, з семи полків реєстрових козаків і з трьох охочо-комонних створених, під командою полковника київського Антона Адамовича, проголошеного на той похід за наказного гетьмана, а царя Олексія Михайловича сповіщав, що вислання військ козацьких у поміч шведам є конечно й корисне, так з огляду на зобов'язання договірні, усім державам спільні, на яких ґрунтується міжнародне довір'я і взаємний обов'язок допомоги, як і тому, що робиться його на шкоду спільному ворогові.

Король шведський, користаючи з допомоги козацької, що в найслухніший час до нього наспіла, заволодів обома столицями містами польськими, Краковом та Варшавою, мавши біля сього останнього з поляками бій, що тривав три дні. Подвиги тії нагороджено скарбами королівськими і магнатськими, сливе незліченними, і іншими великими здобичами, в обох столицях тих знайденими. А наслідком того були повний розклад і виснаження польське, що загрожувало нації остаточним її занепадом і руйнацією, яка тоді ж була б неминуча, якби сторонні держави, доброзичливі до Польщі, не вчинили супротивних тому дій, не так задля її користі, як задля своїх інтересів, заздрістю спонукуваних. Король данський, по згоді з іншими державами, несподівано проголосивши Швеції війну, вступив з армією своєю скоропоспішно на її землю і приневолив короля шведського, покинувши всі польські завоювання, поспішати на оборону свого королівства. Війна тая тривала три роки і закінчилась Оливським миром на користь короля шведського, який, крім інших успіхів, облягав столичне данське місто Копенгаген.

Імператор римський, або германський, Фердинанд III і примас королівства Польського Урбан писали тоді ж до гетьмана Хмельницького, „щоб він одстав від союзу з королем шведським, яко від противника обом католицьким релігіям, римській та грецькій, і найжорстокішого лютераніста, і щоб він, як давніше, злучився з Польщею на однакові з нею права та привілеї, що їх вони гарантувати можуть; а принаймні не втручався б ні в яку війну з

Польщею і додержував би неутралітету. В противному ж разі погрожували йому, що зрушені будуть всі сили європейських католицьких християн на зруйнування його нації, яко шкідливої всьому католицтву римському, якому вона небезпечніша за самих турків і сарацинів". Гетьман з найглибшою пошаною одписав імператорові, що „допомога його королеві шведському є обов'язок трактатів, усім народам звичайних і за святість шанованих, які ніяк не торкаються до релігії або віросповідання народнього, а уложили їх з Швецією попередники його і народ руський за тих часів, коли поляки, шаліючи в своїм поводженню і правлінню, шарпали народ сей нечуваними в світі варварствами та нелюдськими тортурами, що в них панове римські католики не тільки не подали нещасному народові сьому ніякої допомоги, але ще й преїзлиха гнали його, навертаючи на унію, в Римі вигадану, а на Русі проповідану з найжорстокішою лютістю, яка перевершувала всі священні римські інквізиції і якої в самому магометанстві над християнами не чути було. А народ руський є той самий, з яким імператор римський Максиміліян, іменем всієї імперії Римської, мав дружній союз і державне листування з самодержавними князями його, що були завше доброзичливі і допомагали імператорам імперії Римської, але понижений і заглушений був він злістю і лукавством поляків, які з'єдналися з ним добровільно і приязно, а розсталися з ворожнечею і духом помсти безприкладним; і рани зла сього такі є незцільні, що гоїти їх жадна сила та мудрість людська негодні”.

Листування гетьмана з імператором та примасом і погрози при тому од них супроводилися на правду новою для Малоросії безпекою. На початку 1657 року війська імператорські зібралися на границях Галичини, а війська турецькі об'явилися в Басарабії та Молдавії, і весь Крим був у русі. Гетьман, сповістивши царя про листування з ними і про рухи військ сусідніх держав, прикрив раз свої границі численними деташементами та командами, а в підмогу їм заложив для головних військ два табори: один над рікою Ташликом, під командою сина сво-

го Юрія, підтримуваного порадами старих і досвідчених урядників, що були при ньому, а другий близько міста Заславля, під командою наказного гетьмана Дорошенка. Війська на границях були з обох боків у безустанному русі, але ворожих дій між ними не відбувалося, а тільки показували вони вид, що повсякчас пильнують і готові до війни. Тим часом прибули посланці чужоземні з новими вимогами.

Султан турецький Ібрагим та імператор римський об'єднаною місією ознаймували гетьманові через тих посланців, що „як Польське королівство є зруйноване і приведене до крайнього виснаження безугавними війнами і перемогами його, гетьмана, з військами козацькими, які губили Польщу без пощади й поваги і допомагали в тому шведам та цареві московському без слухних причин, і що держава тая, будши на краю руйнації своєї, приневолена буде увійти в одну державу з Московією способом переговорів або силою переважаючої зброї, а сусідні держави і вся Європа, будши спокійними того споглядачами, побачать, на сором свій, державу колосальну, з нічого сливе на такий ступінь піднесену на шкоду багатьох народів, а з часом і на саме їх повалення, то монархії, маючи найсправедливіші причини боронити права народні і втримувати в державах політичну рівновагу, пригадують йому, гетьманові, відстати зовсім од союзів з Швецією і злуки з Московією, а радять злучитися, як передніше, з королівством Польським під нинішнім своїм правлінням і з усіма правами та привілеями, що вільну націю означають, і на тее укласти, за посередництвом їхнім, установчу з поляками конституцію, яку монархії беруться гарантувати і вічно боронити; в противному ж разі змусять вони до того силою зброї своєї, і на той кінець проголосять війну”.

Гетьман, заперечуючи послам на їхні вимоги, доводив, що „відсіч, яку дали козаки полякам, і їх пониження є справа Божа, що сповнила святобливі Його слова, які ніколи марне не минали: „Якою же мірою мірите, возмі-

риться й вам". Усім сусіднім народам, а не менше й вашим державам, добре відомо, скільки лиха зазнав народ руський од сваволі і тиранств польських; всякого роду насильства, варварства і найбільш звірячі над ним лютості перевищили міру всякої уяви. Усі терпіння, муки й стогін народу сього потоптано й залято у власній крові його. Вони, одібравши у нього все, що мав він у тутешньому житті, наважилися затьмарювати й саму надію його на життя прийдешне через навернення до Унії, що погрожує чистилищами й анатемами. Усі миротворства, трактати й договори, у руського народу з поляками довершені і присягами урочисто затверджені, не що інше були, як тільки гра обману, віроломства і найпідлішої зради, яка спомагала мерзенним їхнім намірам, помсті й убивствам. І народ руський, коли підносив проти поляків зброю, то робив тее єдино в обороні і в крайності, до чого всі народи в усьому світі мають найприродніше право, нічим не заперечене. І яка ж тут буде справедливість і політика у держав, що шукають рівноваги, коли вони на оборону претендують, а тиранство і злочинство попускають або їх виправдують? Але при всьому тому боронити поляків і скріплювати їх застається у волі держав тих, а приневолювати народ руський у підлеглість полякам є диво, несумісне ні з якими правилами політичними й моральними, і те саме, що єднати вівці з вовками на один пастівник, усупереч самій природі і здоровому глуздові. Воювати ж за те тим більше нерозсудливо, і значить самовільно і беззаконно народ винищувати, що належить до неминучої помсти Божої. Тим то й думаю я про себе самого, закінчив Хмельницький, що, в разі конечности, ліпше впасти в руці Божі, ніж в руці людські, і на сих правилах покладаю поведження моє супроти Польщі, не спричиняючись ніяк до її знищення або поневолення".

Такими незадовільними переговорами хоч і збувся, на перший випадок, посланців Хмельницький, але погрози монархів їхніх і вчинені при тому пропозиції справили в душі його велике враження. Він, будши найщиріший патріот народу свого, завше шукав йому гаразду і після

довгочасної, виснажливої війни спокою, але знайшов, замість того, нові спокуси й напасті, і, міркуючи про майбутні наслідки, коли така страшна гроза, що зібралася над отчизною його, на неї вдарить, уявляв, якої зазнає вона руїни і спустошення од держав, таких могутніх і її сливе оточуючих. Прийняти ж систему їхню вважав він за віроломство, підле боягузтво і явний злочин, що означає у християнстві гріх смертний, вічно непростенний. Усі такі міркування гризли Хмельницького таким гірким смутком і безнастанною журбою, що роз'ятрили колишні його припадки, од надмірних військових трудів, повсякчасних клопотів та безсоння, а не менше й від гноблячої його старости зроджені, і занепав він у тяжку недугу і, по довгому в ній стражданню, став, врешті, до життя ненадійний.

Відчувши гетьман Хмельницький близьку смерть свою, скликав у Чигирин урядників од війська і урядів і товариство з найзначнішими козаками, і їм, зібраним до нього в домі, ознаймував стан справ нації і всі тогочасні міністерські обставини. А по тому, перелічивши попередні на отчизну напасті і тяжкі війни, що з того сталися і що в них вони так славно й великодушно боролися і перенесли злигодні власною своєю мужністю і достохвальною між собою згодою, закінчив тим, що він, чуючи близьку смерть свою, з жалем сердечним і скрухою душевною, зоставляє їх напризволяще і радить їм не занепадати, в разі потреби, на мужності і подвигах військових, **тримаючись завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може.** „А я, провадив Хмельницький далі, дякую вам, братове, і за послух мені у війнах, і за своє гетьманство! Дякую за ту гідність, якою ви мене вшанували, і за те довір'я, яке ви до мене завше виявляли! Повертаю вам усі знаки і клейноди, що гідність і владу тую означають, і прошу вас простити мені, в чому я, як людина, будь-кому з вас завинив, або кого скривдив. Наміри мої про загальне добро були чистосердечні й правдиві, і я всього себе посвячував отчизні, не жалуючи здоров'я сво-

го і самого життя. Але кожному догоджати не народився ще ніхто з людей. Отож, задля загального добра, дозвольте ще попросити вас зробити мені останню приемність: оберіть собі гетьмана за мого життя, якому б я міг відкрити потрібні таємниці і дати корисні поради в управлінні. А як у нинішній критичний час потрібна в гетьмани найбільше вправна, мужня й досвідчена людина, то я рекомендую вам, яко таких, полковників переяславського Тетерю та полтавського Пушкаренка і писаря генерального Виговського. З них оберіть ви одного, кого по загальній нараді волієте”.

Урядники й козаки, заридавши гірко на слова гетьманські, що так їх зворушили й вразили, а паче про близьку смерть його і своє сирітство, залемтували: „Кого оберемо на місце твоє? І хто є гідний нагородити батьківські до нас заслуги твої і нашу в тобі втрату? Син твій Юрій нехай наслідує місце і гідність твою! Він один нехай над нами начальникує, і ми його обираємо на гетьмана. Прокляті, безсовісні й безсоромні були б ми, якби воліли замість нього кого іншого, забувши й занехаявши великі твої до нас добродійства і безприкладні для отчизни подвиги”. Гетьман, дякуючи урядникам і військові за їх до нього признання, заперечував вибір їхній на його сина, доводячи, що він дуже молодий і, щоб підняти такий великий уряд і під такий критичний час, ще не надійний. „А ви вдячність свою до мене можете над ним показати в інший спосіб; рівно ж і він може отчизні служити на іншому ступні, в міру здібностей своїх і літ. А на уряд гетьманський обирати потрібно людину змужнілу і в усіх прикметах та здібностях досвідами дізнану.” Зібрання, заперечивши гетьманові, що молодість сина його можна скріпити добрими порадами та надійними радниками, що їх по знанню своєму обрати сам може, присудили одногосно, що „позбавити його батьківської гідности ми нікого не допустимо”.

Гетьман, з упертого наполягання присутніх, погодився на їх волю і, запросивши до себе сина свого Юрія, пору-

чив зборам, з словами: „Вручається він під охорону Божу і вашу опіку, і анатемі віддаю того, хто зведе його з путі правдивої і сотворить притчею во язицїх і посмїховищем у людїх! Віддаю й самого його, якщо він піде дорогою незгідливою і віддалиться од правоти, чести і християнських чеснот; і заповідаю йому на все життя його служити отчизні вірно й щиро, пильнувати її, яко зіниці ока, і пролити за неї всю свою кров, якщо буде їй корисна і спасенна! Понад сю жертву я нічого іншого не вимагаю, і се нехай буде йому за повсякчасний мій пароль і лозунг! А вас прошу і заклинаю скріпляти його добрими порадами і постійною мужністю, яка всьому племені нашому слов'янському є споконвіку властива і спадкова”. По тому вручив гетьман синові своєму клейноди військові і печать національну, з усіма документами й справами письмовими; і він, за звичаєм, був поздоровлений і прикритий од урядників та товариства прапорами й шапками і проголошений гетьманом, з пальбою із гармат та мушкетів і з музикою військовою, що грала в місті на всіх перехрестях і майданах, а до полків і міст вислано гінців з універсалами. Відбувся ж вибір сей у 7-ий день серпня 1657 року.

Старий гетьман перед смертю своєю мав ще нараду з урядниками й товариством, і на ній обрано за радників і опікунів до молодого гетьмана: писаря генерального Виговського і полковника полтавського Пушкаренка, що бувал уже в походах наказним гетьманом. І старий гетьман останнього дня в своєму житті, побувши з сином своїм та його радниками скількись годин наодинці, помер 15 серпня, пополудні. Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякої ранги і стану виповнили враз дім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба повсюди була невимовна. Всі оплакували його як рідного батька свого, всі кричали: „Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше, і ми zostалися в темряві на постах вовкам ненажерливим!”

Заслуги сього гетьмана й на правду варті були оплакування всенароднього, і таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень. Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий; у справах національних досконалий політик, а на війні безстрашний і заповзятливий вождь. Хоробрість його дорівнювала байдужості. У перемогах своїх ніколи не чванився, а в невдачах зовсім не журився. Терпеливість його в найтяжчих трудах і подвигах ніяк його не зраджувала. Голод і спрагу, холод і спеку зносив він з повним спокоєм. Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завше йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі зверхній начальник, а у війську безприкладний вождь.

Похорон гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почесностями. Тіло його, в супроводі численного війська й народу, перевезено з Чигирина до власного містечка гетьманського Суботова, і тамо поховано в монастирській його церкві, з написами й епітафіями. Над гробом виставлено під балдахіном портрет гетьманський з таким написом:

„Сей образъ начертанъ Козацкаго Героя,
Подобна грекамъ тѣмъ, отъ коихъ пала Троя!
Помпей и Цесарь, что были у Рими,
У руссовъ значиль то Хмельницкій дѣлами своими:
Польшу онъ низложилъ козацкими полками,
Татаръ и турковъ устрасиль тѣми же войсками;
Наказавъ варварство, пресѣкъ вѣроломство,
Вѣчно не забудеть того польское потомство.
Унію онъ опровергъ, благочестіе возставиль,
Ревность въ томъ свою въ родъ и родъ прославиль;
Непобѣдимъ во бранѣхъ, благой воспріялъ конецъ:
Изъ сына в отечествѣ достойнѣйшій ему явился отецъ!”

За причину смерті гетьманської вважають деякі письменники довгочасну отруту, що її підніс йому один значний поляк, який сватався до його дочки, а опісля десь зник. Але те вже певне, що на сьомий рік по його смерті,

як упали були в Задніпровську Малоросію турецькі війська з султаном їхнім Нурадином, поляки, що з ними злучилися, напавши на містечко Суботів, зруйнували його дощенту, і кості Хмельницького, викопавши з гробу, спалили разом із церквою та монастирем тамтешнім, і тим скінчили варварську свою і підлу над мертвим помсту.

Того ж часу, саме в останніх місяцях 1657 року, Фридрих Вільгельм, курфюрст бранденбурзький, що давніше був васалом польським, скориставши з незвичайної слабости республіки Польської, що виснажилась довголітніми нещасливими війнами, дістав од неї у безпосередне володіння своє королівство Пруське, що було в польському посіданню, але постановою Велавською за курфюрстом затверджене, з відступленням і інших дистриктів з містом Ельбінгом, за якими згодом прийняв він титул короля пруського, а за тую поступку обіцявся курфюрст помагати полякам супроти царя московського та козаків і дати їм, окрім того, значну суму грошей, чого, одначе, не виконав.

Після смерти Зиновія Хмельницького, польський уряд враз із державами, що полякам міністеріяльно допомагали, не переставав допоминатися у молодого гетьмана згоди на злуку з Польщею, батькові його запропоновану. Та коли сей гетьман всіляко від того ухилявся, подаючи причини, з поради й плану батька його взяті, то підведено під нього міну через опікуна і писаря генерального Виговського. Сей Виговський, бувши природній поляк, заховав у собі характер нації своєї у всій повноті і, з безмірного честолюбства свого, завше хотів собі уряду гетьманського за всяку ціну. Поляки, задобривши його великими подарунками, а найбільше значущими обіцянками, прихилили на зраду вихованця його, молодого Хмельницького, і він перше натякав йому ріжними манівцями про згоду, буцімто, батька його на злуку з Польщею, але що, мовляв, перешкождали йому в тому забобонні старики, які воліють ліпше Московщину, як поляків і турків, єдино через одновірство, дармащо в ній стільки

вір, скільки у нас повітів, і одна одну переслідує й ненавидить. Потім запевнив його цілковито, що така злука є корисна й неминуча для задоволення вимог перших у світі дворів турецького і цісарського, які, при дальшому спротиві, можуть сплюндрувати всю націю і позбавити його гетьманства; а уволивши їхню волю, можна укріпити навіки права свої й народні, в чому вони беруть на себе запоруку і затвердження за ним діничного гетьманства, з титулом і гідністю суверенного князя Сарматського.

Юрій Хмельницький, бувши зваблений і застрашений умовляннями Виговського, прихилився на його коншахти і, потайки, року 1658, квітня місяця, узявши з скарбу малоросійського мільйон талярів, поїхав до міста Заславлю, в супроводі загону своєї гвардії, а полкам реєстровим задніпровським звелів туди ж їхати немовбито в секретну експедицію. У Заславлі застав він конгрес з багатьох вельмож польських, присланих од короля і Речі Посполитої, і міністрів цісарського й турецького. На ньому запропоновано гетьманові договірні з Польщею статті, нібито від батька його уложені через уповноважених старшин генеральних, Верещагу та Сулиму, і названі Гадяцькими статтями. Вони склалися з таких пунктів:

1. Народ руський і земля його, зложена з князівств, або воевідств Київського, Чернігівського, Сіверського та Володимирського, з усіма в них містами, повітами та селами, по гранях, Зборівським трактатом визначених, нехай будуть вільними, од самих себе й уряду свого залежними і в повній єдності та рівності з народами польськими, що од єдиного з ними племені сарматського походять; а незгоди, ворожнеча та війни, що були між ними, нехай знищуються й підуть у вічну непам'ять з додержанням і затвердженням кайсуворішим обопільної амнесії.
2. Уряди руські нехай впоряджуються і пробувають на правах своїх і привілеях стародавніх, у повній рівності і однакових привілеях з урядами польськими та литовськими, під покровою одної корони королівської, всім трьом народам рівномірно державної і охоронної.
3. За

найвищого начальника народу руського і урядів тамтешніх признається Гетьмана, обраного лицарством з-поміж себе, на допускаючи чужинців, якого владу й привілеї шанувати нарівні з коронним і литовським Великими Гетьманами, а війська йому мати реєстрового сорок тисяч; охочекомонного ж і запорозького скільки збереться й утримати буде змога. 4. Охорона внутрішня й оборона зовнішня в землі Руській залежать од влади гетьмана й од сил війська тамтешнього, і в таких випадках признається він самовладним Князем Руським, або Сарматським, а в загальній обороні і війні всього королівства бере участь земля тая по спільній з ним нараді й згоді, а інакше вільно в обидві сторони неутрал держати. 5. Провінціальне управління землі Руської підлягає воеводам, обраним з-поміж себе тамтешнім лицарством, не допускаючи ніяк чужорідним, і вони підлягають в усьому гетьманові і безпосередньо під його наказами пробувають, і коли споряджувані будуть од воевідств та повітів земські послы та депутати на сойм генеральний, то тее чиниться з веління гетьмана і за його інструкціями та наказами. 6. При всіх службах і стосунках лицарства і народу руського з лицарством і народом польським та литовським, нехай признається повну єдність і рівність з обох сторін, з повагою до чести й могутности кожного зокрема і всіх узагалі. 7. Релігія православна руська, або грецька з релігією католицькою римською, або польською, нехай буде в повній рівності й згоді, без найменшого порушення прав і вольностей кожної, і духовенства обох релігій на зібраннях урядових і при всіх засіданнях та стосунках нехай матимуть місця, відповідні до сану свого, і голос згідно з правами своїми і привілеями.

Статті тії треба було гетьманові неодмінно оголосити урядникам і військові, що до нього зібралося, і відібрати на них загальну всіх думку і згоду. Та коли їх їм оголошено, то всі урядники й козаки, дізнавшися про зміну такої ваги і в такій мірі для всіх ганебну, зараз, нагрубівивши гетьманові, проклинаючи підлу його поведінку і злочинні задуми, відстали од нього і вернулися до міста

Чигирин. А тут, довідавшись, що скарб національний розкрадено і старшини гемеральні покинули місто, пішли шукати опікуна й радника гетьманського, Пушкаренка, щоб, по спільній з ним нараді і згоді, ужити своїх заходів, не надіючись на товариша його в тій справі, писаря Виговського, готового з породи своєї на всяке лукавство та обмани. Хмельницький же, покинутий урядниками й реєстровим військом, зневажений Заславським конгресом, ставши притчею в людях, з небагатьма прихильними до нього охочекомонними козаками, змушений був утікати з Малоросії на Січ Запорозьку і тамо переховуватися. Козаки запорозькі, прийнявши його під свою опіку, обіцяли йому всяку поміч при слушній нагоді. Вони дуже невдоволені були із злучення їх з Росією, а паче з поводження із їх військами; а подано до того причини, здається, зовсім незначні, хоч подіяли вони сильно на уми народні. Бувши козаки тії в походах ураз із стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли вони од тих солдатів часті й дошкульні насмішки за те, що голять свої голови. Солдати тії, будучи ще тоді в сірячинах та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі назвиська, як от: полячишки, татаришки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони козаків чубами та хохлами, а іноді й дурними хохлами, а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали повсякчасною до них огидою.

Писар Виговський, виправивши Юрія Хмельницького на потаємний Конгрес Заславський, зараз вислав од себе гінця до Москви з повідомленням цареві про зловмисні наміри гетьманські, і що національні привілеї і всі документи та архіви він зберіг, а війська реєстрові по його боці і йому віддані. Цар на тее повідомлення вирядив до Малоросії боярина Богдана Матвійовича Хітрова, звелівши йому розвідати про події і, за порадою Виговського, зробити з ним, що визнають за потрібне. Боярин Хітров,

прибувши до Чигирина, мав переговори з самим лише Виговським і, будши од нього обдарований, улещений і немовби зачарований, доручив йому, ім'ям царським, гетьманський титул і оголосив усім приявним урядникам та козакам признавати його за гетьмана, настановленого з волі і ласки царської. Урядники й козаки, не мавши загальної всієї нації ради, нічого на тее не перечили, а жажнувшись од впроваджуваного в їхню землю такого страшного, на їх думку, насильства, здивувалися і розійшлися вельми засмучені. І так боярин Хітров показав себе дуже простим і, замість корисного устрою, зробив необачний крок до шкідливих змін і поклав перший камінь до міжусобиць.

Полковник полтавський Пушкаренко, що був гетьманові за радника, призначеного по загальній згоді всієї нації, звідавши про зловисні вчинки Юрія Хмельницького і знавши, що інструментом тому є писар Виговський, доніс од себе цареві на них обох і, чекаючи на резолюцію, коли зібралися до нього полки з своїми урядниками, вернувшись з Заславля, то він, у числі 20 тисяч війська, виступив до Чигирина, з наміром облягти в ньому Виговського і відібрати всі справи та документи національні, що зберігалися у нього яко в канцлера нації, та й самого його заарештувати, щоб судити по законам. Але боярин Хітров, здибавши Пушкаренка під містом Лубнями, ознаймував йому волю царську, згідно з якою Виговський настановлений на гетьмана малоросійського, і що він, Пушкаренко, повинен його за такого признавати і йому коритися з усіма урядниками та народом. Пушкаренко, вражений такою вісткою, як громовим ударом, хоч як переконував Хітрова не вірити Виговського обманам, сповненим лукавства та лихих думок, які незабаром і розкриються, одначе Хітров, ні на що не зважаючи, звелів йому ім'ям царським вернутися на своє місце в Полтаву.

Новий гетьман, **Виговський**, щоб ще більше звабити царя вдаваною своєю до нього прихильністю і приспати

міністерство його щодо справ польських, доповідав цареві, що поляки, по смерті гетьмана Хмельницького, їм вельми противного, погодилися були признати його, царя, яко електора корони польської, а по смерті нинішнього їх короля посадити на польський престіл і злучити Польське королівство з царством Московським. Цар, улещений од Виговського, вислав до Польщі пишне посольство, з багатьма дорогими подарунками, яке поляки, що грали з Виговським одну ролю, зустріли й проводили були до столиці з великим тріумфом. Після перших прийнять та бенкетів, коли посланці царські стали пригадувати міністерству польському про обіцянки щодо електорства і визнання царя, яко наслідника корони польської, то тії міністри, із звичайною своєю улесливістю, запевняли посланців про неодмінне бажання їх і всієї Речі Посполитої мати у себе за короля царя московського і злучити з його царством королівство Польське. Але що потрібно заждати, поки спірні справи з Швецією та іншими державами закінчені будуть, і Польща зможе вільно порядкувати свої справи; тим часом корисно було б, казали далі міністри польські, утвердити гетьманство козацьке в особі одного Виговського, яко людини миролюбної і едукованої, а Хмельницину з корінням видерти з народу, що ненавидить мир і тишу, живиться самими війнами, грабунками та вбивствами і є бич для всіх народів, які добрий лад у себе мають. Для того й хоче уряд тутешній виправити до Виговського своїх посланців з привілеєм, що затверджує його на гетьманстві, і тим запевнити народ польський і руський задалегідь про єдність і приязнь, що починаються в обох тих народах.

Полковник Пушкаренко, удержуючи під своїм начальством чимало реєстрових полків, прихильних до нього ще від часу, як був він над ними наказним у походах гетьманом, не переставав доносити цареві про зловмисну поведінку Виговського та його контакти з поляками на шкоду козакам і всієї Росії. А як прибули до Виговського посланці польські з визнанням і затвердженням його на гетьманстві і з дипломом королівським на той титул, то

Пушкаренко вислав до царя осавула полкового Бурлія з повідомленням про тих посланців та їх комісію, і що вони, враз із Виговським, підбурюють війська і народ малоросійський на сторону польську і проповідують єдність з Польщею не знати, в якій цілі. Виговський, перехопивши посланця того на дорозі коло міста Сум, одібрав у нього пакет, а самого повісив; на Пушкаренка ж послав два полки Ніжинські і два Стародубські, себто по одному з них кінному і по одному пішому, звелівши їм схопити Пушкаренка, або його знищити. Але Пушкаренко, звідавши заздалегідь про той задум, засів із військами своїми в лісах і байраках між Опішного і Будища. І коли полки тії розташувалися на ночівлю, то він напав на них удосвіта і розсіяв їх цілковито, а начальників, які ними командували, забрав у полон і виправив до царя в Москву з своїм конвоем і широким оповіщенням про всі Виговського вчинки та задуми і про заведені через те міжусобиці, і що новий його, запропонований цареві, проект про насліддя польське не що інше є, як тільки найпідступніший обман, вигаданий єдино на те, щоб одурити царя і виграти час на уформування військ і рушення супроти нього, вкупі з самим тим Виговським та князем трансильванським Ракоцієм, що його поляки також на свою сторону згодили.

Цар, ще не довіряючи Пушкаренкові, але сумніваючись уже і в Виговському, вислав гінця у Польщу до своїх посланців, які дожидали згоди й рішення про царське в Польщі наслідство, звелівши їм потайки розвідатись про стан військ польських, і в яких вони положеннях та приготуваннях пробувають. Посланці тії, хоч як приспані були од поляків повсякчасним бенкетуванням, забавами й танцями, одначе, пробуджені царським гінцем і наказом, сповіщали царя, що „у Варшаві поляки часто перешіптуються між собою на вухо і з них підсміхаються та підморгують, а жовнірство їхнє по місті і в коршмах раз-у-раз при них поляскує і шаблями побрязкує, що аж страх бере; а по селах у них військ, кажуть, тьма-тьмуца і частенько подекують чванькуваті полячки, що „наші юж

козаци, наш, мовляв, і Смоленськ скоро буде, а про честь нашу посольську і гадки не мають; теж і за насліддя твоє, Государю, польське ніхто вже й не ворухнеться, а на наші про тее згадки та пригадки одказують вони самими усмішками та чемними уклонами; і ми, правду сказавши, Государю, поневіряємось тут, яко стовпняки і посміховище ляцьке!”

Оповіданий тими посланцями, цар, відкликавши їх з Польщі і упевнившись в обманах та підступах поляків і гетьмана свого Виговського, але, вдаючи перед тим останнім, що він нічого за ним не підозріває, писав до нього про постійне своє довір'я і про шкідливу впертість Пушкаренка, на якого приобіцяв цар у поміч до нього, Виговського, прислати корпус своїх військ і з ними наказував йому, знищивши рушення Пушкаренкове, привести його силоміць під свою зверхність, а Пушкаренка, закувавши в кайдани, прислати до Москви на суд царський. Війська царські, в числі тридцяти тисяч чоловіка, під командою князя Трубецького, справді вступили в Малоросію у квітні місяці 1659 року, і князеві Трубецькому дано таємний наказ, зійшовшися з Виговським, заарештувати його з усіма прихильними до нього урядниками, а військам, що є при ньому, звеліти приєднатися до наказного гетьмана Пушкаренка і перебувати в його команді аж виберуть усе взагалі військо і народ малоросійський справжнього гетьмана згідно з своїми правами. Виговський, також удаючи, що він нічого про підозри на нього не примічає, запросив потайки до себе корпус військ польських, що прийшли до нього лісами, під командою хорунжого Гуляницького, і впровадив його до міста Конотопу, а сам, з охочекомонними полками і частиною запорожців, розташувався біля містечка Смілого, і посилав од себе звістунів до князя Трубецького, прохаючи, щоб він повідомив, де їм з'єднатися. Князь, переходячи від міста Путивлю до міста Конотопу, зустрінутий був мешканцями конотопськими і повідомлений, що до них понаводив Виговський польські війська не знати, з яким наміром. Князь, задумавши мимохідь забрати поляків у по-

лон, причисливши те до свого завдання, узяв Конотоп в облогу. Але Виговський, погодившись заздалегідь з Гуляницьким, напали на нього із своїми військами з двох боків і армію його розбили вщент, а обози з усіма запасами забрали собі, яко здобич. Князь же, з малими, розпорошеними рештками своїх військ, пробрався лісами вгору ріки Сейму і засів у Путивлі. І з тієї лиходійської баталії вийшла в Малоросії на обманців відома приповідка народня, що „такий от ошуканець обдурив так, як Виговський Москву”.

Довершивши Виговський з поляками такий підлий супроти росіян учинок, опублікував він у Малоросії про злуку свою з Польщею, приклавши при тому й описані вище договірні з нею Заславські статті, буцімто трьома державами, Цісарською, Турецькою і Польською, ратифіковані. Але військо і народ малоросійський, спротивившись явно зловмисному намірові Виговського і ненавидячи поляків, звернулися до Пушкаренка і побільшили його сили. Виговський, не передбачаючи од свого рушення і од поляків надійного успіху в підкоренні Малоросії, найняв на підмогу собі десять тисяч кримських татар, які, прийшовши до ріки Ворскла, розташувалися, по згоді з Виговським, у закритому місці, а Виговський, тим часом, із своїм військом зближався до Полтави, щоб у ній застукати й заатакувати Пушкаренка. Але той з рестровими козаками і волонтерами, що зібралися були до нього, зустрівши Виговського за річкою Полтавкою, розбив його вщент і розсіяв війська його на всі сторони, при чому поляків мало не всіх винищено і Гуляницького, командира їхнього, вбито, а Виговський, утікши в нестямі, загубив гетьманську свою булаву. Охочекомонних же його козаків, яко людей, знаджених Виговським, помилувано, а тільки розганяли їх і били тупими ратищами та фухтелями. А що звичайний для всіх переможців наслідок є розлад і несамовитість військ, то й з Пушкаренком те саме сталося. Війська його, вганяючи за переможеними і грабуючи їхній табір, були в незвичайному безладді, а в той самий час, напавши на них ззаду татари, що із за-

сідки зненацька вийшли, самих їх розбили й розсіяли, а Пушкаренко вбили і місто Полтаву, без оборони залишене, пограбували й зруйнували.

Знищивши таким чином Пушкаренко і розпорошивши його війська, Виговський, все не можучи прихилити собі в послух малоросіян, почав руйнувати їхні села просто як ворог і, побравши безборонні міста та містечка: Зіньків, Лютеньку, Сорочинці, Богачку, Устимовицю, Яреськи, Веприк і багато інших, віддав їх татарам на грабунок і поталу. Тим часом реєстрові полки, що втекли були партизанства Виговського, зібравшись до міста Переяслава, вибрали собі за наказного гетьмана полковника Івана Безпалого, і з ним виступили проти Виговського та його поляків і татар, які вешталися по Малоросії і заколювали людність; а розбивши їх у двох баталіях, і в останній біля містечка Глем'язова, переслідували їх по містах і селах, що давали їм притулок та харчі, при чому зруйновано й спалено міста: Лубні, Пирятин, Чорнухи, Горошин та інші. І Виговський, зобачивши, нарешті, що йому зібрати нові сили, а й того менше вдержатися навалом на гетьманському становищі неспромога, утік з недобитками польських військ до Польщі, і вже в Малоросії не з'являвся; а жінку свою з родиною покинув у Чигирині напризволяще. І так він трагедію свою скінчив у повній мірі невдячності, підлости та звірячої лютости.

Цар, довідавшись, що Виговський погромив війська його та впровадив у Малоросію поляків і татар, і що прихильний до царя та Росії наказний гетьман Пушкаренко убитий ними, а війська його розпорошено, вислав супроти них боярина Григорія Григоровича Ромодановського і корпус військ в числі тридцять тисяч чоловіка, звелівши тому бояринові, по знищенню Виговського, зажадати од урядників і військ малоросійських вибрати собі гетьмана згідно з правами їх і стародавніми статутами, і щоб нововибраний гетьман, на потвердження договорів гетьмана Зиновія Хмельницького, з царем уложених, вчинив перед ним присягу і дав од себе на тее нове зобов'язання.

Боярин Ромодановський, вступаючи з корпусом своїм у Малоросію, гірко потішив народ своєю поміччю; і перша його дія була на місто Конотоп. Він, як зустрічали його од міста з процесіями, помолившись і похрестившись перед ними по-християнськи, пограбував опісля місто і мешканців його по-татарськи. Се означало помсту за князя Трубецького та його війська, розбиті біля міста Конотопу, яке зовсім у тому участі не брало і винне не було, а навпаки, заздалегідь давало князеві знати про те, що засіли в ньому польські війська, од Виговського введені. Одначе ж на теє зовсім не зважено, і на подання та благання мешканців сказав боярин, що „винуватця Бог знайде, а війська його треба потішити й нагородити за їх труди, в поході доконані”.

Проходячи боярин Ромодановський з корпусом своїм далі в Малоросію, довідався, що Виговського і поляків з татарами з неї вже вигнано, і публікував всенародно про вибір нового малоросійського гетьмана; а тим часом не переставав попускати військові своєму озлоблювати малоросіян, уживаючи їх то виговцями, то хохлами, і чинячи їм насильства та здріства без усякої кари, з чого зродилася в народі велика скорбота і завелися нові партії, які не знали впрост, чого держатися і кому довірити долю свою і підлеглисть в розумінні протекції. Та, попри все те, зібралися урядники й військо до міста Чигирина і відкрили елекцію на вибір гетьмана, для чого прибули до того міста й посланці цісарський і турецький, а від короля і республіки Польської прислано, яко посла, каштеляна волинського, які, вважаючи, що гетьман Виговський, одкинувшись од Росії, учинив Малоросію вільною, як колись, од усіх протекцій, з огляду на усунення його від гетьманства, признали уряд той вакантним. І тому пропонували зборам обрати гетьмана на підставі Гадяцьких статей, од усіх тих дворів гарантованих, і по них дати уповноваження новому гетьманові впорядити своє правління за собою, або вибрати протекцію на свою волю і розсуд. Урядники й військо тоді ж заперечували послам, що їхні гетьмани ніколи такого уповноваження за собою

не мали і мати не можуть, бо правління їх землі і самі гетьмани залежать од урядників і війська, і од їх виборів та ухвал.

Юрій Хмельницький, що пробував на Січі Запорозькій, звідавши про вибори гетьманські, прислав од себе на збори повірним осавула військового запорозького Івана Брюховецького, і через нього писав до урядників і війська, щоб вони спогадали на зборах своїх про великі заслуги батька його, Зиновія Хмельницького, перед отчиною, і що він сам дбав завше про тую ж отчизну. Але дбання його на користь народню, збурюване обманами Виговського та поляків, завело його на путь супротивну й слизьку, за чим він вельми уболіває і кається. Збори, діставши таку звістку від Хмельницького і зваживши на безприкладні заслуги батька його, одноголосно присудили бути йому, як давніше, гетьманом і, підписавши на тее свій вибір, проголосили його в тому званні, ознаймувавши Брюховецькому, щоб він викликав Хмельницького до Чигирина. Хмельницький, в супроводі команди запорозьких козаків, із кошовим їхнім отаманом, на прізвище Сірко, прибув негайно до Чигирина, подякував зборам за їх признання та добродійство і вчинив їм звичайну присягу на своє гетьманство; а сталося те року 1660, квітня 27 дня.

По затвердженню Юрія Хмельницького на гетьманстві, зараз приступили до нього чужоземні посланці з визнанням його на тому становищі і з жаданням вияснити, на якій підставі, або за якими планами і положеннями, управлятиме він руським народом. А каштелян польський, волинський, підносячи при тому диплом короля свого, що затверджував Хмельницького гетьманом, умовляв його пристати, як колись, на злуку з Польщею. Гетьман Хмельницький ознаймував усім посланцям, а в тому й каштелянові, що він з народом руським, зазнавши через протекції свої страшних напастей і руйнації, і бувши од них визволений минулими революціями і настоянням їх держав, має намір перебувати, в розумінні заінтересованих в тому держав, неутральним і від самого себе залежним. Союз

же з усіма державами, за загальними правами цивілізованих народів, може він учинити не інакше, як за розсудом і згодою всього народу тутешнього, зважаючи на час і обставини, що спонукають до того уряд і народ, і з тим виправив усіх посланців додому. А зборам після того відкрив він свою думку, що, як Польська держава є докраю знеможена, то він має намір держатися союзу і злуки з царем московським, що повторив і бояринові, князеві Трубецькому, присланому від царя до Чигирина з потвердженням його на гетьманстві, додавши тому бояринові, щоб надалі, а паче поки повний мир з Польщею утвердиться, тримати давніше положення з царем у великій таємниці, аби держави, які на те претендують, не стягнули колишнього на народ малоросійський лиха.

Гетьман Хмельницький почав правління своє, вигнавши з Малоросії поляків, од Виговського наведених; для того вирядив корпус військ під командою полковників переяславського Цюцюри і гуманського Худорбая, які, перейшовши міста: Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Чернігів, Київ з їх околицями, повиганяли з них усі польські війська, що мали по містах залоги і кватирували по селах; а ті з них, що спротивлялися й підносили зброю на оборону, вибито доноги, і здобуто в них п'ятнадцять прапорів, тридцять сім гармат і багато іншого риштунку військового, що все відіслано до міста Ніжина й віддано гетьманові, який тамо пробував. Народ руський, пограничний од Дніпра, Прип'яті та Случа, дізнавшись з розгрому поляків, що війна з ними та їхніми союзниками триватиме з неминучою руйнацією пограничних селищ, зібрався у великому числі до Хмельницького і жадав од нього оборони або пристановища, і гетьман дозволив їм переселитися у Слобідські полки, що їх батько його заснував і що були заєдно з Малоросією, як от: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський і Рибинський.

Цар, упевнившись з діянь Юрія Хмельницького, що він є цілковитий полякам неприятель, а до нього і царства його має давню прихильність і ширість, переказав йому

вдячність свою через боярина Василя Васильовича Шереметева, звелівши тому бояринові в оборонних заходах супроти поляків і татар чинити за його планами й намірами. Отож, коли од сторони польської за побитих у Малоросії поляків розпочато наступальну війну і виряджено до границь малоросійських коронного гетьмана Собієвського з численною армією, підсиленою тими військами, які діяли на границях шведських, але після смерти короля шведського Адольфа стали там непотрібні, то гетьман, порозумівшись з боярином Шереметевим, виступив з військами своїми супроти армії польської. І Шереметев з корпусом, у числі тридцять п'ять тисяч, піднявшись од міста Путивля і переходячи попри міста Полтаву й Кодак, а далі вгору ріки Бога, показував тим готовість свою відбити татар і турків, що з тими краями межують, якщо б вони за поляками обстали. А гетьман з сорокатисячною армією, йдучи серединою Малоросії, злучився з Шереметевим за містом Острогом, і тамо, звідавши про зближення армії польської, розташували вони табір свій в ордер-баталії. Піхоту обох військ і всю спішену кінноту великоросійську поставлено в центрі і прикрито батареями та редутами з артилерією. Частину кінноти козацької заховано в хащах по лівий бік табору, а другу частину кінноти з охочекомонних полків та волонтерів вислано назустріч ворогові, і тая кіннота, то нападаючи на ворога, то відступаючи назад, навела його на самий табір російський. Стрілянина з гармат і мушкетів тривала з обох сторін жорстока й довгочасна. Ворожу піхоту, що насунула була на фронт російський, прийнято й побивано списами з страшними втратами; а під той час кіннота козацька, що наступила з хащів, ударила на ворога ззаду і вирішила баталію. Поляки, оточені сливе звідусіль, змішалися і почали відступати, а росіяни, скориставши з їх замішання, наступили на них всіма силами і, розладнавши їх, розсіяли на всі боки. Погоня, учинена всією кіннотою, довершила поразку ворога. Усі обози та запаси ворожі з численною артилерією й амуніцією дісталися переможцям, яко здобич, а побитих поляків поховано до тридцяти тисяч.

Після такої поразки поляків, і коли їхніх сил ніде вже в полі чути не було, розпочали полководці російські руйнувати польські міста та села; для того, проходячи вони з військами своїми міста: Львів, Броди, Замостя, Люблин, Слуцьк і багато містечок, стягнули з них воєнну контрибуцію та інші пожиточні користі, а слабкі залоги польські, що держалися по деяких містах, розбили й розігнали. І так похід той увінчаний був найкращими для росіян успіхами. Все перед ними падало й скорялося і ніщо супроти них устоятись не могло. Але заздрість людська, нерозлучна супутниця полководців і начальників, зробила тому кінець найганебніший на довгий час. Полководці тії, вертаючись у свої границі, завели обопільні претенсії за стягнені з ворога контрибуції та здобичі. Боярин Шереметев з урядниками своїми претендував, щоб набуту користь передати на царя та його військо, доводячи, що війська царські вели війну з поляками в обороні козаків та їхніх осель, і тому вся здобич належить їм яко нагорода. А гетьман Хмельницький заперечував бояринові, що у козаків війни з поляками давно покінчено миром, затвердженим трактатами, і вони завше шукають союзу, а не війни з козаками. Нинішня ж з ними війна триває на користь царя та царства Московського за вдержання завойованого у поляків Смоленська і частини Білоруси і за насліддя царське в Польському королівстві, приобіцяне поляками і ними з ганьбою для царя скасоване. Переговори тії покінчилися найбрутальнішою сваркою, і Хмельницького випхали з шатра боярського із крайнім безчестям п'яні урядники.

Хмельницький, одступивши з військом своїм од табору Шереметева, послав тоді скаргу до царя через старшину генерального Тредьяковського, і в ній, списавши всі тяжкі кривди свої і образливу зневагу від боярина та урядників, йому спричинені, доповнив при тому, що сама поведінка тих урядників і їхніх підлеглих вояків не має нічого дружнього, або союзного до нього, гетьмана, і війська малоросійського, не має навіть і політичних виглядів, що удержують народ бодай у лицемірній злуці і приятель-

ських стосунках, і все у них робиться наперекір, а поводження їх і розмови дихають самим лише презирством та знущанням над тутешнім народом. Узивання виговцями та хохлами є звичайними для них титулами й назвиськами. Саму навіть релігію, або віру народу тутешнього, що була колись взірцем і колискою для всієї Росії, таврують вони яко обливальщину, що не має хрестів на шиях і складаних образків у возах, і, словом сказавши, ледве признають народ сей за створіння Боже. Цар, попереджений бувши од Шереметева іншими скаргами та доносами на Хмельницького, наказав сьому останньому через посланця свого Тредьяковського, що „всякий жарт або нашішка суть дурниця й бридня, що не варті алтина і не мають правди; а те вже справедливо, що хто приходить незваний, то й одходить непровожаний; а святе місце не буває пuste”.

Зганьблений і понижений таким чином Хмельницький обернув усю злість свою на боярина Шереметева. Він підмовляв спершу реєстрові полки пристати на його задум, та коли вони на те не погодились, то, підмовивши з собою охочекомонних козаків і волонтерів, вирушив з ними на Січ Запорозьку і, тамо перебуваючи, проголосив себе союзником поляків і кримських татар. А реєстрові полки, довідавшись про ті супротивні їм і всій нації вчинки й наміри Хмельницького, оголосили, що правління його в Малоросії касується, і ухвалили перевести вибори нового гетьмана. Одначе перед зборами урядників та відкриттям елекції вибрали тоді ж для правління військом наказного гетьмана з осавулів генеральних Якіма Сомка, і з ним стояли непохитно по боці російському, тримаючи зв'язок з корпусом боярина Шереметева, який розташувався був на зимові квартири в задніпровських містах та селах поблизу Житомира і примічав та споглядав за рухами поляків і Хмельницького з татарами, котрих партії безнастанно були в русі від самого Криму понад Дніпром аж до Галичини.

Напровесні 1662 року Хмельницький, зібравшись з прихильними до нього запорожцями й охочекомонними

козаками та волонтерами і найнявши до того дві тисячі п'ятсот донських козаків, враз із кримським ханом і татарами, вирушив берегом ріки Дніпра до ріки Стирі і тамо злучився з польською армією, що була під командою самого короля Казимира. Боярин Шереметев, пишаючись попередніми своїми військовими успіхами, мало що зважав на тее з'єднання і допустив його, супроти всіх правил військової штуки, через крайню необачність свою. Ворожі сили оточили його армію здалеку, а він, ні на що не зважаючи, ішов на їхній центр. Обози ж свої з ристунком позоставив осторонь із слабким укріпленням. Ворог, зблизившись, ударив на армію Шереметева звідусіль і відрізав її від обозів, захопивши їх цілком, а армію змусив боронитися довкола. Після запеклого нападу і сильної оборони мусіла армія тая, зазнавши великих втрат, одступати до містечка Чуднова та його Слободища і укріпитися тамо між окопів садових та городніх. Ворог, оточивши армію російську, стиснув її своїми окопами та редутами і тримав у кріпкій облозі. Шереметев, очікуючи на допомогу собі від князя Брятинського, що стояв з корпусом своїм біля міста Києва, сильно боронився від нападів ворожих. А як такої допомоги зовсім не було, то він, державшись в облозі понад три тижні і не мавши зовсім провіанту та фуражу, зужив на прохарчування всі верхові коні і, зрештою, бачивши, що він і вояки його мусять померти з голоду, віддався з усім військом на волю ворогів. Дільбу й грабунок бранців переведено тоді в спосіб найбільш образливий і варварський. Сам Шереметев з частиною урядників і з усіма рядовими вояками дісталися голими на пай татарам, які погнали їх у Крим для викупу й на продаж; другу частину урядників забрали поляки, а реєстрові козацькі полки, що були при Шереметеві з їх урядниками, віддано під владу Хмельницького, який кількох їх тут же таки перевішав, а решту привів до присяги на їх до нього вірність і послух. Ніхто при тому не тішився так, як Хмельницький, бачивши скривдника свого, Шереметева, як тягли його татари в неволю, де він пробув двадцять років.

Хмельницький, захочений мерзенними своїми успіхами, обліг місто Чигирин, щоб його взяти і зробити своєю резиденцією. Однак козаки, що держалися сторони російської, до того його не допустили, боронячи місто безустанними вилазками та нападами на табір Хмельницького; тим то він, одступивши від міста, держав його в блокаді, чекаючи у поміч до себе хана кримського, який за його рекомендацією, ходив з татарами на грабунк у Задеснянську Малоросію і зруйнував тоді міста: Новгород, Стародуб, Мглин, Погар і багато інших поселень. Тим часом, коли ще хан із здобичництва свого не вертався, наказний гетьман Сомко з реєстровими полками: Переяславським, Ніжинським, Чернігівським, Київським і Лубенським, з'єднавшись з князем Григорієм Григоровичем Ромодановським, що стояв з корпусом своїм біля міста Козельця, переправились через ріку Дніпро на Мишуриному Розі і напали на Хмельницького біля міста Крилова, де його й розбили, а місто, яке йому допомагало, спалили. Хмельницький, одрізаний будиши від пристановища свого, Січі Запорозької, і від Криму, потягнув з недобитками своїх військ вгору Дніпра до міста Канева, і там з'єднався з сильним корпусом польським, що був під командою воеводи Чарнецького. Допомога польська, що саме вчас Хмельницькому притрапилася, подвигнула його ще один раз супроти отчизни. Але рушення тее було вже остатне в його життю, і вирішило його долю. Він, переправившись за Дніпро, заатакував гетьмана Сомка під Переяславом і примусив був його до здачі. Але князь Ромодановський, наспівши з своїм корпусом до Переяслава, визволив Сомка, і, з ним переслідуючи війська Хмельницького, що відступали до Канева, розбив його над Дніпром навпроти Канева, де багато їх потонуло в ріці, і в тому числі самих донських козаків перетопилося більше як тисяча чоловіка. Хмельницького, що втівав до міста Черкас, переслідував по одному боці Дніпра гетьман Сомко, а по другому полковник Приклонський, який, випередивши Хмельницького, зайняв Черкаси і, zostавивши там полковника Гамалію з його полком, виступив сам супроти Хмельницького. Але той,

напавши на нього одчайдушно, розбив корпус Приклонського вщент і недобитки перекинув на луг Дніпровський, де врятував їх князь Ромодановський гарматною стріляниною з другого боку Дніпра. Хмельницький після того обернувся був до Канева, щоб в ньому укріпитися або зібратися з новими силами, але старшина генеральний Лизогуб, zostавлений од Сомка в Каневі, засівши перед містом у байраках, зненацька напав на війська Хмельницького і їх розбив та розігнав на всі сторони; а сам Хмельницький, кинувшись у човна на березі Дніпра, врятувався тим на другий бік і перейшов потайки в монастир Лубенський до друга свого, архимандрита Амвросія Тукальського, якому колись зробив багато добра.

Доля Хмельницького химерна, дивовижна і перевершує всі несподіванки: два рази обраний був він на гетьмана цілою нацією і признаний нею, що гідний того; але два ж таки рази позбавлено його тої гідности з інтересів тої ж нації. Наостанку, ще два рази піднесений був на той ступінь двома монархами, але ніякою їх могутністю затверджений і удержаний на тому ступні не був. І так життя його було не що інше, як тільки іграшка фортуни змінливої. Після повторного позбавлення своєї гідности, він не тільки занедбав усю пишноту й почесні світські, але зрікся і самого світу, і в жовтні місяці року 1663 посвятився у ченці в тому Лубенському монастирі, де знайшов остатне своє пристановище. Щоб втекти від усього, що могло б збаламутити його в такому славному монастирі, яким був Лубенський, затаївся він вельми таємно у Мошинській пущині, що нижче Канівського монастиря в лісах і байраках; але й тут лиха доля гнати його не вгавала. Під час страшних після його гетьманування в Малоросії заколотів та змагань, забрав його силоміць у монастирській пустині польський король Ян Казимір і, по згоді та розгрішенні від чернецтва митрополитом київським Йосифом Тукальським, проголосив гетьманом, щоб утихомирить зворохоблений народ; одначе народ той, прийнявши його за гетьмана, вимагав з'єднатися з партією, що трималася сторони російської. І коли він на тее пристав і звернувся до мі-

ністерства російського, то, на донос наказного гетьмана задніпровського Тетері, підхоплений був знову в Польщу і, враз із митрополитом Тукальським, висланий в остроги та ліси Жмудські. Нарешті, коли триваючі незгода й заколоти у Малоросії розпалювані були через присилку з Москви воевод, і супротивні тому партії шукали протекції у Порти Оттоманської, то султан турецький Солиман Третій зажадав од Польщі Хмельницького і, на підставі статей Гадяцьких, або Заславських, Портою і іншими державами гарантованих, проголосив його князем сарматським і гетьманом козацьким і, з допомогою паші силістрійського та хана кримського, увів його в Малоросію. Народ і війська тутешні, прийнявши з охотою Хмельницького яко свого гетьмана, умовляли його поновити з царем московським договори батька його, приобіцяні йому із скасуванням воевідств, і перебувати потім, як давніше, у злуці з Росією. Хмельницький, догоджаючи народові і не жалуючи самого себе, прихилився й на ті його бажання, але наказний гетьман Дорошенко, що прагнув, як і багато інших, справжнього собі гетьманства, схопивши Хмельницького, віддав ханові кримському, який заслав його до міста Білгороду, і звідтіль узято його до Царгороду й ув'язнено в Єдикулі, або Семибаштовому замку, де утримувано чотирнадцять років, після чого заслано на один грецький острів, де він і помер паламарем в грецькому монастирі. І так, коли признавати, що в людстві панують щастя й нещастя, то вони обидва найвищою мірою шарпали бідолашного Хмельницького увесь його безталанний вік і, зробивши найбіднішим від усіх ірів на світі, вкинули з тим у безодню лиха без вороття.

Останній упадок Юрія Хмельницького відродив у Малоросії страшне замішання, міжусобицю і всякого роду безладдя. Раптом постало в ній п'ять самозванців гетьманів, що вибрали собі різні партії і несамовиті протекції: один — турецьку, другий — польську, а третій — російську! Два з них були задніпровські полковники, **Тетеря** і **Дорошенко**, а два сьогобічні полковники, пере-

дший **Сомко** і ніжинський **Васюта**, та один із запорозьких осавулів, Іван **Брюховецький**. Сей, будши у Юрія Хмельницького великим фаворитом і зрадником, зумів нажити великі гроші, і, коли командир його та добродій поневірявся по байраках та по в'язницях, він тим часом зібрав собі найбільшу партію подарунками та могоричачами, і тому обраний був гетьманом од найбільшого числа козаків, а паче од запорожців, які самочинно у виборитті втрутилися, а перед тим вони того чужі були. Полковник Васюта, торуючи собі шлях у гетьмани, зробив донос цареві про незаконне обрання Брюховецького, узявши собі за оборонця впливового тоді архієпископа Методія; але цар, через розважність свою та справедливість, дав донощикові і оборонцеві таку резолюцію: „Понеже обрання гетьмана малоросійського, згідно з договірними статтями славетного гетьмана Зиновія Хмельницького, залежить од урядників і козаків тамтешніх, то не перешкоджати їм у тому ні в якому разі; і якщо Брюховецького обрано вже на гетьмана, то так тому й бути, а Васютці шукати прихильности козацької, щоб і його після смерті Брюховецького обрали; а до того бути йому в попередній ранзі спокійно і не хиляючись”.

Доноси й скарги на Брюховецького до царя не тільки не припинились, але подвоїлися. Васюта, повторюючи їх, просив царя розглянути й розслідувати їх. Наказний гетьман Сомко, також повідомляючи царя про порушення прав і договорів малоросійських фортельним обранням Брюховецького, уважив тим перед царем подання Васютині, бо Сомко багатьма заслугами військовими доволі доказав прихильність свою до інтересів царських і всієї Росії, та й од війська чесноти його високо шановані були. Тим то цар рішився спорядити комісію, щоб перевірила й вирішила скарги та доноси на Брюховецького. На комісіянтів призначено князя Гагіна і боярина Кирила Осиповича Хлопова з багатьма думними дяками та піддячими. А що Брюховецький був вельми багатий і запорожець, себто з числа тих людей, які звичайно тамо жнуть, де не сіють, і розтринькують так, як і збирають,

то всі доноси й скарги на нього в очах комісіантів та їх думних дяків були павутинням, крізь яке пробивається, звичайно, шершень, а муха в ньому в'язне, і скаржників на тому правилі комісія дуже скоро звинуватила й засудила, а про Брюховецького в рапорті до царя оповістила, що „Іван Мартинович є чесна людина і надається бути гетьманом, понеже він, хоч не вчений, але розумний і вельми злодійкуватий та справний. Посадивши його на границях, можна спати в Москві спокійно“. І тим часом, як дожидали резолюції царської на те подання, найважливіших скаржників, Сомка й Васюту, комісія заарештувала й оддала самому Брюховецькому, який, закувавши їх у кайдани, тримав у в'язниці підземній, а одної ночі, пославши у в'язницю своїх запорожців, одрубав їм обом голови. Варварське й злочинне вбивство Сомка й Васюти обурило всіх полковників малоросійських супроти Брюховецького і спричинило великий заколот; але Брюховецький тим самим знаряддя, через сильну партію свою в Москві, зумів утихомирити обурення супроти себе, і всілякими підступами повиганяв з полків противних йому полковників, а на їх місця настановив запорожців полковниками. І тії полковники, знавши лише розпусту та свавілля, зруйнували всю регулу і дисципліну військовою, в полках реєстрових запроваджені од гетьмана князя Ружинського і зміцнені од гетьмана Зиновія Хмельницького, і замість того допущено в них яничарське убивство, сваволю й непослух. А Брюховецький, щоб надолужити свої втрати, що їх зазнав за удержання гетьманства, розпочав руйнувати маєтки полковників, ним скинутих, і задля того сам ходив із запорожцями по Малоросії і пограбував багато фамілій, а паче родини Васюти й Сомка. І сього останнього великі в Переяславі багатства, зібрані на скарб малоросійський, коли був він наказним гетьманом, забрав усі до цурки і поділився ними із своїми запорожцями; а запорожці, паче ж ті, що були з них урядниками, наробили багато шкоди по Малоросії, мало чим меншої від руйнації татарської, і, не кажучи про всілякі їх безчинства, вся власність жителів привласнена ними була яко спільна.

Задніпровські полковники, дивлячись на невпинне зухвальство Брюховецького та явне потурання в тому найвищого уряду, відкинулися зовсім сторони російської і, порозумівшись із своїми наказними гетьманами, Дорошенком і Тетерею, злучилися з Польщею. Цар, бажаючи поновити спокій і привернути лад у Малоросії на підставі попередніх з нею договорів, прислав був до Батурина, хоч дещо й запізно, думного дяка Башмакова з наказом зібрати всіх урядників та козаків і погодити їх на затвердження гетьмана Брюховецького, або на обрання іншого за загальним присудом і згодою; але наявні урядники та генеральні старшини, які були в Батурині, заявили Башмакову, що „зборів тепер скликати нема кому й ніколи, бо половина Задніпровської Малоросії, не змігши знести нинішнього правління, відкинулась нас і приєдналася до Польщі, маючи своїх начальників”, а решта, борсаючись у хаосі невідомости щодо самої себе, мусить тепер готуватися відбивати ворога і боронити родини свої; що поляки, скориставши з неладу в Малоросії, зібрали великої сили і, під проводом короля, йдуть до тутешніх границь. Думний дяк заявив на те, що „за Соборним Уложением, справа з королями його не обходить”, і притьмом виїхав до Москви.

Король польський Ян Казимір на початку 1663 року, зблизившись з армією своєю до границь малоросійських, вирядив перед собою наказного гетьмана задніпровського Тетерею і полковників тамтешніх Гуляницького, Богуна й трьох інших, котрі, проходячи беззахисною Малоросією, грабували, плюндрували й палили всі зустрічні селища, мовляв, мстяться вони таким чином на Брюховецькому за кривди братів своїх і товаришів, їм од нього спричинені. Одначе помста тая була такою ж розумною й справедливою, як розум циганський, по якому циган за те матір свою б'є, щоб жінка його боялася. Тим часом пройшов король з армією своєю через всю Малоросію і, не мавши ні від кого спротиву, обліг формально місто Глухів, де замкнувся суддя генеральний Животовський з трьома реєстровими полками, Чернігівським, Стародуб-

ським і Ніжинським. Облога міста була жорстока й тривала. Кинуті на нього до 100.000 бомб і гранат і зроблено декілька приступів, але все було марно: обложені частими вилазками та нападами на табір польський знищили всі їх заходи і завдали їм великої шкоди, вигубивши силу-силенну їхніх людей. Зрештою, простоявши король під містом дев'ять тижнів і не передбачаючи успіху, зняв облогу і відступив од міста, зачувши при тому, що російські війська почали збиратися: один корпус під командою князя Ромодановського в Гадячі, з яким і гетьман Брюховецький із своїми військами був; другий, під командою князя Куракіна, стояв у Путивлі; а третій, під командою князя Черкаського, ішов од Брянська. Похід королівський розпочався од Глухова на Новгород-Сіверський. Авангардом були й по дорозі все плюндрували та палили війська козацькі задніпровські, а в арієргарді йшов коронний гетьман із польськими військами.

Гетьман Брюховецький з військами малоросійськими, переслідуючи армію польську, усе мав на видноті її арієргард і раз-у-раз робив на нього напуски, і коли армія з королем переправилась через ріку Десну недалеко села Пирогівки, то він, напавши на арієргард, одбив його від переправи і всі обози та запаси артилерійські узяв собі яко здобич. Коронний гетьман, відтятий таким чином од королівської армії, відступив лівим берегом Десни вниз за її течією і, проходячи тою частиною Малоросії аж до міста Остра, нищив вогнем і мечем усе, що траплялося по дорозі. Гетьман Брюховецький, який його переслідував, перейшовши Дніпро, учинив там також велику руйнацію та спустошення малоросійському народові, що пристав був до Польщі, помщаючись на ньому за таку ж руйнацію, учинену на сьому боці Дніпра од гетьмана їхнього Тетері та його полковників. Отака несамо-вита обопільна помста, або міжусобиця, означає більше, як найгрубіше невігластво, і плюндрування свого безневинного народу, що зовсім не брав участі в лиходійствах своїх полководців, показує дике їх варварство і дивну нерозсудливість. Гетьман Брюховецький, заповзівшись

підкорити задніпровські полки під командування своєї силою зброї, вислав партизана свого, кошового запорозького отамана Сірка, до міста Чигирина, щоб у ньому захопити гетьмана тамтешнього Тетерю, а сам пішов на місто Черкаси, яке, здобувши, пограбував, яко ворог, і поспішив до Чигирина. Але гетьман Тетеря, довідавшись про зближення Сірка, забрав усі свої скарби і відійшов з військом своїм до Заславля; а коли пішов за ним Брюховецький, то він із Заславля, утікши від своїх військ, перебрався з пожитками до Польщі, де поляки пограбували його дочиста і змусили втікати до Молдавії в повному убозтві. Брюховецький, зійшовшись з Сірком під Чигирином, спробував його взяти, але Чарнецький, воевода руський, що засів у ньому після Тетері з сильною польською залогою, їх од міста відбив, а татари Великої Орди, що наспіли Чарнецькому на підмогу, змусили Брюховецького відійти за Дніпро.

Воевода Чарнецький, запишавшись од своїх успіхів під Чигирином, покинув те місто під охороною залози, а сам з татарами пішов під місто Білу Церкву, що було по боці Брюховецького, щоб його взяти й віддати на поталу татарам. Одначе, козаки тамтешнього полку, засівши коло міста в байраках, учинили вдатний напад на Чарнецького, самого його забили, а військо його розігнали. Тим часом кошовий Сірко з реєстровими й своїми козаками, знавши про похід Великої Орди з Чарнецьким, вирушив негайно в її сторону і вщент її сплюндрував, а головне місто її Акерман, або Білгород, здобув приступом, винищив його мешканців і, пограбувавши, спалив. Те саме вчинив і з укріпленими їхніми містечками, Буджаком, Паланкою та Каушанами. Нарешті, зачувши про поворот до своїх селищ орд, що поспішали необзир їм на допомогу, пішов од них на Молдавію і, переправившись через Дністер біля міста Сороки, зазнав тут великої втрати од генерала польського Маховського, що напав на нього під час переправи, од якого, одначе, відбився й вернувся в свою Україну.

Переємник воєводи Чарнецького, Шаблика, у квітні місяці 1665 року, з корпусом війська польського, підси- леним найманими калмиками й татарами, напавши на геть- мана Брюховецького, що стояв з військами козацькими табором у Білій Церкві, заатакував його з усіх боків. Од- наче, гетьман, мавши табір свій добре укріпленим, з чис- ленною артилерією, не тільки відбив напасника, але, уста- вивши з піхоти сильну фалангу, і собі напав на табір польський і, після великої січі та кровопролиття, розбив його і розігнав на всі боки, винищивши при тому велике число знатних поляків, що готувалися були обіймати уря- ди й посади по містах і полках задніпровських, де при- бережна сторона визнавала гетьмана Брюховецького, а пограничні з Польщею й Молдавією полки обрали собі за гетьмана, замість Тетері, якогось старшину, званого **Опа- ра**. Але татари білгородські, що втручалися тоді у спра- ви козацькі та в їх вибори, зловивши того Опару, відісла- ли до короля польського, який звелів його повісити; геть- маном же задніпровським визнано од татар і Польщі оса- вула Тетериного штату, **Петра Дорошенка**, що бував іноді, як і він, наказним гетьманом. Одначе й другий, що звався в тій стороні гетьманом, якийсь **Децик**, мав при собі вій- сько з охотників і плюндрував з ними поліські селища, але ватагами Брюховецького був зловлений і вкинтий у ні- жинську в'язницю, де й помер.

Гетьман Брюховецький, уславлений значними своїми військами та успіхами, задумав побувати в Москві для вшанування царя свого, і тому на початку вересня місяця 1665 року, зібравши численну собі кавалькаду з генераль- них старшин і полковників, вирушив з ними до Москви. Зустріч і прийняття були для гетьмана надзвичайні. Усе, що пишнота й достаток породжують, ужито при тому з надміром, і після перших привітань розпочаті й повто- рювані бенкети здивували гетьмана і призвели його до нестями, і коли він уважав себе піднесеним у краще небо, як „Запорозька Січ-мати і Великий Луг-батько”, то від міністерства московського пораджено йому просити в ца- ря ласки, щоб він його іменував боярином московським,

аби, як казали вони, „спілкувати ліпше й вільніше із стовбовими боярами тутешніми”. Гетьман узявся за теє прохання, як за найбільше своє щастя і, звичайно, в тому його зовсім не утруднювали, але зразу іменували великим воєводою і думним боярином. Після того оженили його з царською своякинею, а багатьох полковників і старшин переженили з боярськими доньками, і все йшло з великим успіхом. Частування при тому супроводилися в повній мірі щедротами, ласкавістю і всіма можливими розкошами. А що тій пережененій Малоросії зближався час їхати додому, то знов дораджувано гетьманові від міністерства, що „йому не добре бути єдиному в Козацькій землі, а треба мати помічників та охоронців від особи царської. А понеже він, з ласки Божої і царської, є великий воєвода, то мусять бути при ньому й малі воєводи, які б йому служили і допомагали”. І так умовили гетьмана просити у царя малих воєвод, що тоді ж учинено з великим успіхом і великою милістю. Писаря генерального Шийкевича, що тлумачив сей пункт інакше, як велику милість, заслано з Москви впрост у сибірські остроги на вічне проживання, а решту урядників і самого гетьмана, одпускаючи, обдаровано від царя вельми щедро.

Іменовані од царя воєводи почали з'їжджатися до Малоросії в січні 1666 року; вони тягнули сюди ріжними шляхами й дорогами, і за три місяці заповнили Малоросію й позаймали геть усі міста та містечка. Штат кожного з них був досить велелюдний: вони мали при собі всяких ступнів піддячих, і з приписом піддячих, мірників, вагарів, приставів і п'ятдесяцьких з командами. Обов'язки їм визначив у Думному приказі і підписав сам думний дяк Алмазов, а були вони в тому, щоб переглянути й переписати все майно мешканців до остатньої животини і всякого дріб'язку, і обкласти все теє податками. Для того відчинено їм комори, спіжарні, скрині і всі схованки, не виключаючи льохів, пасік, хлібних ям та самих клунь і голубників. По містах і містечках проїжджі на базар дороги й вулиці замкнено було й обнято сторожами та приставами. З усього везеного на базар і вивожуваного з

нього стягали данину на розсуд і за розписом воевод, а від них за всяку затайку та „флатировку” карано з прикладною жорстокістю, і звичайні в таких випадках причіпки наглядців закінчувалися здирством та биттям. Новина тая, хоч яка вона може звичайна була в інших країнах, в тутешній видалася лютою, згубною і нестерпною. Народ од неї зчудувався, застогнав і вважав себе пропацим. Ремствування проти гетьмана відгомонам пішло з одного краю землі до другого. Злагіднювальні заходи уряду малоросійського не узгіднювали поведінки воевод та їхніх підручних, і вибух гніву народнього став неминучим.

Задніпровський гетьман Дорошенко, скориставши з неспокійного положення народу малоросійського і підбурюваний бувши ворожнечею до нього гетьмана Брюховецького, зворохобив спершу місто Переяслав, і мешканці його, забивши воеводу свого, полковника Дашкова, що проживав у частині міста, званій Богушевою, спалили його квартиру і віддалися під команду Дсрошенка. І він, з'єднавшись з ними і з частиною своїх військ, вирушив до міста Золотоноші, де квартирував князь Щербатов з корпусом, по легкій перестрілці вигнав його з міста, а воеводу з штатом його вигубив. Полковник Маховський, що поспішав на підмогу Щербатову, прибув з військом своїм до міста об тій порі, як в ньому Щербатова вже не було, і Дорошенко, оточивши той корпус, після слабого спротиву, забрав увесь в полон з самим командиром. А що він, квартируючи в Малоросії, робив велику народові шкоду, то за кару відігнав усіх бранців тих до Криму і подарував їх ханові. Од Золотоноші переходячи Дорошенко вглиб Малоросії, побрав силою зброї своєї міста: Прилуку, Ніжин і багато містечок, і воевод, що були в них, перебив. Ціль його була, визволивши народ з кормиги воеводської і зробивши йому тим велике добро, повернути його на свій бік і стати великим гетьманом на всю Малоросію. Одначе, народ, хоч як був кривджений воеводами, не втратив свого розуму і добрих звичаїв. Він, передбачаючи від лихих починань такі самі й наслідки,

всіляко віддалявся од лиходійств Дорошенкових, і всіх сливе воєвод, що не впали в його руки, рятував і хоронив од убивства, а багатьох випровадив із своєю охороною в їхні границі; про Дорошенка ж мислив, як про спокусника, що хоче передати його під владу полякам, з якими держався він заодно. А народ про злуку з ними й чути не хотів.

Уряд польський, не знаючи, з яким наміром Дорошенко впав у Задніпровську Малоросію і заколюче в ній народ, а знаючи, що той заколот і винищення московських воєвод супротивні тамтешньому правлінню, задумав скористати з тої нагоди і відірвати од Дорошенка під безпосереднє своє панування тогочасну Малоросію. І задля того року 1667-го, навесні, вирядив туди із значним корпусом польських військ коронного гетьмана Яна Собієвського, який, вступивши в границі малоросійські, проголошував народові, що він є його гетьман, а Дорошенко при ньому буде тогочасним польним, або наказним гетьманом. Народ, уражений непостійністю свого правління і повсякчасними в ньому змінами, звик уже всьому вірити і не робив нічого в своїй обороні. Але Дорошенко, звідавши про зазіхання польські на його правління, вирушив одразу з військами своїми супроти Собієвського і, перестрівши його за містом Заславем, напав на корпус польський з усією лютістю і, по довгій завзятій баталії, змусив його втікати, а обози та запаси з артилерією позоставалися Дорошенкові, яко здобич. Після того розпочато гонитву за поляками, але гінець з Криму, мурза тамтешній Умет Кочуба, який прибіг до Дорошенка, сповістив його, що партизан Брюховецького, кошовий запорозький Сірко, під час нинішнього відрядження татарських військ, за фірманом султанським, у закубанську експедицію, напавши з козаками своїми на Крим, плундрує тамтешні міста та оселі і нищить усе вогнем і мечем, а хана самого загнав аж у гори, і він просить у нього оборони, обіцяючи йому рівномірну підмогу в разі потреби. Дорошенко з великою охотою прийняв ханову пропозицію, знаючи, як то він, при нинішніх обставинах, буде йому потрібний,

і тому вирушив негайно на Крим з самою кіннотою, і успіхи Сіркові зараз припинив, але самого його і головного війська захопити не потрапив. Бо він, набравши в приморських кримських містах достатнє число водних суден, виправився ними на Лиман і прибув у Січ з великими користями.

Цар російський того ж 1667 року, з політичних міркувань або з прямої konieczности, вислав був сильний корпус своїх військ, під командою воеводи Косагова, у границі запорозькі, до міста Кодаку, під тим претекстом, що він мусить боронити запорозьких козаків і частину Малоросії од наскоків кримських татар. Запорожці, потрактувавши, що той загін є для них шкідливий і нібито для того придуманий, щоб припинити стосунки з Малоросією, дуже нарікали на те цареві, заявляючи, що „всякий уряд, який підозріває свій народ у будь-яких супроти себе задумах, дає сам народові тому спосіб, або знаряддя іти на те, чого він ще не робив або не задумував; а відокремлювати од нас Малоросію, повсякчасну нашу отчизну, зруйновану вкрай воеводами і гноблену всілякими затіями московськими, є те саме, що раздмухувати запалений вогонь, або кидати в нього запальні речі. Щождо наскоків татарських, то се вважається у нас з ними за гру шахову, і ми щоразу давали собі з ними раду і боронити в усякий час себе спроможні“. Цар, зваживши на подання козацьке, завернув корпус Косагова у свої границі.

Переговори про мирові трактати, що тривали декілька років між Росією і Польщею, того року закінчено і мир підписано на тридцять років. Поляки, що переїздили тоді через Малоросію, поширили навмисне чутки в народі, буцімто з російської сторони за місто Смоленськ з його повітом, відступлений Польщею Росії, віддається Польщі всю Малоросію з її жителями. Уряд малоросійський, за примітивши з того приводу велике в народі й війську заворушення, вислав до Москви двох канцеляристів військових, Мокрієвича і Якубовича, звелівши їм з'ясувати там, що вирішено про Малоросію в мирових з Польщею

трактатах. Але тії посланці тільки й розвідали, що поляків, а паче їхніх посланців, дуже добре у царя та бояр приймають і з великою пошаною трактують, а про зміст трактатів розвідати вони не змогли, бо се від них старанно приховували, і на запити їхні відказували, що „справи міністерські до війська не стосуються, і справа військова знати рушницю та як її вживати, а про міністерію, до землі приналежну, повинні знати воєводи міські й провінціяльні, які, коли у вас є, то вони про тее знати можуть”.

Незадовільними розвідками канцеляристів і народнім поголосом подвигнутий, гетьман Брюховецький вислав до Москви старшину генерального Григорія Гамалію і канцеляриста Каспаровича, і писав через них до царя, що, „з приводу таємних із Польщею трактатів, поширені од поляків чутки про передачу їм у підданство Малоросії обурили війська малоросійські та її жителів, і тому просить він царя запевнити його і народ щодо змісту тих трактатів, за котрими, якщо справді віддається Малоросію полякам, то він з титулу зобов'язаний уживати обфронних супроти них заходів і вибирати нові союзи та протекції. Наколи ж вона зостається по-давньому під протекцією Росії, то вірність і прихильність народу сього до держави Російської суть незмінні і постійні, а таїна і зрада в сьому випадку многогрішні суть і ганебні, паче ж між народом єдиновірним і єдиноплемянним; відомо бо цілому світові, що народ тутешній, зазнавши од поляків нечуваного в людстві варварства та всякого роду переслідування, визволився од них власною силою своєю і мужністю, а злучився із Росією з доброї волі своєї і єдино через єдиновірство. Отже, закріпляти його або іншому дарувати ніяк і ніхто не має права, і в противному разі готов він знову боронити себе зброєю доостанку, і радше погодиться вмерти із зброєю в руках, як зносити ганебне ярмо від ворогів своїх. І се є істинно і незмінно, о царю! Якщо ж замішалися при сьому злоба за воєвод, то й тут головним знаряддям є не народ, а уряд російський, що прислав був їх усупереч прав і договорів народніх, з інструкціями просто таки єгипетськими або вавилон-

ськими, і польський, що підіслав на них гетьмана свого Дорошенка, який народ зворохобив. Але поза всім тим самий розум вчить, що за десять винних злочинців не відповідають мільйони безневинного народу, який оберігав воевод”. Цар на подання Брюховецького написав до нього тільки те, що прислано буде в Малоросію тисячу піших стрільців з бракуючим числом воевод, які розміщені будуть по містах та повітах „і вони зачнуть рядити народом і нагороджувати його, залежно від заслуги і звичаю кожного, а баламутів та непослухів карати судом і розправою; писано бо в книгах християнських: йому же честь — честь і йому же страх — страх, сиріч: на лихих гнів, а на добрих милість. А тобі, Гетьмане, і всій старшині козацькій глядіти війська та його ристунку і служити з ним вірою й правдою; а війною і миром не клопотатись і трактатами з Польщею не докучати нам; у них все те написано, що добре, а на лихе ніхто не піде”.

Такий припис царський збентежив Брюховецького і всю старшину з ним, а одержаний тоді від задніпровського гетьмана Дорошенка лист і зовсім його здивував. Він писав у ньому: „Такий начальник у народі, який ти є, Іване, винен перед судом Божим і людським. Народ, який довірив тобі долю свою, пролив незмірну силу крови своєї, утратив також незліченних предків своїх і нащадків, на побойовищі побитих, ведучи довголітні війни з поляками за вольність свою і свободу. Але яку він має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Річні труди їхні і все, набуте потом їхнім, забирають у них воеводи та пристави: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж зостається нещасному народові? Тільки злидні, туга та стогін! Ви з старшинами своїми збагатилися в Москві самими жінками, але й то за посаг їхній народ відплачує; і ти уподібнюєшся достоменно тому пастухові, який держить корову за роги, а інші її доють. Як вже не маєш ти своєї сили й відваги, то можна пошукати й сторонньої, і як немає в християнстві правди, то можна спробувати її в чужовірців. А то є вельми справедливо, що коли людина потопає, то й бритви хапається; і се не є

гріх і глупота, але крайність, вимушена конечністю. Я ладен усе відступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але покинути його в тяжкій неволі і думати 'мені нестерпно'.

Брюховецький, захитуваний бувши з усіх боків на своєму становищі і загрожуваний остаточною своїм упадком, року 1668 вибрав собі пристановище найбільш одчайдушне й ганебне. Він просив у хана кримського союзу, а в султана турецького опіки і вічної протекції. Для того послав у Крим старшину генерального Степана Гречаного, а в Царгород старшину Григорія Гамалію і канцеляриста Каспаровича; тим часом воевод, що залишалися були в Малоросії, повигонив силою у їхні границі, а тих, що їхали сюди знов, не допустив до їх призначень, але завернув назад. При тому багатьох перебив і перевішав своїх старшин і козаків, які воевод боронили.

Старі козаки, або товариство, звичайно, колись прихильніші до своєї віри і давніх обичаїв, обурившись проти Брюховецького за намір його шукати союзу і протекції магометанців, непримиренних ворогів християнства, і за страту людей своїх, що воевод охороняли, сповістили про те потайки князя Ромодановського, радячи йому атакувати зараз військами своїми місто Котельву, де запаси Брюховецького і сам він з приборниками своїми часто знаходились, а до Дорошенка послали від себе повірних, прохаючи його прибути до них у Полтаву і прийняти на себе гетьманство, на яке вони його обирають. **Дорошенко**, поспішивши на той заклик до міста Опішні, застав там велике зібрання товариства й козаків, і від них одностайне обраний і визнаний був яко обох боків Дніпра малоросійський гетьман. Брюховецький, довідавшись про обрання Дорошенка, кинувся був з Котельви вглиб Малоросії, з наміром шукати собі партії, котра б його боронила, але козаки, наздогнавши його в містечку Коломаку і тамо засудивши його каптуровим судом, розстріляли, а жінку його відіслали з честю до князя Ромодановського.

Запорозькі козаки, будучи завжди однозгідні з Брюховецьким, яко із своїм витвором, не були згідні на обрання Дорошенка гетьманом, і тому, відмовивши послууху Дорошенкові, обрали самі собі гетьмана, на прізвище Суховій, що був у них за писаря військового, до котрого приєдналися й деякі полки задніпровські, суміжні з Запоріжжям, як от: Чигиринський, Гуманський і інші забозькі. А щоб забезпечити себе від підступів Дорошенка, сподіваючись, що він на стороні російській, від якої також побоювались помсти за воевод, ними побитих, то на той випадок нав'язали запорожці зв'язок з ханом кримським, визнавши його яко найвищого свого начальника і голову. Дорошенко, звідавши про події запорозькі, послав на Січ брата свого Григорія і декількох старшин поздоровити Суховія на гетьманському уряді і просити його і все військо тамтешне пробувати з ним в єдиномислії й дружбі, стараючись злученими силами оберігати вітчизну од усіх сторонніх зазіхань, і що він не має наміру вдаватися ні в які протекції, що так зруйнували були народ своїми обманми, інтересами та всякого роду зрадами і неправдою. Однак, дізнавшись через брата свого, що запорожці до нього та порад його неприхильні, і що вони союзних їм татар мають намір вести на грабіж в Україну, вирушив сам у задніпровські полки, щоб привести їх до оборонного стану, а на сьому боці доручив команду осавулові генеральному, Дем'янові Гнатовичеві Многогрішному, проголосивши його у війську наказним гетьманом. Але той Многогрішний, мавши чесні прикмети і добрий розум, передбачив, що вагання Дорошенкові не віщують нічого доброго, а задуми його суть марні та шкідливі, і через те освідчився в тому князеві Ромодановському, запевнивши його в непохитній відданості своїй і всього війська, ним командуваного, цареві і царству Російському, і просив тільки князя допомогти йому відбити татар та запорожців, що йдуть задля бунту та грабунку в Малоросію. Князь вирядив негайно сина свого проти татар з великим корпусом; але сей молодий князь, не з'єднавшись з Многогрішним, а сподіваючись сам здобути славу переможця татар, пішов на них з одним своїм корпусом і був ними

розбитий і взятий у полон біля містечка Гайворон. Батько, не змігши йому допомогти, відомстив скорботу свою на мешканцях ніжинських, які не пускали до себе нового воеводи і замкнули проти нього місто. Ромодановський, виваживши міську браму, віддав місто на поталу своєму військові, а Многогрішний, тим часом, розбивши татар і запорожців біля міста Лохвиці, гнав їх і бив аж до ріки Самари і відібрав у них всіх бранців та пограбовану здобич.

На початку року 1669 князь Ромодановський ознаймував наказному гетьманові Многогрішному волю царську, щоб учинено в Малоросії раду і вибір справжнього гетьмана замість забитого Брюховецького, і щоб од нового гетьмана прислано до Москви депутатів на потвердження попередніх постанов і договорів малоросійських. Тим то Многогрішний, запросивши урядників і козаків до міста Глухова, учинив з ними вибір гетьмана, і вибір припав на самого **Многогрішного**: всі одногolosно присудили йому бути справжнім гетьманом і затвердили формально таке обрання. Депутатами виряджено до царя: писаря генерального Карпа Мокрієвича та обозного полкового переяславського Лукаша, і дано їм накази од гетьмана і зібрання випросити у царя потвердження прав їхніх і привілеїв, договірними статтями гетьмана Богдана Хмельницького скріплених, і щоб, понад ті статті, нічого нового й обтяжливого в Малоросію впроваджувано не було, розуміючи тут і воевод, на скасування договірних статей і постанов недавно у міста насиланих. Депутатів прийнято у царя з великою милістю, і, на прохання їх, усі попередні постанови, з гетьманом Зиновієм Хмельницьким учинені, поновлено й затверджено в усьому їх обсязі. Цар обіцяв за себе і наступників своїх царським словом хоронити їх вічно й нерушимо, прощаючи при тому й пускаючи у вічну непам'ять всі змови та заколоти, що з порушення договорів сталися.

Дорошенко, звідавши, що наказного його гетьмана Многогрішного вибрано од війська і затверджено од царя

яко справжнього гетьмана на всю Малоросію, і, побоюючись виправ од сього гетьмана за володіння його на Задніпрянщині, Дорошенкові послушній, і що йому, по сварці з поляками та запорожцями, допомоги од них сподіватися не можна, вирядив од себе посланцями до Царгороду суддю генерального задніпровського Білогруда і осавула Портянку, з двома іншими старшинами, і через них просив султана турецького прийняти його під свою протекцію і вічне підданство з усією Малоросією, де він є найвищим начальником, або гетьманом, і щоб султан, на знак своєї милости й опіки, надав йому звичайні свої клейноди, бунчук і прапор, і приділив у поміч йому корпус своїх військ супроти бунтівника Многогрішного, що загарбав у нього декілька провінцій. Султан, прийнявши доброзичливо посланців тих через свого везіра, погодився з великою охотою прийняти Дорошенка й народ малоросійський у своє підданство і, на знак своєї милости, послав Дорошенкові клейноди свої, бунчук і прапор з півмісяцем, а на підмогу йому вирядив 6.000 військ під командою одного чауша, Іслам-Екмена. Посланців же тих від гетьмана і народу на вірність їх підданства привели до присяги, звичаєм християнським, у соборній патріяршій церкві, і від патріярха косянтинопільського на тее, видно з наказу султанського, дано посланцям одверту грамоту, що відлучала од Церкви і віддавала анатемі всіх тих, що гетьмана Дорошенка не слухалися і супроти нього бунтувались. Тая грамота наробила великого шелесту в Малоросії, але не менше пошкодила вона й владі патріярхів, що її вони мали перед тим у Церкві й духовенстві малоросійському. Багато хто з бузувірів тутешніх вважали, що вона наказує коритися всякій іншій владі, окрім Дорошенкової, побоюючись в такому разі анатемі. Одначе, митрополит київський Сильвестр оповістив посланням у Церкві і витлумачив народові, що тая грамота або вимушена владою султана турецького, або викрадена обманом і брехливими звідомленнями та підступами Дорошенка, і тому вона для народу сього зовсім неважна і нікчемна, і він її навіки касує і патріярхові звертає; а патріярхові писав митрополит.

що грамота його і анатема спричинили великий неспокій у народі руському і розбрат у самій Церкві Християнській. Усі вважають, що вона наказує коритися законній владі і велить іти за волею злочинця та виродка роду людського, Дорошенка, і що сього Дорошенка, який за неї старався, позбавлено його гідности і скинуто з його уряду за контакти з народом чужовірним на згубу народу християнського, і він тепер не що інше, як тільки обманець та брехун, який по-зłodійськи прибрав собі титул гетьманський. Народ же руський, обравши, згідно з правами своїми і статутами, іншого собі гетьмана, кориться з ним цареві російському, себто християнському, з ним єдиновірному і єдинодумному, отже кориться владі законній, і анатемі за те ніяк не підлягає. Патріярх, хоч по тому поданню і скасував зараз грамоту свою, але вже всякого впливу на Церкву Малоросійську зовсім позбувся, і Церква сія, будши з-перед того у підлеглих патріярха через митрополита свого Київського, що мав сан і становище екзарха патріяршого, стала відтоді визнавати одне над собою ієраршество російське.

Гетьман запорозький Суховій, з козаками запорозькими і татарами кримськими, вирушив був у задніпровські полки, послужні Дорошенкові, щоб їх змусити силою признати себе їхнім гетьманом; але турецький чауш, що був з Дорошенком, закликавши до себе начальників татарських, звелів їм ім'ям султанським одстати від Суховія і бути в союзі з гетьманом Дорошенком, яко він є підданець султанський. Татари після того з'єдналися з Дорошенком, а Суховій із запорожцями, одійшовши від Дорошенка з-під міста Канева, прийшов до міста Гуманю, і тамо, з досади на свої невдачі, зложив з себе гетьманство і вручив його полковникові гуманському Ханенкові, що його запорожці також признали за свого гетьмана. А Дорошенко, переслідуючи Суховія та Ханенка, пішов був з чаушем і турками облягати Гумань, але мешканці тамтешні, зовсім йому не противлячись, відчинили міську браму, а про Ханенка оповістили, що він із Суховієм подався за ріку Бог, щоб з'єднатися з білгородськими ор-

дами. Дорошенко по тому, ведучи далі переслідування своє з самими козаками й татарами, зайшов у руки своїх ворогів, які коло Жовтих Вод оточили його з відусіль, і загибель Дорошенка була неминуча. Одначе, кошовий запорозький Сірко, який був невдоволений з того, що у нього на Січі завелися вже гетьмани з пониженням його влади, і який з тої причини назирав завсіди того гетьманства, напавши зненацька з ватагою своєю на Ханенка та Суховія, визволив Дорошенка, і він вернувся на Білоцерківщину, і розташував своїх татар на зимові квартири; а вони, подякувавши йому за те по-татарськи, забрали в полон своїх господарів з їх родинами і пішли на Крим. Хоча ж за те скаржився Дорошенко дворові султанському, але нічого на те не одержав, і сказано: „Отакый є хліб татарський і їхня платня“.

Задніпровська Малоросія з року 1670 поділена була надвоє між двома самозванцями-гетьманами, непримиренними між собою ворогами, через що зазнала вона страшних міжусобиць і спустошення. Дорошенко вдержав при собі наддніпровські полки до границь польських, а Ханенкові корилися полки: Чигиринський, Гуманський і понад Богом та Дністром поселені аж до Галичини. Дорошенко тоді був у протекції турків, а Ханенко, будши в згоді з запорожцями й кримцями, шукав ще протекції в уряді польського через вельможу тамтешнього Михайла Вишневецького. Та коли з польської сторони запропоновано йому прибути до міста Острогу на конгрес і підписання договірних статей, то він на те не погодився, а зажадав у заставу стільки аманатів із сенаторів польських, скільки з ним на конгресі буде урядників. Поляки, будши тим разом дуже вразливі, хоч у власних інтересах бувають вони дуже низькі, одмовилися від аманатства, а намовили Ханенка пробувати під їхньою протекцією на останніх з Малоросією статтях, званих Гадяцькими, од сусідніх держав гарантованих, за якими признається всю Малоросію з ними за єдність, а гетьмана за найвищого і самовладного її начальника. І за тою угодою від короля польського прислано Ханенкові булаву і всі клейноди,

що гідність гетьманську означають. Дорошенко, заздрячи Ханенкові за затвердження його на гетьманстві монархією християнською, з скріпленням важливими в християнстві знаками, яких він не мав, напав із своїм військом на місто Гумань, звичайний осідок Ханенка, і обліг його з наміром узяти в ньому Ханенка і знищити з ним гетьманство тее. Але гуманські козаки з гвардією гетьманською, учинивши проти Дорошенка вдалу вилазку, розбили його війська і полковника їхнього Жеребила вбили, а Дорошенко врятувався втечею.

Гетьманство Дорошенкове і військо його не інше що було, як велика розбишацька ватага. Він з нею раз-у-раз нападав то на Малоросію, то на селища відомства Ханенкового. Врешті, згодив собі пашу силістрійського та орди білгородські, і року 1671-го, серпня місяця, повівся з ними на Малоросію. Гетьман Многогрішний із своїми військами виступив їм назустріч і, щоб не впустити такого хижого ворога в свої границі, переправився через Дніпро, навпроти містечка Чигрин-Діброви, де, укріпивши табір свій на горі, над рікою Дніпром, чекав на себе неприятеля. Дорошенко не забарився появитися і наступити з силами своїми на Многогрішного. Баталія була довга й запекла: з ранку сливе до вечора точилася з обох боків страшена січа і вбивство; нарешті, Многогрішний, подолавши опір ворога, перекинув його в усіх пунктах і погнав у степ. Та щойно відійшов він од табору свого зо дві верстви, як турецька піхота, що причаїлася була внизу табору в чагарниках та очеретах дніпровських, підлізши під табір, ударила на нього з усією силою, вибила в ньому людей і заволоділа артилерією. Многогрішний, хоча вернувся на підкріплення табору, але вже запізно, і турки били його з його ж таки артилерії, а тим часом напала й вся кіннота татарська та козацька Дорошенкова, і Многогрішний, утративши багато свого війська і весь обоз з запасами, мусів відступати оборонно до гирла ріки Тясмину, і тамо переправитися через Дніпро, будучи сам тяжко поранений.

Року 1672 лютого 7-го дня гетьман Многогрішний від ран своїх помер і з великими почестями, військовими й церковними, в Батурині був похований. Усі урядники й народ з щирoserдечною скорботою оплакували сього достойного їх начальника. Він, попри всю свою сумирність, був добрий вождь у війську, визначний політик і справедливий суддя в правлінні. Після Зиновія Хмельницького одному йому приписати можна чудові прикмети. Щоб повідомити царя про смерть гетьмана, виїхав до Москви писар генеральний Карпо Мокрієвич з іншими старшинами. Цар прийняв їх дуже милостиво, жалкував вельми за померлим гетьманом, гідним його пошани та довір'я, і, наостанку, радив урядникам тим вибрати собі такого гетьмана, який би подобився характером Многогрішному, а він обіцяв і словом царським запевняв удержувати їх і народ малоросійський в протекції своїй на точній основі первісних статей Зиновія Хмельницького. Для присутности під час виборів гетьмана призначено зо сторони царської міністрами: князя Григорія Григоровича Ромодановського, Івана Івановича Ржевського і Афанасія Ташликова; а вибір переведено того ж року, в липні місяці, у таборі козацькому, між містами Путивлем і Кнотопом, на місці, званому Козацька Діброва, куди всі урядники й депутати зібралися. І обрано на гетьмана обозного генерального **Івана Самойловича**, народженого в місті Зінькові священничого сина, який тоді ж у приявності міністрів приведений був до присяги з усіма урядниками й військом на вірність служби цареві та його наслідникам.

Дорошенко, переходячи за Дніпром з місця на місце, не передбачав для себе нічого сприятливого, а, навпаки, зауважив у народі та війську прихильність їх до сторони російської і командування гетьмана тамтешнього. І тому доклав усіх зусиль і підкупів у Дивана Царгородського, щоб спонукати самого султана з армією на завоювання спершу відомства Ханенкового, а опісля всієї Малоросії. Султан Магомет IV, що резидував тоді в Адріанополі, підмовлений був і виступив справді до :раниць руських,

а 1-го серпня 1672-го року взяв в облогу Кам'янець Подільський, де зустріли султана хан кримський і Дорошенко із своїми військами. Мешканці з своєю слабою залогою могли боронитися в місті тільки 15 днів, а там, не мавши запасів і достатнього війська, 16 серпня здали місто на капітуляцію. Султан, в'їжджаючи до міста, показав пишність свою тим, що звелів передусім викопати із землі всіх похованих мерців і вивезти кості їхні далеко поза місто, вивести з усіх церков, од турків з-перед того пограбованих, усі ікони і розкласти їх по вулицях міських, замість помостів для турецьких пішоходців, а опісля тії церкви обернути на мечеті турецькі, з яких залишено, на просьбу й окуп мешканців, тільки три для християн та вірмен. По таких успіхах вирядив султан хана кримського і Дорошенка з їх військами у Галичину, щоб завоювати тамтешні міста Львів, Броди й інші, а сам переходив з армією своєю впоперек України, послушної Ханенкові, до ріки Случа, і винищував усі, що траплялися йому, селища вогнем і мечем, себто по-турецьки. Поляки, зібравшись військами своїми і з'єднавшись з Ханенком та його козаками, виступили супроти хана і Дорошенка і, розбивши декілька їх ватаг, дальші їхні успіхи припинили і нагнали самих їх до головної армії турецької, на яку, одначе, напасти не зважилися, а вдалися до переговорів та окупів. І так, удовольнивши міністрів султанських подарунками, а самого султана значною сумою червінців, під титулом воєнної контрибуції, вижили його тим поза свої границі, і він вернувся на зимівлю до міста Бухаресту.

Татарські орди, що воюють з усіма народами звичайно то яко найманці, то з участі в здобичі, прибували часто в сьому ремеслі до претендентів на гетьманство малоросійське і до поляків, які їх наймали, і переходили щоразу при таких нагодах землі запорозькі та їхні улуси з неминучими кривдами й шкодами козакам. Кошовий їхній отаман Сірко, хоч який був добрий і згідливий сусід, який знав попускати й поважати потреби людей військових, та коли року 1673-го, переходячи татари землі запорожців на повороті з Кам'янця Подільського,

захопили чимало кінських і скотських табунів запорозьких і декількох їхніх хлопчиків, що їх вони завше набирають у Малоросії з рідні своєї для наслідства, то кошовий не уважив вчинку того за жарт чи забавку, а рішився відплатити татарам за те з лихвою, і для того почав їх карати з черги. Вирушивши з військом своїм на Білгородщину і понищивши аули татарські вогнем і мечем аж до Білгороду, здобув тее місто приступом, пограбував його і спалив дотла. Потім, зібравши в пристанях морських Білгородській і Гаджибейській достатне число кораблів, поплив ними з піхотою на Крим, а кінноті звелів іти туди румом. Приставши до берегів Карасубазару, побрав і зруйнував він усі приморські міста, що не знали про тії відвідини і, значить, були без оборони, а опісля, перейшовши весь Крим до міста Ора, або Перекопу, з'єднався там із своєю кіннотою і руйнував далі татар по селищах їхніх. І таким чином помстившись на татарах за кривди свої сторицею, вернувся на Січ з незліченними користями. Сірко сей був в роді своєму людина незвичайна і єдина. Він, з малочисельним військом своїм, завше щасливо воював і був переможцем, не заводячи, однак, ні з ким неправедної війни. Баталії у нього вважалося за іграшку, і жадної з них він не програв. Татари кримські й білгородські, тії страховища і бич усім народам, були у Сірка полохливими оленями та зайцями. Він декілька разів проходив наскрізь їхні оселі та укріплення, декілька разів заганяв усіх татар аж у Кефські гори, де й самі хани їхні не раз крилися по ущелинах та чагарниках гірських. Татари вважали Сірка за великого чарівника і звичайно титулували його руським шайтаном, але в суперечних між собою справах щоразу віддавалися на його суд, мовляв: „Як Сірко скаже, так тому й бути”. При великих своїх користях і здобичах не був він ані трохи зажерливий і корисливий, але все те йшло на інших, і навіть на його ворогів. Одна татарка того аулу, звідкіль відігнали були запорожці худобу, з'явившись до Сірка з малими дітьми, скаржилася йому, що в неї забрано вилужену нею корову, яка у неї одна й була, і „чим же мені годувати діти?” Сірко зараз завернув увесь табун скотсь-

кий того аулу, і наказав аулові, коли забракне татарчиній корові молока, щоб вони всією громадою діти її од своїх корів молоком годували, а на одяг їхній дав матері декілька штук, з наказом, щоб вони, як виростуть, не воювали з русаками. Словом сказавши, Сірко був людина дивовижна і рідких прикмет щодо хоробрости, заповзятливости та всіх військових успіхів, і, при достатньому числі війська, легко міг зробитися Тамерланом або Чингіз-Ханом, себто великим завойовником. А проте, був він і запорожець, себто рід блазня або навіженого. Одного разу писав до нього гетьман Самойлович, дорікаючи, що на запорозьких степах кочують вільно деякі аули татарські. Він на тее йому відписуючи, що робиться так з ласки Війська, з причин недороду в татар трави, і що при такій нагоді і вони інколи од них рівномірною ласкою користуються, закінчив, нарешті, тим: „Якби й дідько, пане гетьмане, допомагав людям у крайній їх нужді, то гребувати тим не випадає, бо кажуть люди: нужда і закон зміняє. А як ми, живучи з татарами по-сусідськи, допомагаємо одне одному, то се розумному ані трохи не дивно, а то нам тільки диво, що ти, пане гетьмане, багато коло нас хархируєш, немов твій покійний батенько на хавтурах з парафіянами у Зінькові, чого ми й Вам упрійме бажаємо”.

Вступивши гетьман Самойлович в управління Малоросією, закликав він задніпровські полки і всіх жителів з'єднатися з ним під одну протекцію російську, і багато хто з начальників тамтешніх озивалися готовістю своєю на таке єднання, але вважали за перешкоду в тому самих своїх самозваних гетьманів, Дорошенка та Ханенка, і їхні безглузді протекції. Тим то на початку року 1674 розпочали похід Самойлович і князь Ромодановський з військами своїми в Задніпровську Малоросію на приборкання тамтешніх гетьманів. Похід той спочатку супроводився бажаними успіхами. Задніпровські полкові міста: Черкаси січня 7-го, а Канів лютого 3-го, піддалися Самойловичеві, щойно з'явилися під ними війська малоросійські, а начальник канівської залоги, генеральний старшина Яків Лизогуб, з'єднався з Самойловичем. Гетьман гуман-

ський Ханенко, після смерти добродія свого, короля польського, Михайла Корибута Вишневецького, і коли в Польщі обрано на короля недоброзичливого до нього бувшого коронного гетьмана Яна Собієвського, в березні місяці того ж року здав своє гетьманство Самойловичеві і йому доручив клейноди свої гетьманські, булаву та інші, од короля одержані. Ханенкові призначено од Самойловича достатні на утримання прибутки, а на мешкання дано будинок у місті Києві. Дорошенко, бачивши успіхи Самойловича і прихильність до нього народу, лютував з того несамовито і винищував по-варварськи села і мешканців, що з'єдналися були з Самойловичем. Війська його, що держалися під командою своїх полковників: Михайла Забили, Охріма Уманця, Григорія Білогруда, Григорія Дорошенка, Остапа Гоголя, Андрія Соцького та Андрія Дорошенка, з осавулом генеральним Григорієм Гамалією, виправив він до міста Корсуня і звелів бути там в оборонному стані аж прибуде він до них, а сам з помічними кримськими татарами, які до нього прибули, вирушив до ріки Дністра, щоб викликати турецькі війська од паші силістрійського, і, чекаючи на них, узяв в облогу місто Рашків і сильно його штурмував. Одначе, мешканці й залога, що піддалися були Самойловичеві, відбили облогу Дорошкову і самого його нагнали. І він, довідавшись, що, замість сподіваних військ од паші силістрійського, йде з ними на Молдавію сам султан турецький, пішов очищати йому дорогу за планами турецькими, себто вогнем і мечем, і таким чином понищив усі селища від Рашкова аж до міста Лисянки, куди скликав Дорошенко з Корсуня свої полки, з наміром здобути тее місто приступом. Але козаки й мешканці тамтешні, що завше визначалися великою відвагою та хоробрістю своєю, частими вилазками з міста та нападами на табір Дорошків збили його облогу і приневолити відступити від міста. Корпус військ малоросійських, що складався з 20.000 чоловіка, під командою полковника переяславського Думитрашка, виправлений Самойловичем на підмогу місту Лисянці, здивавши Дорошенка та його військо біля містечка Орлівця, дав йому бій, і був він вельми

жорстокий та одчайдушний з обох боків. Війська, пересилюючи одне одного, вганяли по степу з шаленством, і степ укрився мерцями та конаючими на 40 верстов довкола; аж зрештою Дорошенко врятувався втечею і з недобитками своїми замкнувся в місті Чигирині.

Гетьман Самойлович і князь Ромодановський, звідавши од Думитрашка про становище Дорошенка, облягли його в місті Чигирині і готувалися до приступу, але зближення до того міста султана турецького з його військами приневолило тих полководців зняти облогу і відійти за ріку Дніпро, де вони берегли тільки переправи, щоб боронити її в разі заміряться на неї ворог. Султан увійшов до Чигирина урочисто, і все перед ним падало й плазувало по-азіятськи. Дзвони церковні замовкли і самі церкви замкнені й запечатані були. Не смів ніхто ворухнутися ні по Богослужбу, ні по мешканню, а всяке рахувало себе ні живим, ні мертвим. Турки ж усе тее чинили з чоловіками й жінками, що тільки здумали і що їм непогамованість та хтивість варварська підказували. Дорошенка вирядив султан з військами турецькими взяти місто Гумань, і він, облігши, здобув його штурмом. Народ і війська обеззброєні побивали турки на очах Дорошенка; не помилувано при тому ні статі, ні віку, і все віддано мечеві та вигубленню. Кров по місті текла потоками, а трупи мерців валялися купами. В урядників міських та військових, з наказу Дорошенкового, зідрано живцем шкури і, набиті соломою, відіслано до султана в Чигирин, де розставлено їх біля кватири султанської, і були вони йому тріумфом та потіхою. З Гуманю вирушив Дорошенко зряду до всіх інших задніпровських міст, що піддавалися йому без ніякого спротиву, і він спокійно пограбував їх без милосердя і, між іншим, забрав у них декілька тисяч хлопчиків і передав їх у дарунок султанові, з силою нагробованих пожитків та великими грошовими сумами. Султан, звелівши зараз обрізати хлопчиків по-турецьки і зробити їх мусулманами, вдовольнився тим од Дорошенка за його підмогу. Задніпровські козаки, бачивши несамовиті вчинки Дорошенка над братією своєю, тамтешніми меш-

канцями, і мерзенну приязнь його з турками, сими непримиренними ворогами й гонителями християнства, декотрі перейшли на мешкання до Малоросії і до Слобідських полків, а інші, що ближче були до границь польських, просили собі захисту в нового короля польського, який, прийнявши їх з усією охотою, настановив над ними гетьманом вибраного з-поміж їхніх же старшин Остапа Гоголя. І тії козаки, в числі 14.700 чоловіка, з новим гетьманом своїм Гоголем, будши в усіх діях з королем Собієвським, що прославився великими успіхами над турками, особливо допомогли йому в перемозі над турецьким везіром та його армією, здобутій біля столичного міста Відня, визволеного тим од турків під час головного їх на нього приступу; тим порятували вони імператора німецького, або римського, Леопольда, що мав з турками нещасливу війну і ними вигнаний був з тої його столиці, яку король Собієвський в цілості йому повернув і дав імператорові тому щасливий з турками мир.

Року 1675-го Дорошенко, по ділах своїх гідно покараний зневагою від послушного йому перед тим війська, що з поляками злучилося, зоставши в Чигирині з самими чигиринцями та кількома десятками яничарів турецької гвардії, задумав був віддатися під протекцію царя московського, і задля того через посланця свого, писаря Стебловського, вислав до Москви всіх турецьких яничарів, яко дар цареві і запевнення його, що він більше з турками союзу не держатиме. А що в Москві такій шкідливій людині всякої протекції та опіки зовсім відмовлено, а турки, звідавши про зраду ним яничарів, погрожували йому живцем зідрати шкуру і виставити спудало його на Серальській брамі, то він прийняв одчайдушне рішення боронився в Чигирині доостанку. Гетьман Самойлович, походжаючи з військами своїми по Задніпрянщині для прикриття переселенців, що звідтіль приходили, і відбивання татарських та польських наскоків, обліг тим часом місто Чигирин. Дорошенко, бачивши в ньому свою загибель, удався до милосердя Самойловича і просив його через рідню свою дарувати йому життя і приділити

місцину для самотнього закінчення днів своїх і каяття. Самойлович, на ласкаві прохання, заслав Дорошенка на його батьківщину, до міста Сосниці, де він під наглядом і поруками жив аж до смерти.

Государ цар Олексій Михайлович, на превелике горе своїх підданих і не менше горе малоросіян, що за лагідність вельми його любили, 30 січня 1676 року помер, але народ утішений був коронуванням достойного сина його, наслідника Федора Олексійовича. Царювання сього государя почалося продовженням воєнних дій з турками на користь римського імператора Леопольда, що мав з ними відкриту війну, в якій з російської сторони роблено диверсії. Султан, з свого боку, чинячи також шкоду Росії, випустив з Єдикулю Юрія Хмельницького, що був кілька разів у Малоросії гетьманом, і проголосив його князем сарматським, або малоросійським, і гетьманом козацьким. Війська йому призначено татарські, під командою самого хана кримського, і турецькі, з пашею Ібрагимом. Хмельницький, з тими військами походжаючи по Задніпровській Малоросії, намовляв народ тамтешній єднатися з ним під протекцію турецьку, але, зовсім не осягнувши в тому успіху, мав нещастя бачити на власні очі численні варварства і несамовиті лютості, чинені турками й татарами над народом руським, що йому не корився. І коли запримітили турки вроджене в Хмельницькому спочування до єдиновірного і однорідного йому народу, то, закувавши його в кайдани, відіслали назад до Єдикулю Царгородського, звідкіль по якомусь часі промовано його з князів сарматських на паламаря грецької церкви на одному з тих островів, куди його заслано на вічне ув'язнення.

Султан турецький, звідавши року 1677-го, що місто Чигирин, по знищенню Дорошенка та його влади, зосталося під пануванням гетьмана Самойловича, вислав на здобуття того міста і його околиць численну армію свою з турків і татар, під командою хана кримського та сераскіра паші Ібрагима, і звелів їм, узявши Чигирин, іти на

Київ і заволодіти ним і всією тогочасною стороною. Але не так то діється в полі, як рядиться султаном у сералі. Хан з пашею і з усіма військами прибули до Чигирин того року в липні місяці і, облігши його з усіх боків, окопалися під ним по самі вуха. Залога, що складалася з 7,000 піших козаків, під командою полковника Григорія Карповича Коровки, ставила на всі спроби ворога хоробрий спротив і безустанними вилазками з міста скрізь його побивала. Гетьман Самойлович і князь Ромодановський, буди з військами своїми над Дніпром, дали вістку через розвідача у місто про підсилку свіжих помічних військ, і тії війська, в числі 7,000 піхоти, за даною їм настановою і по згоді з командантом міським, підійшовши до міста вночі проти 15 серпня, вдарили на табір турецький у той час, коли з міста зроблено на нього вилазку. Поразки зазнали турки великої: вони, не знаючи дійсного числа напасників, страшенно перелякались і, покинувши табір та укріплення, одійшли від міста в повному безладді. При тому вбито й сина ханського, Осман-Гирея. Султан, помщаючись за тую поразку військ своїх, звелів замордувати з тріумфом перед сералем кількадесят руських бранців, узятих під Чигирином, і таке підле варварство вважалося в усьому мусулманстві за славне і богоугодне.

Року 1678-го, коли гетьман з князем Ромодановським із військами своїми укріпляли в Задніпровській Малоросії міста і настановляли в них залоги, татари кримські позаду їх зробили всіма силами своїми напад на Східню Малоросію, і, перейшовши до міста Рославля, вчинили в ній велике спустошення, полонячи народ і палячи все, що їм траплялося. У той самий час турецька армія зблизилася вдруге до міста Чигирин. Гетьман з князем, виступивши їй навпроти, мали декілька легких боїв, в обидві сторони нерішальних. Нарешті, дано генеральну баталію, і турки її виграли. Вони, укріпившись окопами з численною артилерією, одбивалися від росіян з ранку до ночі і змусили їх одступати. Але росіяни, одступаючи, успіли підсилити міську залогою свіжими військами і, на підмогу попередньо-

му начальникові тамтешньому Коровці, zostавили в ній
стольника Івана Карповича Ржевського. Турки облягли
зараз Чигирин і поробили біля нього багато окопів та
насіпів, але обложені, ведучи з міста страшенну пальбу і
часті вилазки, знищили турецькі приготування і самих
їх кілька разів одбивали. Одначе, наостанку турки, поро-
бивши багато мін і підірвавши ними міські вали, вчинили
генеральний приступ у тії проломи. Залога, бачивши не-
минучу свою загибель, прийняла найвідважніше рішення,
не піддаючися зовсім у полон, пробитися крізь ворога
будь-що-будь. Намір сей виконали з дивовижною хо-
робрістю і успіхом. Вони уставилися в одну подовгасту
грубу фалангу, і коли турки, перейшовши міські вали,
розтягнулися в широку лінію, щоб обхопити місто, то
козаки вдарили на турків упоперек їхньої лінії і, випалив-
ши на них з мушкетів, прийняли передових на списи і,
таким чином очистивши собі досить широкий прохід,
вийшли за місто в повному порядку і з малою втратою.
Турків, що нападали ззаду, побивали списками, і вони,
бачивши велику свою загибель, мляво гналися за коза-
ками. Одначе, козаки в оборонному стані перейшли аж до
Дніпра, а тамо засіли в побудованих армією редутах і з
них, переправившись через Дніпро, з'єдналися з своєю
армією. Війська тії, покидаючи Чигирин, поклали в замку
його під порохомі магазини запалені гноти, а гармати
також набили порохом з гнотами, які, загорівшись, зро-
били з будівель страшні руїни і понищили силу турків, що
наповнили собою замок, прагнучи здобичі. З тих військ,
що пробилися, укомплектував гетьман шість полків по-
льових, сердюцьких, себто постійних піхотних, як вони
стали за короля польського Баторія, і одрізнялися від
інших піхотних полків реєстрових повсякчасною службою
на границях, коли ті верталися, по закінченні походу, на
полкові свої кватири. Платні визначено їм по три карбо-
ванці на козака річно, а старшинам залежно від ранги
кожного, і мундур на два роки, що складався з куртки,
або камзола з рукавами червоної мальви бавовняної, на-
битого часто бавовною і вистьобаного рясними пасмугами,
і з шараварів сукняних блакитних, а замість плащів з од-

ного турецького дуломана білого сукна, званого габою, з ковніром до череса. На тую платню та мундур призначив гетьман нові податки з поспільства по алтину з диму і покуховне з горілки, за що ремствували народ і товариство і зчиняли бунти.

Як здобули турки Чигирин, року 1679-го, пробували вони були заволодіти всією Задніпровською Малоросією, і задля того, сильно укріпивши над Дніпром місто Черкаси, виправили корпус військ, зложених з турків, татар та чигиринських козаків, під командою якогось Яненка, що був старшиною при гетьмані Юрієві Хмельницькому (який і сам був тоді при військах, але під наглядом сього Яненка), і наказали йому підкоряти міста, що лежать над Дніпром. І він, спершу, напавши на місто Канів, знищив його вогнем і мечем, учинивши нечувані варварства над тамтешніми мешканцями, як ставили вони спротив. Потім підкорив інші міста без ніякого спротиву, бо застрашені були його лютістю; нарешті, вдерся був і вглиб Малоросії і поруїнував багато селищ коло Козельця, Носівки, Ірклієва та Яблунова, проголошуючи при тому себе гетьманом задніпровським. Одначе, незвичайно глибокі сніги, що впали того року, і страшенна до того ж холоднеча винищили більшість людей і коней з корпусу Яненкового, і він із залишками своїми на превелику силу доволікся до міста Черкас. Війська російські з гетьманом і Ромодановським розташовані були тоді в Києві і коло нього, сподіваючись, що всі сили турецькі туди ж звернуться; але, звідавши про похід самого лише Яненка, послали на нього сина гетьманського, полковника стародубського Семена, з козацьким корпусом, який, переслідуючи Яненка, що втікав од нього, побрав і поруїнував міста: Черкаси, Корсунь, Драбівку та Мошни, а народ тамтешній перегнав углиб Малоросії.

Турки, прийнявши намір удержати за собою Україну Малоросійську по Дніпро, року 1680-го відбудували й укріпили над ним міста Кизикермен та Кодак і поставили в них сильні залоги, які, сполучаючись з фортецями й за-

логами чигиринською та черкаською, становили пограничний ланцюг од Малоросії. Татари кримські, також приєднуючи до володінь своїх землі від ріки Кінської до верхів'я ріки Ворскла, поруйнували і попалили всі села малоросійські, що були вздовж і в околицях ріки Мерла. Гетьман, з військами своїми й російськими, прикриваючи сторону Києва і середину Малоросії від навали турецької, не міг перешкодити туркам у їх роботах та укріпленнях, ні татарам, як впадали вони у Східню Малоросію. Хоча ж і посилав він свої накази кошовому запорозькому отаманові Сіркові, щоб з військом своїм напав на татар, що вешталися понад Мерлом, і на турків, що укріпляли міста коло Січі, але той воєначальник, бачивши себе зоставленим серед тогочасних володінь турецьких і татарських, далеко вже від границь малоросійських, нічого на накази гетьманські не розпочинав, а, укріпивши свої зимівники на ріжних біля Січі дніпровських островах, держався нейтрально і очікував, аж закінчаться зазіхання турецькі і війни їх з Росією та цісарем. А що тим часом саме року 1682-го цар Федір Олексійович, на превелике горе, помер, а на його місце засіли на престолі молоді брати його Іван і Петро Олексійовичі, звичайно, через молодість їхню од чужинців мало шановані, то з того й Січ Запорозька з Чигиринським дистриктом вважалася під владою турків, поки підписаний буде з ними мир.

Король польський Ян Собієвський, привласнюючи собі Задніпровську Малоросію, за згодою, одначе ж, козаків тамтешніх, що були з ним у безнастанних походах супроти турків, після союзу з цісарем року 1683-го, вертаючись із славної тої перемоги над турками під Віднем, настановив у задніпровські полки гетьманом, обраного козаками з-поміж своєї старшини, Якима **Куницького**, на місце забитого під Віднем гетьмана їхнього Остапа Гоголя. Та коли року 1684-го виправлений був гетьман той од короля із своїми козацькими полками до Басарабії супроти білгородських татар, що збиралися були йти війною на Угорщину, то він, зобачивши татар у більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно

втік од своїх полків, залишивши їх у непевності напризволяще. Козаки, проголосивши зараз головним начальником своїм полковника брацлавського Дмитра **Могилу**, створили з полків своїх, за його наказом, пішу батаву, або фалангу і, будши оточені з усіх боків татарами, пробилися крізь їхні юрмища і вернулися до своїх границь щасливо оборонними заходами, а там, знайшовши Куницького, що втік був од них, забили його, за присудом усього війська, тупими кінцями своїх ратищ. Король Собієвський, затвердивши Могилу над полками задніпровськими гетьманом, року 1685-го вирядив його з тими полками до армії імператора німецького у підмогу на турків, і він, переходячи Буковину та Валахію, завоював пограничне з Угорщиною містечко Кам'янку, укріплене турками та їхньою залогою, опісля, з'єднавшись з армією цісарською, що була під командою Текелія, дуже допоміг вигнати з Угорщини турків і татар, розбитих ними в усіх місцях.

З російської сторони, не зважаючи на шкідливі для неї рухи турецьких і татарських сил, на початку року 1686-го розпочато військові супроти Польщі приготування, з огляду на те, що зближався кінець тридцятилітнього з нею перемир'я, або реченцевого миру. І для того звеліли царі гетьманові Самойловичеві вступити з своїми військами в границі литовські та білоруські і показувати вид війни наступальної. Гетьман, виконуючи накази царські в усій їх точності, виступив з військами своїми, числом 40,000 кінноти й піхоти, до границь польських і, переправившись через ріки Сож і Прип'ять, зайняв міста Гомель, Лоїв і Чорнобиль без ніякого проливу крові і грабування. Тими діями зрушений до діяльності уряд варшавський, погодившись з міністерством російським, що давно трактувало про мирові умови, уклав, нарешті, вічний між Росією і Польщею мир. Трактат сього миру підписано й ратифіковано, і в ньому навіки відступлено Росії місто Смоленськ з його повітом, а Малоросію зоставлено на тих засадах, які від сторони польської учинено з нею трактатом Зборівським і які зазначено в дого-

ворах з Росією, коли вона з нею злучалася. Росіяни, з свого боку, зобов'язалися боронити польські володіння від татарського нападу. Заспокоївшись, таким чином, Росія збоку польського, року 1687-го розпочала найрішучіший похід супроти Криму з наміром підкорити його під свою владу або зовсім зруйнувати. І для того зібрано численні армії, які давно Росія виводила, і над ними, з наказу правлячої царівни Софії Олексіївни, що прийняла того року правління держави через молодість братів своїх, призначено головним командиром улюбленця тої царівни, боярина і князя Василя Васильовича Голіцина, і мав він великоросійських військ 120,000; при ньому в товаришах, але під його проводом, був гетьман Самойлович з 60,000 малоросійських військ, кінних і піших. Армії тії рушили у своїх границях одна за одною, але обидві разом і одною дорогою, або степом. Дивний і неймовірний страх перед татарами, закорінений у росіянах з часів великих їхніх завойовників Батия і Мамаю, змушував їх триматися всім вкупі, терплячи страшенні через те нестатки, утиски і нужду, так що й саму воду вважали інколи за велику рідкість і коштовність, і ті, що нею торгували, наживали грубі гроші. В такому, одначе, порядку дійшли армії спокійно до ріки Кінської, що відокремлює землі запорозькі од степів кримських. За тою рікою побачили вони степ, випалений на неозорому просторі в усі сторони. Надія перейти тії пожарища і знайти далі для худоби пашу, а не менше й досада від невдачі походу, приневолити полководців йти вперед; та хоч як вони силкувалися подолати крайність і досягти своєї цілі, тільки зближали для війська та худоби неминучу згубу. Нарешті, дійшовши до того, що коні в кінноті і худоба в обозах провіантських усі сливе з голоду повиздыхали, а запаси харчові та інші мусіли покинути й спалити, переконані тим вернутися до своїх границь, доволіклися до них з великою втратою людей та худоби від голоду й спраги. Невдачу того походу і велике нещастя, що в ньому зазнали, склали на гетьмана Самойловича. Вина його підходить близько до тої байки, в якій вовк винуватив вівцю за те, що вона скаламутила йому воду вниз тої річки, з якої зверху її

він пив. Звинувачували гетьмана, що він у користь татар звелів випалити перед собою степ той, яким сам із військом своїм ішов і зазнав через те більше за інших збитків упадком коней і втратою запасів та екіпажів. Іншим часом стали б розважати, що такий широкий степ, яким переходять великі кінні армії, треба обняти й запалювати цілими сотнями людей, і треба б тих людей відшукати і доказати тим вину гетьмана; стали б ще судити й про те, що найближче випалити степ самим татарам, аніж того сподіватися від сторонніх. Але на такі подробиці тоді не зважано, а досить було самих здогадів то голосливих доносів, стверджених хресним знаменом, і зло тее знищене з його корінням так, що й відгомону не зосталось. Князь Голіцин був тоді саме в силі при дворі царівни: суд і милість, життя і смерть були в його руках. Отож, двом сином гетьманським, полковникові стародубському Семенові і полковникові ніжинському Григорієві, схопленим потайки з корпусу, що був супроти білгородських татар, відрубали обом голови в місті Путивлі, і тіла їхні закопали на кладовищі абияк, без християнського похорону. Самого гетьмана, взятого вночі у містечку Коломаку, в тамошній церкві під час всенощної, і молодшого сина його Якова, що був біля нього, без ніякого допиту та оправдання, завезено на Сибір у неволю і в скорому часі проголошено мертвими. Майно гетьманське і майно синів його полковників, яко знаряддя правдивої вини їх, пограбовано й розібрано по руках, а нерухомість описано і забрано на скарб. Донос на Самойловича є помста давніх його ворогів і доносителів. Вони появлялись ще з перших днів його гетьманування, і то були: полковник стародубський, уродженець рославльський, протопоп ніжинський Вольхович і інші, які за брехню їх і фальші засуджені були від царя на смерть по законам, а від Самойловича прощені по християнству. Страшний суд над Самойловичами і такі слабі на них докази здвигнув таємним ковом осавул генеральний Іван Степанович Мазепа, що давно шукав собі гетьманського титулу. Він, будши з молодих літ в домі Самойловича за вчителя його дітей, а потім улюбленцем його і фаворитом, посиланий кілька разів од

нього до Москви з козацьким корпусом під час заколотів стрілецьких, і бувши вчений при тому заїда, або, сказати б, між сліпими одноокий король, знайшов у Москві таке широке знайомство з двірськими та вельможами, що й самі царевичі добре його знали і за вченість та бувалість вельми поважали. Отож не тяжко вже йому було здобути довір'я у міністрів, і особливо у найвищого з-поміж них, князя Голіцина. Доносителів на гетьмана також підібрати було не тяжко, бо від частих змін гетьманів та інших урядників завелось в Малоросії стільки сутяг, скільки було охочих вхопити щонебудь при зміні, себто ловити рибу в каламутній воді. І ось тії доносителі були ті самі Мазепині тварюки, яких опісля він нагородив, оддавши їм в оренду різні відкупні скарбові статті та уряди з пожиточними посадами. Зосталося тільки підібрати й примножити голоси під час вибору гетьмана. Але се такому штукареві, яким був Мазепа, зовсім не було обтяжливо.

Елекцію на вибір гетьмана розпочато 30-го червня року 1687-го в присутності міністра, од двору і Голіцина призначеного. А як, згідно з правами військовими та народними сеї землі, мали зібратися на ті вибори всі урядники військові й земські, і вибір робилося звичайно переважно з осіб найперших рангами, заслугами й маєтностями, то, поки з'їхалися всі урядники, приявні з них, воліючи перед усіма генеральними старшинами обозного Лизогуба, яко особу в землі всіма сторонами найпершу, приходили до нього кожного ранку „надобридень”, себто з пошаною. Осавул Мазепа, тее зауваживши, зрушив зараз усі пружини, ним винайдені, щоб прихилити урядників на свій бік, і передусім обдарувавши багато секретаря міністерського Башмакова, запевнив через нього самих міністрів про значні суми, їм од нього призначені за вибір його в гетьмани, і намовив при тому, щоб вони розголосили поміж урядників про незмінне бажання двору, щоб його вибрали в гетьмани, і що вони і вся нація через такого улюбленця царського можуть осягнути собі найпевнішого добробуту. Така проповідь, приоздоблена

обітницями, негайно подіяла на уми урядників. З першого ранку, як її розголошено, звернулися всі сливе урядники із своїм „добридем” на квартиру Мазепи, а Лизогуба вже обминали. Мазепа, вдосконалюючи свою ролю, обси́пав одвідувачів усякого роду лестощами, запевненнями та частими бенкетами, і в день вибору, 25-го липня, більшістю голосів обрано його на гетьмана, і за звичайними формами затверджено на тому становищі. Зоставалося **Мазепі** виконати свої обітници міністерству, і він, із скарбу малоросійського та з поміччю скарбових орендарів, жертвував їм з лихвою і в найскоршому часі.

Гетьман Мазепа був природній поляк з фамілій литовських. Кажали, що втік він із Польщі з невідомих причин, а прийнято його спершу в домі Самойловича, де він навчав його дітей сім літ, і потім приписався до малоросійських реєстрових козаків у Переяславський полк. І що тії козаки оберталися в безугавних сливе воєнних діях то з поляками, то з татарами й турками, а Мазепа щоразу відзначався в них хоробрістю, заповзятливістю та всією військовою вмілістю, то, будиши за те нагороджений рангами, піднісся, нарешті, за сімнадцять років своєї служби, з поміччю при тому і гетьмана Самойловича, до ранги осавула генерального. Але на такі ранги й уряди, які, згідно з законами тутешньої країни, посідають по виборах природні й осілі урядники, він ніколи піднесений не був, бо осілости й родини тут у себе не мав, а тільки з перших днів свого перебування викликав до себе з Польщі рідну сестру свою Янелю, і видав заміж за урядника Переяславського полку Мировича, і з того шлюбу мав згодом племінників та внуків, з яких були полковники та інші значні урядники малоросійські. Славнозвісний філософ і письменник п. Вольтер в Історії своїй про Карла XII, короля шведського, пише про Мазепу, що „він був породи польської і вихований у тій країні єзуїтами, через що знав він декілька красних по-тодішньому наук. Та коли він служив при дворі короля польського Казиміра, то за любовні інтриги з жінками переслідуваний був одним знатним вельможею, що хотів його погубити. Тим то втік він з

Польщі на дикому козацькому коні світ-за-очі. Але кінь заніс його на свою батьківщину, у селище козаків, які, прийнявши його до свого товариства за видатні військові заслуги, зробили згодом своїм найвищим урядником. А козаки тії суть народ вільний і хоробрий, боронять вольність свою зброєю і готові її повсякчас боронити проти всіх народів, що хочуть їх поневолити. Вони за те вели недавно довгочасну й страхиттям сповнену війну з поляками, і обернули тую розлогу, але недоладну республіку на пустелю. Зміна їхньої протекції погрожує їм паки рабством, але дух вольности, натурально, прагне оборони своєї: „він подобиться порохові, слабкому при волозі, а лютому при вогні”.

Як вступив Мазепа в правління гетьманське, найпершою його справою було перевести надійні приготування до походу на Крим. І для того через увесь 1688 рік декілька тисяч малоросійських лопатників, під прикриттям великого числа козаків, будували місто Самар у гирлі ріки Самари, назване опісля Богородичною кріпостю, де влаштовано великий магазин і наповнено його численним провіантом та всякими запасами. Татари, зайняті торішнім походом російським на Крим і сьогорічними до нього приготуваннями, не могли в тії роки відлучатися з Криму і допомагати туркам супроти цісаря, і тому цісар, користаючи з тої диверсії російської, мав великі успіхи проти турків. Він 6 вересня року 1688-го взяв приступом у турків велике місто Білгород, колишню столицю сербську над Дунаєм, розбивши спершу під тим містом армію турецьку, через воєначальника свого, славного принца Євгенія, а коли сильний корпус задніпровських козаків, під командою охочекомонного полковника Семена Палія, замкнув Басарабію і побивав у ній татар під Очаковим, Акерманом і Кілією, і звідтіль вивів багато полонених татар з великою здобиччю, то плодом тих перемог було здобуття цісарем Салоніки та інших околичних міст і піддання в його протекцію князівства Трансильванського з князем його Михайлом Ракоцієм. На початку 1689 року російська армія почала другий похід на Крим. Війська її зібралися

напрвесні до нової кріпости Самарської, і їх було: великоросійських 75.000, а малоросійських 50,000. За головного начальника призначила царівна того ж таки князя Голіцина, а під ним гетьмана Мазепу і бояр: Долгорукова, Шереметева, Шеїна і Шепелева. Похід той підготовлено за планами й порадами гетьмана Мазепи, яко досконалого знавця військової справи, а паче супроти військ азійських, і тому відбувся він шасливо. Війська від Самари виступили у перших числах квітня і йшли двома шляхами, що ведуть в одну сторону, до Перекопської лінії. Більша частина військ держалася ріки Дніпра за її течією, а друга частина, під командою гетьмана Мазепи, йшла серединою степів кримських понад верхів'ями рік Кінської, Білозірки та інших. Татар, що нападали в різних місцях на всі війська і запалювали степ та псували воду всякою мертвечиною, відбивано й переслідувано з великою їх утратою, і армія досягла Перекопської лінії 20 травня в повному порядку і без великої нужди. Кріпость Перекопську, звану по-татарськи Ор, обняли з усіх боків російськими шанцями і зробили приготування до генерального на неї наступу. Але хан кримський через посланців своїх запропонував мир, а за грабунок та поруйновані міста підніс Голіцинові окуп, або воєнну контрибуцію, що складалася з бурдюка червінців, між якими знайшлася половина фальшивих, і на тому кампанія скінчилась. Війська малоросійські явно і грізно ремствували на гетьмана свого, що похід, такий многотрудний і втратний, так слабо закінчено і без ніякої користи, і що не допущено їх узяти місто приступом і зруйнувати його у відплату за численні їхні села, татарами сплюндровані. Князь Голіцин, побоюючись од тих військ бунту, забрав од них гетьмана і, призначивши його послом до царів і царівни з реляцією своєю, вирядив туди потайки з багатьма полковниками та старшинами під своєю охороною. Коли гетьман прибув до Москви, прийняли його царі і царівна із шанобою та знаками великої милости, і прожив він там більше як два місяці в повній приемності й повазі, а тільки як від'їздив вражений був нещасною пригодою добродієві своєму, князеві Голіцину, якого за поворотом його з армії викрито,

враз із царівною Софією Олексіївною, у змові їх на правління і життя царя Петра Олексійовича, позбавлено від нього всіх титулів та маєтностей і заслано на доживотне заслання у Сибір, а царівну замкнуто в монастир, багатьох же бояр покарано смертю. І так бачили першу дію Провидіння Божого, що, може, помщалося за кров, безневинно пролиту, многих Самойловичів. Зостається її сподіватися над Мазепою; а то вірно вже, що кінець діло вінчає. Цар Петро Олексійович з того часу прийняв на себе самого правління держави Російської, за згодою брата Івана Олексійовича, що зрікся через слабе своє здоров'я.

Вернувшись гетьман Мазепа з Москви, насамперед подбав про свою безпеку, і, щоб невдоволення війська, виявлене під Перекопом, не поширилося всюди і не породило навіть помсти за погублених Самойловичів, що за ними багато хто у війську жалував і явно ремствував, а з доносителів їх знайшлися деякі потаємно умертвленими, заснував для того він особисту гвардію свою: три полки піхотні сердюцькі, батальйон жолдаків та полк кінних компанійців, названих компанією надвірної корогви. І всі тії війська викликав з охотників, а паче із задніпровців і всякої наволочі, і утримував їх на платні у місті Батурині та в околичних селах, що оточували його резиденцію. Вони були в Мазепи його янголами хоронителями і духами, що робили все на помах гетьманський, і горе людині, що впала в їхні руки! Вищі урядники жалалися, зобачивши у себе в домі когось із тих гвардійців, по них присланого, а простолюдом бавилися вони, як м'ячем, через що й ненавидів їх народ, а війська національні ледве терпіти могли, і як їх повалено й зруйновано, то стали вони притчею в людях, так що, котрих з них не побито під час зміни, ті живилися заробітками найнижчими і наймізернішими, як от: у народніх лазнях, гуральнях та в поденниках.

Року 1690-го уперше налетіла в Малоросію шкідлива сарана і понищила всю рослинність і засіви хлібні аж до

їх кореня. Вона взялася із Закубанських та Черкаських степів, од Персії, і під великі бурі, що були того року, себто під сильні вітри східні, перенеслася через Кримські степи і впала у Східній та Полудневій Малоросії, а звідтіль поширилася на всю ту країну. Летіла вона страшними хмарами, які затьмарювали сонце так, що опівдні було як у темряві нічній, і в тих місцевостях, де вона сідала, пожирала всі рослини, навіть листя на деревах та пагінці, і залишала землю чорною, голою й немов би сильною пожежею спустошеною. В інших місцевостях, де бракувало земної поживи, їла людську кольорову одягу, себто зелену, червону і що було зверху фарбоване: шапки, ретязі та жупани. Переліт її супроводився страшним смородом, що сповнював повітря на далеку відстань, а паче за вітром. Комаха тая є з найбільших, що літають у повітрі, а подобиється вона тим пружам, що їх описано в Святому Письмі і що зароджуються в Сирії, коло Єгипту, в Абесинії, або в Етіопії. Тим то багато хто з учених тутешніх, а паче з священства, запримітили на крилах її, а більше вигадували, літери асирійські, які означають гнів Божий. Отож, узялися були до набоженств та церковних заклинань, і виходили численні парафії з процесією церковною назустріч сарані; та коли побачили, що сарана сідала на корогви церковні і на ризи священничі і гризла фарбовану їх матерію, то, покинувши процесії і зустрічі, почали добирати спосіб найпростішого до її вигублення. В тілах тих комах не зауважено нічого смертоносного, і деякі тварини земнородні, як от собаки, свині та птаство, пожирали їх із жадобою. Уряди громадські винайшли, з часом і по дослідах, два надійні засоби винищувати тую сарану: один виорювати восени її сім'я, яке кладе вона в пухку землю, а другий — обкопувати ровами ту частину землі, де виводиться вона і повзає ще молодю, яку можна загнати у рови і там перепалити. Не зважаючи на велику шкоду, спричинену сараною, і незвичайну скудоту на поживу людям та худобі, війська малоросійські й того року мали свої дії. Великий їх корпус, під командою осавула генерального Ломиковського, держав у блокаді своєї два літа Очаків

і Буджак, міста татарські, і форштати їх та околичні села пограбував і випалив ущент. При тому визволено велике число обох статей полонених християн, що їх набрали були татари ріжночасно з Валахії, Угорщини, Польщі та Росії, і забрано самих татар також пребагато, а худоби їхньої і коней вигнано від них без ліку, і вся здобич, набута по селищах татарських, становила великі суми, які розподілено почасті на війська, а почасті на гетьмана та скарб національний. Другий же корпус козацький, під командою полковників, змінюючись щотри місяці, стояв під кріпостою Самарською і посилав ватаги свої до ріки Кінської, щоб пильнувати кримських татар та вдержувати їх од наскоків у границі і од допомоги орді басарабській, коли одвідував її Ломиковський.

Задніпровські козаки під командою полковника вінницького Самуся, акомпаніюючи корпусові Ломиковського, грали таку саму ролю з татарами в другій частині Басарабії, за рікою Дністром. Вони, напавши на татар біля міст Акерману та Кілії, попалили їхні житла, забрали худобу і самих полонили до кількох тисяч, при чому визволили багатьох бранців християнських і порозсиляли їх на їхні батьківщини, до Угорщини, Польщі й Росії. Нагородою Самусеві було призначення його від гетьмана Мазепа на наказного, або польного гетьмана. Король Собієвський, дякуючи Самусеві за визволення польських бранців, прислав йому клейноди польного гетьмана з багатими подарунками. І треба знати, що задніпровські козаки, або полки тамтешні, перебувавши завжди під найвищою командою малоросійського гетьмана і будши признані яко такі й останнім російським з Польщею мировим трактатом, мали, одначе, у себе осібних гетьманів польних, або наказних, залежних од великого гетьмана малоросійського, виключаючи тих, які під час революції то від Польщі, то від супротивних партій незаконно поставлені були. І ті козаки довго вдержували при тому свободу свою, заведену в найдавнішій давнині і знану в усіх вільних народів, щоб воювати за ту з чужоземних держав, за яку згодять їх подарунками, а най-

паче загальними національними вигодами. Тим то й воювали вони з королем Собієвським за цісаря німецького на турків і татар, а за турків і татар воювали на Польщу. І тую свободу видно в самому устрою Малоросії і в усюму її війську ще у дні гетьмана Вишневецького, коли воювали вони за царя російського на турків і татар під Астраханню, і за гетьмана Богдана Хмельницького, як він, будиши вже під державою російською, посилав сильний корпус свій на цісарців і поляків у підмогу королеві шведському. З причини тої свободи у Задніпров'ї став великим войовником Семен Палій. Він, будиши уродженець малоросійського міста Борзни, оженився в місті Хвастові і спершу був полковником охочекомонним, а опісля піднесений од гетьмана Мазепи на полковника реєстрових козаків хвастівських. Одначе, крім того полку, держав він при собі й охочекомонних козаків на своїй платні або з уділу в здобичі, і повсякчасною з ними вправою було воювати за всіх, хто б його не покликав, немов би на толоку. Таким чином воював він, ураз із королем польським Собієвським, за цісаря німецького проти турків, воював і від турків проти партії Собієвського. Тим часом провадив безугавні війни з усіма татарами за відгін ними бранців із держав християнських, яких він у них одбивав і повертав додому, і за те обдарований був од государів і володарів тих народів багатими подарунками та почестями; та й з самих татар стягав кілька разів великі контрибуції, а паче, коли забрав був у полон самого їхнього хана Осман Гирея і кількох ханських калгів. Тут вони не щадили й самих решток скарбів предка свого Чингіз-Хана, бо Батиеві скарби, награбовані в Росії, вичерпав уже в них запорозький кошовий Сірко, якому Палій багато в чому подобився. І жив він собі, як князь-володар, у повній славі й достатку, визнаючи, проте, за найвищого начальника над собою малоросійського гетьмана і виконуючи всі його приписи щодо служби військової та внутрішнього укладу. Але заздрість людська, звичайна супутниця щасливців, не поминула гнати і Палія з того боку, з якого він і не сподівався. Вельможі польські, тії міністри правління на-

роднього, що захитували завше владу королівську, злостячись на Палія за партизанство його з королем, небезпечне для їх могутности, схопили Палія потайки, як їхав він до Києва по набоженству, і завезли до фортеці Магдебурзької на довічне ув'язнення, де просидів він у неволі щось із рік. Козаки його командування, які завдячували йому весь свій добробут і саме своє життя, понахапали були багатьох значних поляків у своє ув'язнення, щоб обміном їх визволити Палія, але успіху в тому зовсім не мали, бо, на подання уряду польського, наказано від царя і гетьмана тих в'язнів звільнити. Вони по такій невдачі вдалися до хитрощів: і як у всю Польщу і частину Німеччини раз-у-раз виходять з Малоросії купецькі каравани великими воловими обозами з пшоном, вовною, всякими шкурами та іншими продуктами, то вони, спорядивши великий обоз на волових хурах і понакладавши на них дещо з усіх своїх продуктів, поставили при них хурманами і поховали у хурах, вкритих вовною та шкурами, до 300 козаків з їх зброєю, і таким чином підійшовши до міста Магдебургу, упросилися з обозом ночувати в місті, а волів вигнали на найманий од міста пастівник, за що дорого заплатити приобіцяли. Як же спочіло і в місті все заспокоїлося, козаки, вийшовши з хур, прокралися потиху до фортеці, де ув'язнений був Палій, про якого заздальгідь вони розвідали, схопили обережно воротарів та інших потрібних сторожів, опісля визволили Палія і взяли його з собою, а з ним вивезли й чотири легкі гармати з їх ладунком, у місті ж залишили порожні хури з опудалами людськими, що нібито сплять під передками. І так зібравшись, ішли вони цілу ніч і частину дня, аж поки розглянулися міські начальники та мешканці; але погоня за ними була недовга й безуспішна, а козаки, переходячи Польщу, пограбували багатьох вельмож, що брали участь у в'язненні Палієвому, і надгородили свої втрати з процентами. Вельможі польські заходилися мститися на Палієві і шукати його. Вони, умовивши гетьмана коронного польського супроти волі королівської, виправили на нього корпус військ найманих чужоземних, себто гусарські полки і німецьку піхоту, так

званого чужоземного реґіменту, з артилерією. Палій, довідавшись про те завчасу, розташував своє військо в лісах і садках за містом Хвастовом, і щойно корпус польський зблизився до міста того з наміром на нього напасти, то Палій, ударивши зненацька з двох боків на ворога, розбив його і розігнав на всі сторони, а обози і всю артилерію узяв яко здобич. Поляки, не вдовольнившись із тої спроби, зібрали ще другий корпус військ, більший од першого, з численними волонтерами із значної шляхти і своїх паничів, і виправили його на Палія під командою з угорців полковника Рустича. Палій, дізнавшись про переважні сили польські, запросив до себе, без відома наказного гетьмана Самуся, полковників задніпровських Абазу, Іскру та інших з їхніми полками, випередив з ними поляків і, напавши на них під містом Бердичевом на світанку, розбив їх ущент, так що мало хто з тих, які zostалися в живих, утік в замок Майжелевський з командиром своїм Рустичем; а сей, будши спущений уночі на мотузі з замкового муру, за прикладом апостольським у Дамаску, втік проповідувати полякам про свою поразку, а решту військ своїх покинув на поталу козакам і обози з запасами їм на здобич. Гетьман Мазепа, не зважаючи на свавільну зачіпку поляків, не без причин покладав і з свого боку, що події задніпровські є образливі для обопільних мирових трактатів, польського і руського, а може й обидва ті двори за такі їх уважали. Однак, знаючи при тому непоступливий дух Паліїв і страшний характер його, склав усю вину на наказного гетьмана Самуся, яко на головного того краю начальника, і через те покликав його на одвіт. Самусь зараз прибув до гетьмана, ствердив присягою свою невинність, склав тоді ж із себе обов'язки наказного гетьмана, клейноди на тее звання вручив Мазепі, а сам упросився бути полковником богуславським, і так його zostавлено. Палія ж по якомусь часі, закликавши до себе Мазепа нібито для військових розпоряджень, зараз арештував і засудив на вічне заслання до Сибіру, а майно його, що полягало у великих грошах і пожитках, сконфіскував на скарб військовий, звичайно, не без свого уділу. Палій, перебувши

15 років у неволі, звільнений був од царя Петра Олексійовича перед відомою Полтавською баталією із шведами, де, проявивши чудеса хоробрости й одваги, забитий був, врешті, гарматним ядром.

Хан кримський Іслам-Гирей, відаючи про невдоволення багатьох малоросійських урядників і самих військ проти свого гетьмана за надмірні його строгості та великі здирства і знавши про таке ж невдоволення великоросійських бояр проти свого государя, що запроваджував у правлінні своєму і війську всякі новини, спробував був зчинити в Малоросії заколот, звичайно, за планами уряду турецького. І для того закликав до себе потаємці у Крим канцеляриста військового, улюбленця Мазепино-го, близького родича значному урядникові задніпровському Іскрі, Петрика, що, прибувши спершу на Січ Запорозьку під виглядом посланця гетьманського, перебрався звідтіль до Криму. Хан, звідавши від нього про дальші таємниці урядові і про стан сильної держави Російської, запевнив його піднесенням на уряд гетьманський, і року 1692-го, в зимовій порі, виправив із значним корпусом татар на Малоросію, до міста Переяслава, щоб там проголосити його гетьманом і злучитися з військами, прихильними до Палія, а невдоволеними з Мазепи. Корпус той щасливо перейшов безлюдний задніпровський степ до Чигрин-Діброви, а звідтіль перебрався на Золотоношу і Домонтів до Переяслава, але, звідавши тут, що осавул генеральний Гамалія з сильним козацьким корпусом переслідує його від Полтави і заходить йому ззаду, кинувся щодуху тікати попередньою своєю дорогою і захопив у полон всіх людей, що по дорозі йому траплялися. Гамалія, переслідуючи татар, одібрав у них бранців, розкиданих по дорозі, але самих наздогнати й побити не зміг. Року 1693-го і в наступні за ним три роки той Петрик, з кримськими та білгородськими татарами, під командою сина ханського Нурадін-Султана, водився при границях малоросійських і нападав ріжночасно на селища Полтавського, Миргородського та Переяславського полків, проповідуючи в них себе гетьманом, буцімто від

султана турецького, у переємність по Юрієві та Дорошенкові, наставленим, і розголошуючи при тому, що й гетьман Мазепа потайки на тее годиться, яко він є його нешлюбний син і єдиний по ньому наслідник. А що народ малоросійський про такі наслідства та переємства, а не менше про союзи та протекції турецькі й слухати не хотів, і всюди, де він показувався, уживав проти нього оборонних заходів і всіляко йому спротивлявся, то Петрик, злостячися на народ, плюндрував і палив його селища, а людей забирав у полон. Гетьман Мазепа, одбиваючи поширюваний проти нього Петриком такий ганебний й безглуздий наклеп, приобіцяв тому, хто його дістане живого або мертвого, 1000 талярів і публікував про те письмовими листами, виставленими в пограничних селищах, а для розправи над ним і татарами вислав три сильні корпуси козацькі: один під командою полковників київського Коровки та переяславського Івана Мировича, другий під командою полковника чернігівського Якова Лизогуба, а третій під командою полковників гадяцького Михайла Боруховича і миргородського Данила Апостола. Корпуси ті побивали татар скрізь, де тільки досягнути їх могли. Полковники Коровка і Мирович, гнавши їх од Домонтова аж до Очакова, сплюндрували всю тамошню округу, віддаючи вогневі й мечеві все, що зустрічали. А коли на оборону очаківських посадів вийшли були з міста кілька тисяч турків, то вони, розбивши їх уцент, 3.000 яничарів із двома прапорами забрали в полон і здобули при них сім гармат. Полковник Лизогуб, переслідуючи татар до осель їхніх буджацьких, спустошив округу тую вогнем і мечем і багато вигнав звідтіл своїх бранців, забравши в полон самих татар з численними кінськими та скотськими табунами й іншими татарськими пожитками. А полковники Борухович і Апостол, розбивши татар під містечком Сокілкою, загнали їх у гирло річки Ворскла цілі тисячі. Всі їхні в'юки із запасами і всіх бранців руських одібрали в них, вважаючи, одначе, при тому за велику втрату охочекомонного старшину Якіма Вечорку, який загинув од татар. Він, бувши передше в охочекомонному Палієвому пол-

ку, мав із собою невелику ватагу з охотників і самих шибайголов, що жили при ньому із здобичі. За повсякчасну вправу того Вечорки було служити при всіх тих малоросійських корпусах, що були в діях супроти неприятелів. Таким чином, приставши він до того корпусу, діяв з ватагою своєю на татар з дивовижною мужністю й хоробрістю, і, спонукуваний, мабуть, приобіцяними Мазепою талярами, раз-у-раз запускався у середину татар і шукав Петрика, і тому й схоплено його так, що інші війська зауважити того не могли, і замордований був він татарами в тиранський спосіб, що зазначено на тілі його, знівеченому на многих місцях по-варварськи. Але й Петрик тут же загинув од удару, очевидно, Вечорчиного. Труп його знайдено між татарськими, пробитий наскрізь списом і почеплений на гак під містечком Кишенькою, з написом: „Бунтівник і заколотник народній”.

Року 1694-го, під час походу військ татарських з Криму і Басарабії до границь цісарських, гетьман Мазепа, прикриваючи з усіма військами своїми границі малоросійські од їх нападу, тримав кордон од гирла Самари до ріки Дністра і сам стояв табором над гирлом ріки Синюхи, де спорудив земляний ретраншемент, або просторий замок, під наглядом писаря генерального Орлика, що знав роботу інженерну, через що й Орликом його названо. Коли ж татари одійшли у Валахію, звелів гетьман запорозьким козакам напасти на Перекопську лінію і тамошню фортецю, і вдавати, що впадають у Крим, щоб тою диверсією відтягнути татар од Угорщини. Для того вирядив у поміч запорожцям п'ять полків охочекомонних, або компанійських, під командою полковників їхніх Федорини і Кожуховського. Війська тії, ціле літо штурмуючи лінію, взяли на ній три муровані каланчі, або круглі батерії, побудовані на обмілинах Гнилого моря, званого Сивашем, забрали в полон 60 чоловіка турків і кількасот їх забили, та відібрали вісім гармат і п'ять прапорів. З головної ставки гетьманської вислани до Очакова і Буджаку полковники Борухович і Коровка пригнали кількасот турків і татар і кілька тисяч їхнього скоту та ко-

ней, і домоглися того, що татари з Угорщини зачали вертатися на оборону своїх родин. А гетьман вислав усіх бранців та їхні прапори й гармати до Москви з полковниками Мировичем і Боруховичем, які дістали від государя багаті подарунки, а до гетьмана вдячні листи.

Року 1695-го государ цар Петро Олексійович з армією своєю розпочав перший похід на завоювання турецького міста Озова, і місто теє, справді, за всіма правилами військовими обліг, а гетьмана Мазепу з військами малоросійськими і боярина Бориса Петровича Шереметева з корпусом військ великоросійських вирядив униз ріки Дніпра на облогу тамтешніх татарських і турецьких міст і турбування татар, щоб вони не могли допомагати Озову. Походи гетьмана і Шереметева супроводилися великими успіхами. Вони за одно літо заволоділи чотирнадцятьма мурованими турецькими містами, і війська їхні з мешканцями та начальниками забрали в полон і розіслали по малоросійських містах в ув'язнення. З тих же здобутих міст Кизикермен і Кінбурн геть зруйнували й обернули на пустизну, а на острові Тавані муровану фортецю із земляним валом скріпили і zostавили в ній свою залогу з козаків малоросійських та запорозьких. Государ же того літа Озова здобути не здолав, через зраду одного артилерійського офіцера, чужинця, Якова Янсона, який, заклепавши всі облогові гармати, перекинувся до ворога в Озів; а не менше й через те, що государ замало мав у себе кораблів, і міста ними з моря облягати не міг, а турки, навпаки, мавши достатню флотилію, подавали містові з моря всіляку допомогу, і не тільки харчами та іншими запасами забезпечили його подостатку, але й свіжими військами доволі скріпили. І так государ, позоставивши в одній тільки зайнятій каланчі чималу залогу, вирушив сам до Москви, щоб дати розпорядження на наступну кампанію.

Приготування до другого походу на Озів і розпорядження до нього будуть навіки пам'ятні в історії руській, і вони завше прославлятимуть премудрість монарха, що

кермував із такою розважливістю, і старання росіян, які сприяли волі монаршій з безприкладною ревністю. За десять сливе місяців над річками, що впадають у Дон, а з нього в Озівське море, побудовано таку флотилію, яку у старих приморських державах віками тільки будується. Раптом укрили Озівське море військові кораблі, галери, бригантини, галіоти та інші морські судна, і їх раховано до 700, в такій країні, де про мореплавство передніше й гадки не мали. Туєю численну флотилію побудовано розкладкою матеріалів і робітників на заможніших поміщиків і обивателів, в чому й монастирі, нарівні з іншими, ретельну брали участь, а успіх походив од змагання росіян на користь отчизни і монарха свого. Майстрів же виписано з чужоземних морських держав, а найбільше з Голляндії. Похід на Озів розпочався навесні 1696 року. До численної російської армії вступило малоросійських військ 15.000, а над ними наказним гетьманом призначив Мазепа полковника чернігівського Якова Лизогуба і полковників: гадяцького Боруховича, прилуцького Горленка, лубенського Свічку та компанійських Федорину і Кожуховського, а гетьман Мазепа, з усім малоросійським військом, становив обсерваційний корпус на степах кримських, який пильнував, щоб хан кримський із своїми ордами не напав ззаду на армію під Озовом, і чимало таких замірів татарських одбивав з успіхом. Війська малоросійські під командою Лизогуба, з їх обозами та артилерією, за призначенням государя, виставлені були за Озовом од сторони кубанської, щоб перетяти сполучення з містом ордам кубанським. Повсякчасна пильність тих військ у їхньому дорученні багато сприяла військам, що облягали місто, а обложених сильно тиснула в місті. Татари кубанські не переставали нападати на табір козацький, укріплений обозами, артилерією та шанцевими батеріями, але козаки щоразу їх одпирали і самих побивали з бажаним успіхом. Під час тих нападів татарських турки кожного разу поривалися їм пособляти вилазками з міста, але дізнавали рівної з ними долі і гнані були од козаків аж до міста з великою втратою в людях, забитих або в полон узятих, а в останню таку

вилазку, що її турки вчинили 17 числа липня, козаки, відбивши їх од табору свого, загналися у саме місто і здобули один міський больверк з чотирма на ньому великими гарматами, з якого, укріпившись і додавши до того 9 гармат своїх, учинили на місто сильну пальбу, що тривала безперервно цілу добу. А як в тій порі і від армії, з піднесених понад міський вал траншейних батерій, ведено на місто ще сильнішу пальбу, і була вона туркам дуже дошкульна, то вони 18 липня виставили на батерії білий прапор і попросили миру, який їм і даровано, а місто 19 числа, з наказу царського, зайняв боярин і воєвода Олексій Васильович Шеїн.

Государ, вертаючись з того походу, закликав до себе з степів кримських у місто Острогозьке, або Рибне, гетьмана Мазепу, подякував йому за успіхи військові і поїхав до Москви святкувати перемогу. По тому, ведучи государ проти турків і татар дальші дії, звелів гетьманові Мазепі і князеві Якову Федоровичеві Долгорукому прикривати військами своїми зайняті у них міста та краї і пробувати завоювати нові, а паче здобути Очаків, сам же виїхав з посольством своїм до чужих країв, щоб нав'язувати союзи та запримічувати те, що в них є краще, і опісля запроваджувати в своїй землі корисніше. І тому гетьман і князь Долгорукий року 1697-го, виправившись із військами сухоходом і суднами водними, перестріли в Лимані Дніпровському турецького Іслам-Пашу, що його вирядив був великий везір на здобуття спустошеного росіянами міста Кизикермену, а сам везір, роз'їжджаючи з великою флотою по Чорному морю, пробував одібрати в росіян фортецю на острові Тавані. Гетьман, розбивши зараз Іслам-Пашу з його військом і флотилією, прогнав його від Кизикермену і, зайнявши те місто, впровадив у нього свою залогу з артилерією. Та коли виступили після того до Тавані, з наміром скріпити тамтешню залогу, то зобачили крайню неспромогу пересилити легкою флотилією своєю велику флоту везірову і облягти з моря Очаків. Тому, звівши декілька боїв з передовими кораблями везірськими і скріпивши

Таванську фортецю військом та харчами, вернулися на зимівлю у свої границі. Везір, як одступили війська російські, не переставав нападати на фортецю; він робив біля неї висадки, рив підкопи, кидав у фортецю бомби та гранати, але все те було марне. Обложені, відбиваючи спроби турецькі, частими вилазками своїми завдавали їм великої поразки і всі їхні наміри нищили. Тим то везір, зневірившись у здійсненні своїх задумів силою, вдався до хитрощів і обіцяв великі тисячі командувачам залоги, а на всіх вояків давав по шести левів своїх грошей, з тою умовою, що він їх одвезе до руських границь з усім багажем та амуніцією, і запевняючи при тому, що їх покинув гетьман навмисне, щоб їх винищили, аби не вийшло назовні, що й він побрав од нього великі подарунки за відступлення фортець тих. Війська малоросійські із презирством відмовили везірові в його підкупах та обіцянках і проголосили урочисто, що вони мають свою честь і совість, хоч би всі гетьмани та везіри й зовсім їх не мали, і що побудовані на їхніх руських землях ворожі міста, кров'ю їхньою завойовані, не інакше, як за таку саму ціну відступити можуть. Везір, посоромлений у невдачах на спокусу військ малоросійських, приневолений був одійти від фортець і зоставити їх вільними.

Року 1698-го під містом Кизикерменом і фортецею Таванню такі ж самі відбувалися сцени. Турки з води, а татари зо степів оточили їх із самої весни і робили на них всякі напуски, але гетьман Мазепа та князь Долгорукий, з військами своїми й флотилією поспішивши їм на поміч, розбили ворога в усіх його пунктах і змусили відступити. Вони, скріпивши залоги свіжими військами та запасами, прикривали їх ціле літо і робили свої замаху на місто Очаків. А як флотилія російська все ще слабка була супроти флоти турецької, що роз'їжджала біля Очакова, то всі дії воєнні полягали у тій кампанії в наїздах з обох боків та шарміцелях, при чому завше гору брали росіяни, і з того мали вони у себе 715 полонених турків і татар, 9 гармат їхніх і 11 прапорів, з си-

лою коней і худоби татарської, і з тим вернулися пізньої осені до своїх границь, забезпечивши на відході zostавлені фортеці всім потрібним і, крім того, виставивши біля пограничної фортеці Самарської осібний резервовий корпус з добірної кінноти малоросійської, який тримав роз'їзди свої до Кизикермену й розвідував про стан тамтешній. Тим часом повернувся государ з подорожі своєї по чужих краях, закликав до себе у Вороніж гетьмана Мазепу і вшанував його багатими подарунками, у подяку за військові подвиги. Війну з турками закінчено року 1699-го і мир з ними підписано для Росії на 30, а з імператором Леопольдом на 20 років. Трактат мирових умов підписано в Карловиці того року, січня 26 дня, і за ним одступили турки імператорові частину Угорщини, Трансильванії і Славонії по ріку Саву, а Росії місто Озів з його околицями, інші ж турецькі міста та укріплення, що були за Росією, ухвалено збури-ти і зовсім знищити. Після того російські залоги, виступаючи з тих укріплень, збурили й підірвали їх до основи, і видно багато таких руїн унизу рік Дніпра та Дону і над річкою Кінською.

Війська малоросійські, зібравшись з походів та за-лог до своїх осель, дістали таємні накази готуватися до нових походів супроти шведів, яким од государя готов-лено війну через союз його з іншими державами, а паче за образу його величності од шведів у недавній подо-рожі. Війська тії мусіли наперед боротися з голодом та дорожнечею, що сталася тоді в Малоросії од щодругий рік великих на хліб неврожаїв з причини незвичайної спекоти та тривалої посухи, з чого й на рогату худобу пішов тоді великий падіж. Війна з Швецією вибухла на початку 1701-го року і почалася облогою російськими військами міста Нарви, де й малоросійських військ бу-ло 7.000, під командою наказного гетьмана, стольника і полковника ніжинського Обидовського та полковни-ка полтавського Іскри. Армія російська, що складалася з 80.000 чоловіка, облягла Нарву за всіма правилами військовими і, поробивши траншеї та всі потрібні ук-

ріплення, мала спочатку в облозі достатній успіх. Однак, король шведський Карло XII, що наспів на поміч до міста з 20,000 своєї армії, знищив усі успіхи війська російського і саме військо тее обеззброїв. Баталія, що тоді відбулася, зовсім не заслуговує на сю назву, та й справді вважали її з перших днів лише за магічну штуку, викляту тоді ж таки від олонецького духовенства; опісля справедливо визнано її за безприкладну помилку начальників, яку й сама неключима простота визнати за таку не завагалась. Король, хоч скільки не нападав на росіян серед дня, нічого вдіяти не здолав і з утратою вертався; та коли росіяни в темряві нічній порозкладали великі вогні в таборі своєму і траншеях, сподіваючись бачити через те зближення ворога, то шведи, підійшовши темрявою до табору й траншей російських, звідкіль, натурально, нічого через вогні віддалік не було видно, оглянули в них усі важливі пункти, вогнями освітлені, і напустили на порохові скрині та запаси гранати свої й бомби, а на скупчене військо гарматні ядра та картечі. Війська, бачивши велику свою поразку, але не бачивши від кого боронитися, і бувши до того ж вражені жахом од порохових скринь і запасів, що взяли вогнем, кинулися на всі боки з траншей, не знаючи самі куди, і потрапляли до рук шведів без ніякої оборони. У полон взято самих урядників і що було значніше, а решту військ розпущено по домівках, обози ж з усіма запасами та амуніцією дісталися, яко здобич, переможцям. Король шведський, по визволенню Нарви, пішов з армією на Курляндію і тамо, розбивши польські та саксонські війська, вступив через Литву до Польщі. Малоросійські війська, що виступили були з самим гетьманом до міста Пскова, щоб прикривати від шведів границі російські, доручено під команду наказного гетьмана, полковника миргородського Данила Апостола, і їх тут було 20,000, та другий корпус тих військ, в числі 7,000, під командою полковника гадяцького Бороховича, з'єднався з корпусом князя Репніна, а сам гетьман з 10,000 вступив у Польську Білорусь і спостерігав за рухами поляків, супротивних королівській партії, в око-

лицях міста Могилева. Военні дії тих корпусів на протязі нинішньої кампанії полягали в тому, що боярин Михайло Борисович Шереметев з наказним гетьманом Апостолом ходили під місто Юріїв Ливонський або Ревель, війська шведські, що прикривали те місто, розбили й загнали до міста, при чому вбито полковника компанійського Пашковського, а з шведської сторони, окрім побитих, взято в полон 70 солдатів, двох офіцерів, одну чавунну гармату і один дерев'яний барабан. Князь Репнін з полковником Боруховичем підходили до міста Риги і мали багато перестрілок з кіннотою шведською, але в головну баталію з корпусом шведським, що стояв під мурами Риги, вступити не наважилися.

Війська малоросійські року 1702-го, що як і передніше були окремими корпусами з своїми начальниками в арміях боярина Шереметева і князя Репніна, сильно сприяли їм у розправах над ворогом в провінціях його Ліфляндській та Курляндській і в обороні своїх границь, а окремий корпус їх з армії головної гетьманської, що прикривала од Польщі малоросійські границі, виправлений був, під командою полковника стародубського Михайла Миклашевського, до польського міста Бихова, де зібрався корпус військ польських, прихильних королеві шведському, а супротивних королеві Августові. Миклашевський, з'єднавшись з польським військом партії короля Августа, що було під командою рейментаря їхнього Халецького, розбив війська супротивні і загнав начальника їхнього Бельциневича до міста Бихова; опісля, зробивши на місто тее приступ, узяв його штурмом і, полонивши Бельциневича з іншими при ньому урядниками, вислав їх до гетьмана в Батурин. А коли сам Миклашевський вертався з військом своїм до границь, то урядники й шляхетство литовське, союзне Росії, вчинили подання гетьманові про небезпеки їм од загонів шведських, що нїбігали з Польщі та Курляндії на їхні селища. Тому гетьман звелів Миклашевському зостатися на Литві і розправлятися з ворогами тамтешніми.

Під час таких з російської сторони воєнних дій, і коли ними займалися всі польові війська, року 1703-го виникло в Росії нове явище, що подобилося дуже війні міжусобній, або внутрішній, явище, що є сливе звичайне в кожній війні і в кожному народі і, сказати б, супроводить тії війни і дає науку урядам та міністерству, як вони з народами поступати повинні. Народ азійтський з племен поганських татар, званий башкирці, що з давніх часів пробуває в Азійтській Росії, за рікою Волгою, буди розлючений зовсім дрібними, здається, випадками, підніс зброю і збунтувався проти Росії. Наслідком того було спустошення селищ і укріплень християнських і винищення самих християн. А спричинився до того один степовий ярмарок, де збираються численні азійтські та європейські народи й племена із своїми товарами. На ньому, з-поміж інших продуктів та виробів, багато буває всіляких поганських бовванів та мальованих християнських образів, а роблять і продають їх самі християни. Через невторопність земської поліції, так званої виїжджої, що влаштовує ярмарки, поставлено ряди бовванів поганських в одну лінію з рядом образів християнських. Християни, башкирці та калмики, що купували тії вироби, одні порівнюючи образи з бовванами, а інші тому заперечуючи, спершу зайшли в звичайну спірку, опісля у велику сварку, а зрештою і в саму бійку. Християни, буди тут многолюдніші від поган, розігнали сих останніх, обплювали їхні боввани, а чимало з них повкидали в болото і топтали ногами. Погани, роздратовані до шаленства таким зневаженням своїх богів, зібралися з усього ярмарку, напустили на християн свої стріли, багатьох з них поранили і кількох забили. Уряд краю тамтешнього засудив і перевішав за те багатьох башкирців, але не зважив при тому на їхні претенсії і не задовольнив їх, і саме те спричинило бунт башкирський, а на його приборкання виряджено з армії боярина Шереметева і при ньому з 3.000 корпусом малоросійським суддю полкового лубенського Каспаровського. Бунт той незабаром приборкано не так строгістю та способом військовим, як лагідністю та розважливістю боярина.

Король шведський, роз'ятрившись докраю на короля польського Августа II за те, що він розпочав проти нього війну і підмовив на неї царя російського та короля данського, вчинив з Августом так, як за часів варварських чинили із своїми переможеними стародавні римляни, Александри, Тамерлани та інші переможці. Він, розбивши у багатьох місцевостях польські та саксонські війська, вигнав короля Августа з Польщі і року 1704-го позбавив його королівської гідності, а на місце його примусив вищих урядників польських обрати собі за короля воеводу Станіслава Лещинського, що, будучи у короля шведського депутатом од Речі Посполитої Польської, звернув на себе увагу своєю особою. Під час тих змін шведські війська, будучи без діла, вешталися по Польщі і набирали собі здобич, грабуючи монастирі й церкви, а паче руські та уніятські, які вдержували ще вигляд устрою руських; вони, враз з іншими скарбами церковними, обдирали ікони, віднімали потири та всяку утвар, не зоставляючи нічого, що тільки мало ціну. Гетьман Мазепа з армією своєю, що складалася з 30.000 військ малоросійських, прикриваючи границі російські, щоб не впали в них шведи, походжав увесь той рік понад ріками Прип'яттю та Любаром, а решту малоросійських військ, з попередніми їх начальниками, з'єднано було з арміями російськими, і діяли вони проти шведів у Курляндії, Ліфляндії та на Литві. Гетьман Мазепа, продовжуючи з армією прикривати границі і змінюючи походи свої залежно від рухів ворога, року 1705-го дістав наказ од государя вступити в границі польські збоку Галичини. Він опісля, увійшовши в Польщу і розташувавшись під містом Замостям, вислав од себе сильний корпус козацький під командою полковників чернігівського Полуботка, гадяцького Боруховича та компанійського Танського у пограничне з Цісарією Спішське воевідство, де зібраний польський корпус, прихильний до нового короля Лещинського, уцент вони розбили і воеводу спішського забили. Гетьман, не виходячи з Польщі, розташував війська свої на зимові квартири у частині Галичини і мав головну квартиру в місті Бродах, а звідтіль приходив узимку

з легким корпусом до міста Мінська і був при тому в місті Слуцьку, буцімто для нарад з польськими вельможами про способи вести далі з шведами війну із ліпшим супроти попереднього успіхом; вернувшись до Бродів, привів він із собою кількасот польських охотників з жовнірства їхнього, нібито прихильних до партії попереднього короля Августа і за те гнаних прибічниками нинішнього короля Лещинського, яких розмістив по своїх полках гвардійських, себто в піших сердюцьких і в кінному компанійському.

Походи її на Польщу були для Мазепи великим каменем спотикання і спокуси. Саме в них розпорядив він загибель свою і багатьох безневинних людей, ним обманутих. Близька між собою відстань шведських і малоросійських військ, що кватирували в Польщі, дала йому нагоду зобачитися потайки з королем шведським і розміркувати з ним замір одстати від государя і піддатися його ворогові, і тее відбувалося так потаємно, що аж до дня події ніхто прозирнути не міг. Мерзенний задум той породила в ньому пекельна злоба за особисту образу свою. Переказ народній, узятий од близьких до Мазепи осіб, повідає, що в недавньому від того часі був Мазепа на одному бенкеті з государем у князя Меншикова, і за те, що суперечив у розмовах, ударив государ Мазепу по щоці, і хоч скоро після того й замирився з ним, але Мазепа, затаївши назовні злобу, закарбував її в серці своїм. А дехто з присутніх при тому бояр, також злобних і недоброзичливих до государя за зміни державні, а більше за своїх родичів, що загибли у бунтах, прийняли нагоду тую за божеський дар помсти і скріпили Мазепу в його відважному намірі обіцянками своїми про їх допомогу. Пан Вольтер, повідаючи про той випадок у своїй Шведській Історії, говорить так: „Государ, мавши Мазепу за своїм столом, запропонував йому завести у себе в Малоросії регулярне військо і всі ті податки народні та митні, які заведено у Великоросії. І коли на тее відповів Мазепа, що в такому військовому й пограничному народі, яким є малоросійський, того раптом зробити не можна,

а хіба спроквола і час од часу, то государ, розгнівавшись за теє на Мазепу, вилаяв його, захопив за вуса і похвалювався позбавити його гетьманства". Обидві тії повісті, склавши докупи, все виводять те саме, що Мазепа мав шкідливий задум, спонуканий власною його злобою і помстою, а ніяк не національними інтересами, які, натурально, мали б у такому випадку подвинути війська і народ до його удержання, але, замість того, народ всіляко винищував шведів, яко своїх ворогів, що прийшли по-неприятельськи на його землі. Він вигубив їх до половини, коли переходили вони незнані ліси та дороги і безтурботно кватирували, як у своїх союзників.

Мазепа, розчищаючи тим часом шлях, яким провадила його зайва відвага й надмірна злоба до безоднього провалля, усував од себе всіх підозрілих йому людей, нездібних наслідувати йому в його задумах, а декому з таких людей шукав і самої смерті. І саме з тим заміром року 1706-го вирядив він несвоечасно і всупереч усім правилам військовим стольника й полковника стародубського Михайла Миклашевського з його полком до литовського міста Несвіжу, а полковника переяславського Мировича, супротивного іншим Мировичам, Мазепиним родичам, а значить і самому Мазепі, вислав з полком його до польського міста Ляховичів, звелівши їм битися з цілими корпусами шведів та поляків і не допускати їх із собою з'єднуватися і творити армію. Обох тих полковників, з багатьма урядниками та їх полками, підступом Мазепиним знищено. Миклашевський, бившись з ворогом під Несвіжем і не змігши подолати велелюдства, пробився крізь неприятеля до замку Несвіжського, там відбивався п'ять день, і врешті, знемігши від зусиль ворожих, був посічений з усім полком; а Мирович, бувши оточений під Ляховичами численним ворогом, після довгої оборони, взятий був у полон з багатьма урядниками та значними козаками і відпроваджений до шведського столичного міста Стокгольму, де й помер.

Цар Петро Олексійович, року 1707-го липня 1-го, прибувши до Чернігова, вирушив звідтіль рікою Десною на

суднах до міста Києва, де враз із гетьманом Мазепою серпня 15-го заклали фортецю, названу Печерською, і салютували урочистість тую пальбою з мушкетів і гармат. Війська малоросійські, що роботу тую розпочали, за кілька років її доконали. З приявних при тому багатьох урядників малоросійських подано государеві донос од судді генерального Кочубея і швагра його, полковника полтавського Іскри, про задуману цареві зраду від гетьмана, прихильного королеві шведському. Государ звелів перевірити донос той і судити по ньому призначеній для того окремії комісії на чолі з міністром своїм Шафіровим. Слідство тривало декілька місяців. Докази і довідки розглядано з усією строгістю і досвідченістю, але нічого на гетьмана підозрілого не знайдено й не показано. Усі докази полягали в чутках од ненадійних людей, які відкрилися на очних зводинах, про розмови гетьманські, що супроводилися підозрілими мінами, і в здогадах із пісень, скомпонованих од гетьмана з алегоричними висловами, а паче з пісні, званої „Чайка”, що означає страдницьку і гноблену Малоросію. Вирок комісії, по закінченню слідства, засудив на смерть доносителів, що безпідставно зганьбили гетьмана таким великим злочинном. Государ затвердив той вирок і вислав засуджених на страту до гетьмана. Але він, із звичайного свого лицемірства, відмовився задовольнити власну свою претенсію, а передав винних на государеву волю, яко злочинців державних, і государ звелів над ними езекуцію перевести комісії, що їх засудила. Після того їм і втято голови в селі Борщагівці, під містом Білою Церквою, на очах у війська, що стояло тут табором. Тяжкий злочин Мазепин, оповитий таємницею непроглядною, і легкі на нього докази, так зле учинені Кочубеем і Іскрою, свідчать про глибоку мудрість першого і про палку простоту останніх, а переказ народній запевняє, що вони так поспішно, але слабо вчинили, спонукані ревнощами за жінку Іскрину, що мала підозрілі стосунки з гетьманом.

Король шведський року 1708-го, переходячи з армією своєю Польщу й Литву в дорозі з Саксонії, задумав був

іти на Росію, до самої її столиці Москви, і тому з російського боку розпочалися страшні й безугавні пересування військ у пограничних областях, а в Малоросії відкрилася нова епоха навали ворожої, що її й донині, яко таку, вважає простолюддя в своєму літочисленні вікопомних подій, і не інакше про неї згадує, як з жалем сердечним та з подивом. Війська, переходячи з місця на місце, займали дефілеї та переправи на шляху армії шведської, нападали раз-у-раз на її авангарди та фланги, а народ малоросійський, виходячи з селищ своїх, займав і укріплював сховища свої у лісах, болотах та місцинах неприступних, і робив списи, келепи та іншу ручну зброю, готуючись до оборони. Гетьман Мазепа, укомплектувавши й забезпечивши всім потрібним війська свої, що були в армії, а резиденцію свою, місто Батурин, де переходувано всі скарби, запаси та магазини, скріпивши достатньою залогою з сердюцьких піхотних полків і одного кінного Прилуцького полку, під командою полковника Носа, виступив сам, з рештою військ малоросійських і з численними урядниками військовими та цивільними, понад звичайний штат зумисне примноженими, до границь білоруських, буцімто щоб одбивати ворога. Одначе, переправившись через ріку Десну і поставивши табір свій поміж містами Стародубом і Новгородом Сіверським, недалеко містечка Семенівки, на місці, донині званому Шведчиною, ознаймував тут прокламацію свою, складену до війська і народу малоросійського, а з неї виголосив промову до всіх урядників, тут зібраних, такого змісту: „Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що зблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірного, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли породжували. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою і державу

свою і оберне її внівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішитися в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих? Мій розсуд, чужий усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є такий: коли король шведський, завше переможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає царя російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство полякам і на волю його створіння та улюбленця, короля Лещинського, і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на тее договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, натурально, пораховані будемо, яко завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остатня буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що, хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід? Та й справді за таких їх уважає, коли посланого до нього депутата народнього Войнаровського із скаргою на зухвальства та звірства, чинені безустанно народові од військ московських, і з проханням потвердити договірні статті, при відданні Хмельницького уложені,

яких він ще не потверджував, а повинен за тими ж договорами потвердити, він прийняв поличниками й тюрмою і вислати хотів був на шибеницю, від якої врятувався той лише втечею. Отже, застається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний есьм в інтересах насліддя, і нічого не шукаю, окрім щастя тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Проклятий був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси! Але час освідчитися вам, що я вибрав для народу сього і самих вас. Довголітній досвід мій у справах політичних і знання інтересів народніх відкрили мені очі на нинішнє становище справ міністерських, і як вони зблизилися до нашої отчизни. За першу умілість вважається в таких випадках таїна, неприступна ні для кого, аж доки станеться. Я її довірив одному собі, і вона мене перед вами виправдує власною своєю важливістю. Бачився я з обома воюючими королями, шведським і польським, і все вміння своє ужив перед ними, щоб переконати першого про протекцію і милість отчизні нашій од військових напастей та руйнацій у майбутній на неї навалі, а щодо Великої Росії, нам єдиновірної і єдиноплеменної, випросив у нього неутралітет, себто не повинні ми воювати ні з шведами, ані з поляками, ані з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, стояти в належних місцях і боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною, про що зараз ми повинні оголосити государеві, а бояри його, які не заражені ще німещиною і пам'ятають пролиту безневинно кров своїх родичів, про все тее повідомлені і зо мною згодні. Для всіх же воюючих військ виставляти ми повинні за плату харчі і фураж, в кількості, можливій без власного зубожіння нашого; а при будучому загальному замиренні всіх воюючих держав рішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була з-перед володіння польського, із сво-

їми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за тее взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина; і ся остання дуже сильно наполягала на такому положенні нашому ще в днях гетьмана Зиновія Хмельницького, за імператора Фердинанда III, але не справдилось воно через міжусобицю та необдуманість предків наших. Договори наші про вищесказане уложив я з королем шведським письмовим актом, підписаним з обох сторін і оголошеним в означених державах. І ми тепер уважати повинні шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немовби од Бога посланих, щоб увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступні свободи та самостійности. Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язицях! Договори сії з Швецією не суть нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з королями шведськими уложені. Бо відомо, що дід і батько нинішнього короля шведського, мавши важливі прислуги од військ наших у війні їх з ливонцями, германцями та Данією, гарантували країну нашу і часто за нею обставали супроти поляків, а тому й од гетьмана Хмельницького, по злуці вже з Росією, вислано сильний корпус козацький, з наказним гетьманом Адамовичем, на підмогу королеві шведському Густавові, і допомагав він йому під час здобування столиць польських, Варшави й Кракова. І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження давніших, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться, воістину, нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним”.

По вислуханню промови гетьманської і по перечитанню по всіх постах і зібраннях військових прокламації його, вирішили декотрі, яко на благо есть, а декотрі — ні, а улещує народи! І так сперечаючись із собою декілька

день, погодилися в одному тільки тому, що потрібна зміна їхнього стану і нестерпна є зневага у землі своїй од народу, нічим од них не кращого, але нахабного й готового на всякі кривди, грабунки та дошкульні нагани; але чим тому пособити і за що взятися, того придумати не могли; а щоб одстати від царя і царства християнського й оддати себе на волю монарха лютеранського, який зневажає образи святих і поганить середі та п'ятниці м'ясоїдженням, про те й слухати не хотіли. І, зрештою, зібравшись всі урядники й козаки по своїх полках, зняли ся одного ранку вдосвіта з табору свого, zostавивши в ньому гетьмана з двома компанійськими полками і всіх старшин генеральних з багатьма урядниками, що до полків не належали, а були неначе під вартою у компанійців. Намір тих урядників і козаків полягав у тому, щоб з'єднатися їм з військами великоросійськими і доповісти государеві про все, що вийшло у них з гетьманом, і що вони в задумах його участі не беруть і вельми їм противляться. По тому, виправившись вони на Стародуб, знайшли корпус Меншикова у Білорусі, де й сам государ тоді був присутній, доповіли государеві про лукавство Мазепине і про неспокійний стан уряду малоросійського, і просили дозволити їм вибрати нового гетьмана, у згоді з правами їх та привілеями, що тее узаконюють. Государ, подякувавши козакам за їх вірність і заповівши перевести вибір той, як вернуться вони до Малоросії, наказав їм zostатися під командою князя Меншикова і сприяти йому в розправах над шведським генералом Левенгавптом, що, з наказу короля свого, виступивши з помічним військом і з великими запасами із Ліфляндії, поспішав з'єднатися з королівською армією на Білорусі.

Меншиков, вересня 28-го дня року 1708-го, напавши на корпус і превеликий обоз Левенгавпта, поміж містечком Пропойськом і селом Лісним над річкою Сожем, на Білорусі, дав йому бій у приявності самого государя. І як війська великоросійські од сильного й несподіваного нападу шведів на місці бою не встоялися, а замішавшись побігли, то государ сам, зібравши й уставивши їх,

як було, виставив поза фронтом і з флангів малоросійських козаків із суворим наказом рубати шаблями й колоти списами всіх тих, хто під час бою подасться назад, не милуючи нікого, ні самого його, государя, якщо западе він у тую слабість. Поновлений бій увінчався найліпшим успіхом і повною перемогою. Шведів повсюди розбито й розсіяно; переслідування їх тривало до ночі і аж до річки Сожу, де багато з них перетопилося, а решта переправились плавма через неї. На побойовищі і на втечі узято в полон шведів до 12.000, і весь обоз, що складався з багатьох тисяч возів, із запасами та артилерією, дістався переможцям. Баталію тую слід уважати за початок, або переддень рішучої перемоги над королем шведським і всіх його нещасть. Він через неї позбувся всієї потрібної йому допомоги в свіжому війську та військових запасах.

З Білоруси вислано Меншикова з корпусом його і козаками на Малоросію, щоб упередив він армію короля шведського і знищив резиденцію гетьманську, місто Батурин, яко сховище великих запасів і арсеналів національних. Меншиков поспішив туди в остатніх числах жовтня, і, знаючи, як багато значило здобути тее місто якнайскорше і уникати тривалої формальної облоги, прийняв одважний намір узяти його приступом, і задля того повів зараз війська свої на міські укріплення. Війська Мазепині, що стояли залогою в місті, звані сердюками і створені з гультьяйства, а більше з українських поляків та волохів, знавши також, чого їм сподіватися треба од військ царських, боронили місто та його укріплення з незвичайною хоробрістю й одвагою. Приступи відбивано кілька разів од міських валів, рови міські наповнялися трупами забитих з обох сторін, але битва ще тривала повсюди довкола міста. Врешті, ніч і темрява розвели войовників, і росіяни відступили од міста і перейшли ріку Сейм для зворотного походу. Але присутній у місті з полком своїм полковник прилуцький Ніс, що був незгодний також, як і інші полки, з Мазепиними заходами і бридився його віроломством, а удержаний був у місті

наглядом сердюків, вислав уночі з міста старшину свого, на прізвище Соломаха, і звелів йому, здогнавши Меншикова на поході, сказати, щоб він приступив до міста перед світанком і напав на вказане тим старшиною місце, де розташований був полк Прилуцький, і сам полковник сидітиме на гарматі, закутий залізами, немовби арештант, а військо його покладеться ницьма біля валу; і се буде знак, або лозунг, щоб милувати тих зрадників під час загального вигублювання мешканців. Меншиков, звірившись на полковника та його старшину, приступив до міста і ввійшов у нього на світанку з усією тихістю, і, коли сердюки з нагоди вчорашньої їх вікторії повпивалися і були в глибокому сні, напав він з усім військом на сонних і на тих, що прочунювались, без оборони рубав їх і колов без ніякого милосердя, а значніших із них одного з одним перев'язав. Визбувшись таким чином сердюків, Меншиков ударив на міщан беззбройних, що були в своїх домах і зовсім у задумах Мазепиних участі не брали, вибив усіх їх доноги, не милуючи ні статі, ні віку, ні самих немовлят. По тому пішло грабування міста од військ, а їхні начальники та кати, тим часом, карали перев'язаних сердюцьких старшин та цивільних урядників. Звичайна кара для них була живцем чвертувати, колесувати й на палю вбивати, а далі вигадано нові роди тортур, що саму уяву жахали. Та й чи дивна така жорстокість у такій людині, як Меншиков? Коли він був пирожником і розносив по Москві пироги, то аж занадто підлещувався до тих людей, що пироги його купували, а як став князем і полководцем, то вже гірше як по-варварськи катував людей, що позоставили йому превеликі багатства. Трагедію свою батуринську покінчив він огнем і розтопленою сіркою: усе місто і всі публічні його будівлі, себто церкви та урядові будинки з їх архівами, арсенали і магазини з запасами, з усіх кінців запалено і обернено на попелище. Тіла побитих християн та немовлят кинуті на вулицях і поза містом „і не бі погребаяй їх!“ Меншиков, поспішаючи з одступом і будиши чужий людяності, полишив їх на поталу птицям небесним і звірям земним, а сам, утяжений незліченними кошов-

ностями та скарбами міськими й національними і забравши з арсеналу 315 гармат, одійшов від міста і, переходячи околиці міські, палив і руйнував усе, що траплялося йому на дорозі, обертаючи селища народні на пустелю.

Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі, і правом війни, сливе нечуваним. Малоросія довго тоді ще куріла після полум'я, що її пожирало. Народ, зазнавши лиха безодню незглибну, на щастя, приписував гірку недолю свою самим шведам, ненависним йому за тії середи та п'ятниці, коли вони їли куплені у сього ж народу молоко і м'ясо.

Новгород Сіверський приготовлений був од Мазепи на перше прийняття і відпочинок короля шведського та його армії. Він сильно був укріплений і мав великий магазин у своєму замку; а для охорони фортеці і магазину введено в нього залогою один сердюцький полк, під командою полковника його Чечеля, і дві сотні реєстрових козаків, Новгородську і Топальську, під командою сотника новгородського Лукіяна Журавки. І як звичайно реєстрові козаки завше сердюків ненавиділи за бешкету їхні та зухвальство і старалися за те на них помститися, а цар з військами своїми зблизився тоді до Новгороду і стояв на супротивному його березі, над річкою Десною, в селі Погребках, кватируючи в домі козака тамтешнього Мальчича, то сотник Журавка, у згоді з протопопом новгородським Лисовським і козацькими старшинами, через хорунжого Павла Худорбая повідомили государя в Погребках, що вони можуть здати місто, якщо він зволить прислати вночі свої війська до міста з лугової його сторони. Государ на тее повідомлення виправив зараз достатне число війська на вказане місце, а сотник із своєю командою та міщанами провели і впустили їх до міста так званою Водною брамою, що поміж замком і кляштором. Війська царські, напавши зненацька на сердюків по місті і в замку, всіх винищили і місто зайняли. Государ за добу відвідав місто, закватирував у муровано-

му будинку сотничому і мав намір скарати кілька десятків міщан за те, що приймали до себе сердюків, і задля постраху мешканцям інших міст, щоб вони ворожих військ також не приймали; але приявний при тому боярин граф Шереметєв, заступившись за міщан, доводив государеві, що, „коли Ваша Величність, знавши більше Мазепу, як сей народ його знав, могли в ньому обманутися, даючи йому довір'я сливе необмежене, то як же в ньому не обманутися народові, далекому від усіх справ політичних і міністерських, що є для нього закриті й непроникливі? А Мазепа до того ж був найвищий їхній командир і не складав їм справоздання із своєї поведінки”. Государ зважив на такі слушні резони і що, на щастя, не було при тому Меншикова, простив міщан і нагородив урядників, які сприяли у здачі міста: сотника Журавку настановив полковником стародубським, а протопопа Лисовського призначив сотником новгородським, і той, з приписом протопоп, неділями правив у церкві в епитрахілі, а в інші дні був присутній у сотенному правлінні при шаблі, але бороди, одначе, не голив, і, судячи сутяжців, разом їх і благословляв. Але при тому явищі препрославлений є найліпше рятівник невинности, боярин Шереметєв. Пам'ять його зостанеться незабутньою і глибоко шанованою в Новгороді з роду в рід.

Король шведський, вступивши з армією своєю з Польщі до Малоросії, знайшов гетьмана Мазепу коло ріки Десни, в околицях Новгорода Сіверського. Зобачивши його без військ і без усього того, що йому приобіцяв, вирішив, що він є обманець або зрадник царя свого, і намірився за те скарати, але переконливі жаління Мазепині і зворушливе його ридання запевнили короля, що він, Мазепа, сам обманувся військом і народом своїм. Пан Вольтер, описуючи діяння героя свого, короля шведського, говорить у сьому місці так: „Карло XII, ведучи далі похід свій з Польщі на Москву, раптом завернув з шляху московського в околицях смоленських і спрямував похід свій на Україну, землю козаків сього імени. Весь його генералітет та й сам улюбленець Піпер з того здиву-

вались, але нічого не знали. Нарешті, по дуже тяжких і повільних переходах через місцевості лісові та багністі, розгубивши в них артилерію і запаси, досягли тієї України, де став перед короля, над рікою Десною, володар український Мазепа і розв'язав тую загадку, доти нерозв'язану. Козак сей з'явився до короля не так, як вождь якоїсь армії, але яко збіглець, з небагатьма людьми із свого штату. Король, його зобачивши, здивувався, а він доповів йому, що військо його покинуло і народ не послухався, що деякі полки його гвардії, покликані з охотників, застаються в місті Батурині, його резиденції, щоб охороняти магазини та запаси, і дораджував королеві поспішити туди своїм походом, щоб московці й тим не заволоділи". Вступлення шведів у Малоросію зовсім не схоже було на навалу неприятельську, і нічого воно в собі ворожого не мало, а переходили вони села обивательські і ниви їхні, яко друзі та скромні мандрівники, не займаючи нічєї власности і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно по селах чинять під титулом: „Я — слуга царський! Я служу Богові і государеві за весь мир християнський! Кури й гуси, молодиці й дівки нам належать по праву воїна і по наказу його благородія!" Шведи, навпаки, нічого в обивателів не вимагали і гвалтом не брали, але де їх знаходили, купували в них доброхітним торгом і за готівку. Кожен швед навчений був од начальників своїх говорити по-руськи такі слова до народу: „Не бійтеся! Ми ваші, а ви наші!" Та, не зважаючи на те, народ тутешній подобився тоді диким американцям або примхливим азіятам. Він, виходячи із засік своїх та сховищ, дивувався лагідності шведів, але за те, що вони розмовляли між собою не по-руськи і зовсім не хрестились, уважав їх за нехристів і невірних, а зобачивши, що вони їдять у п'ятниці молоко і м'ясо, вирішив, що є вони безбожні бусурмани, і вбивав усюди, де тільки малими партіями і поодинці знайти міг, а іноді забирав їх у полон і припроваджував до государя, за що давали йому платню, спершу грішми по кілька карбованців, а опісля по чарці горілки, з привітанням: „Спасібо, хохльонок!"

Король шведський, вступивши до Малоросії, публікував у ній і виставляв у прилюдних місцях проклямацію свою до тутешнього народу такого змісту: „Переслідуючи злобного свого ворога, царя московського, що здвигнув на Швецію війну з усіх сторін без ніяких причин, а з самої злости своєї та чванливости, я вступаю в землю козацьку не заради завоювання її або покористування скарбами та пожитками жителів тутешніх, але єдино задля поновлення прав їхніх і вольностей колишніх, за які й предки мої, королі шведські, супроти Польщі завше вступалися і до того зобов'язані були важливими їм заслугами козацькими та союзними з ними договорами і трактатами. Відомо бо мені з сусідських чуток і протесту гетьмана Мазепи, що цар московський, будучи ворог непримиренний усім народам на світі і жадаючи підкорити їх собі в неволю, загорнувши і козаків у повне своє рабство, зневажаючи, відбираючи і касуючи всі ваші права та вольності, урочистими з вами договорами й трактатами затверджені, забув при тому і безсоромно зневажив саму вдячність, усіма народами за святість шановану, якою зобов'язана вам, козакам, і народові руському Московія, зведена міжусобицями своїми, самозванцями та поляками до мізерноти і сливе небуття, але вами вдержана і скріплена. Відомо бо цілому світові, що народ руський із своїми козаками був поперед народом самодержавним, себто від самого себе залежним, під правлінням князів своїх, або самодержців, злучався потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними татарам, які їх руйнували, але згодом за насильства та лютої поляків, визволившись од них власною своєю силою і хоробрістю, злучився з Московією добровільно і через саме єдиновірство, і, зробивши її такою, якою вона тепер є, від неї зневажуваний і озлоблений нині безсовісно й безсоромно. І так я обіцяюсь і перед цілим світом урочисто присягаюсь честю своєю королівською, після повалення ворога свого, поновити землю тую Козацьку, або Руську, в первісному її стані самодержавному і ні від кого в світі незалежному, про що я з гетьманом вашим Мазепою письмовими ак-

тами зобов'язався і ствердив, а гарантувати їх узялися найперші в Європі держави". Государ, звідавши про розіслані по Малоросії списки проклямації Карла XII і в такій же силі розсіяні універсали Мазепині, яким, одначе, народ тутешній зовсім не довірявся, публікував і від себе до всенароднього відома маніфест свій, підписаний власною рукою і виставлений при всіх церквах, і в ньому вияснював, що „стягнені на нього від упертого неприятеля, короля шведського та виродка його, відступника Мазепи, наклепи, пороки й підозри суть несправедливі, вигадані й сповнені лукавства та обманів для приваблення народнього, і що він ніколи й на думці не покладав кривдити, руйнувати та уярмлювати вільний народ малоросійський, а паче касувати й нищити права його та привілеї, затверджені від батька його, царя Олексія Михайловича у договірних статтях славного і мудрого гетьмана Зиновія Хмельницького, під час злуки Малоросії з державою Великоросійською уложених, але ними і особливою царською милістю буде сей вірний і ретельний народ удержувати при всіх його правах, вольностях та привілеях вічно і нерушимо, і можна нелестиво сказати, що ні один народ під сонцем не може хвалитися такими полегшами й вольностями, яко же наш народ малоросійський, бо ні єдиного пенязя до скарбу нашого брати не веліли і наслідникам нашим про тее заповідали. А щодо супротивника нашого Карла, то всьому світові відомо, які він з армією учинив руйнації всім тим народам, котрі переходив: церкви їхні та святині грабував і обертав їх на стайні та поварні, священство тиранив і вбивав, сосуди і утвар церковну переробляв на світські непристойні речі, а образи святі зневажав, нищив і ногами топтав, та й до Малоросії запровадив його Мазепа з тим самим наміром, щоб, по зруйнуванню її, передати народ у вічну неволю, на поталу полякам, од яких він набрав доста грошей, а Мазепа і Лещинський, яко єдинородні полякам його створіння, не що інше в нього будуть, як тільки здирці та тирани народні, що виконують волю його, і вічні шведські данники, або васали". По оприлюдненню царських маніфестів, народ малоросійський, і без того при-

хильний до сторони великоросійської, натурально, через одновірство і однородство, що їх гостро тоді одтінював йому народ шведський мовою своєю та чужовірством, приклав до маніфестів свої вигадки, або байки, передавані від язика до язика на рахунок шведів і Мазепи, що створило, нарешті, незмінний і вічний переказ народній, знаний навіть донині, буцімто шведи, зневажаючи образи святі і топчучи їх ногами, змушували також і Мазепу зневажати їх і топтати ногами чудотворний образ Богородичний у селі Дегтярівці, що над Десною, в мурованій тамошній церкві, ним, Мазепою, спорудженій, і що той образ видавав тоді жалісний стогін, а Мазепа, стоячи на ньому, зрікався своєї віри і присягався на віру шведську. Відгомін про се перейшов зараз по всій Малоросії, із зміною тільки місця та назви ікони Богородичної. Дехто говорив, що сталося тее з образом Баликинським, а інші з Каплунівським, і так далі. А тим часом винищування шведів од народу тривало далі по всіх місцевостях і при всяких нагодах, де їх тільки зручно знайти могли, і злість на них зростала з горливости народньої до зневажаної віри своєї, з чого за одну осінь і зиму поменшало шведів сливе до половини.

Государ у листопаді місяці того ж року 1708-го, зібравши до міста Глухова урядників і козаків малоросійських, котрі тільки, з огляду на воєнні замішання, зібратися могли, звелів їм обрати гетьмана вільними голосами і згідно з правами їхніми та звичаями. Урядники і козаки ознаймували на тее государеві, що вони не інакше мусять приступити до вибору гетьмана, як підписавши попередку присуд іменем усієї нації, що вибір той переводиться із затвердженням гетьманові всіх прав його, привілеїв та прерогатив, які вольність народові і права його забезпечують, і просили при тому государя заповнити їх у тому своєю грамотою. Государ заповнив збори присягою, що він усі права гетьманські, військові та народні і уложені на тее договірні статті потвердить доконче, як минуться нинішні воєнні замішання та невігоди. Після того, в приявності государя та його міністрів,

7-го листопада обрали на гетьмана полковника стародубського, що був після Миклашевського, Івана Ілліча Скоропадського, якого тоді ж од государя і затверджено, і йому вручено клейноди військові й національні, що гетьманську гідність означають, себто булаву, бунчук і печать, а од государя окремо подаровано прапор державний, що зображує двоголового орла з регаліями царства.

Як скінчилися короткі урочистості вибору і затвердження гетьманського, зайшло там же таки в Глухові нове явище, до того ще в Малоросії не бувале, явище страшне, назване „супутницею Мазепі в пекло”. Численне духовенство малоросійське і найближче до границь тутешніх великоросійське, зумисне зібране до Глухова, під проводом і інспектурою знаного єпископа Прокоповича, склавши з себе, так званий, помісний собор, у дев'ятий день того ж листопада, кинуло на Мазепу вічне прокляття, або анатему. Похмура урочистість тая відбувалася в мурованій Миколаївській церкві, в привності государя, численних урядників та народу. Духовенство і клирики були в чорному одінні і всі з свічками чорного кольору. Мазепин портрет, що висів перед тим серед міста на шибениці, волочений був по місті катами і втягнений до церкви. Духовенство, оточивши його, прочитувало і співало деякі псалми з Святого Письма, потім, проголосивши і декілька разів повторивши: „Нехай буде такий і такий Мазепа проклятий!” обернуло на портрет його запалені свічки, а клирики, повторюючи те саме співом, обертали свічки свої донизу. Головуючий єпископ ударив при тому кінцем жезла свого в груди портрета із словами: „Анатема!” І тоді поволікли назад портрет із церкви і співали такий стих церковний: „Днесь Юда покидає вчителя і приймає диявола”, і тим обряд той скінчився.

Як розташовувались шведські війська на зимові квартири по Малоросії, присутні між ними урядники малоросійські, що їх покликав був Мазепа для війни з шведами і що потім zostалися при ньому під наглядом, ви-

бравши слухний час для своєї втечі, виїхали потайки від Мазепи з кватир своїх і прибули до государя з виясненням своєї невинності і вірної до нього відданости. Государ прийняв їх ласкаво і залишив у попередніх їх рангах і на тих самих урядах. І се були: Данило Апостол, Іван Сулима, Дмитро Горленко, Іван Максимович, Михайло Ломиковський, Гамалія, Кандиба, Бутович і канцелярист Антонович; а інших премногих урядників та значних козаків, запідозрених у прихильності їх до Мазепи, через те, що вони не з'явилися були на загальні збори для обрання нового гетьмана, забирали з домів їхніх і віддавано на різні кари в містечку Лебедині, що близько міста Охтирки. Карання тее було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, чвертувати і на палю вбивати, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови втинати. Провини їхні встановлювано від признання їх самих, і для того надійним засобом було препохвальне тоді таїнство, — тортури, догмат яких і донині відомий з такої приповідки руської: „Батіг не янгол, душі не вийме, а правду скаже”, і які ведено з усією акуратністю і в згоді з Соборним Уложенієм, себто ступенями і за порядком, — канчуками, батогом і шиною, або розпеченим залізом, веденим з тихістю, або повільністю по тілах людських, які від того кипіли, шкварились і здималися. Той, хто пройшов одну пробу, переходив до другої, а хто всіх їх не витримував, того рахували з певністю за винного і провадили на страту. Потерпіло таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до дев'яти сот. Число се може бути прибільшене, але, дивлячись на кладовище, відлучене від християнського і відоме під назвою „Гетьманців”, треба думати, що зарито їх тут чимало. І якщо в народі прославляється той великодушністю, хто зневажає страхіття і небезпеку, то вже немає для тих і титулів, хто був знаряддям і учасником лебединських тиранств та звірячих лютостей, що жахають саму уяву людську. Зостається тепер розмислити й посудити, що, коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і непроминальні, — коли „всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього”, то яке до-

правлення належить за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потомками за те єдино, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

Король шведський, що з армією своєю і Мазепою зимував до свят Різдва Христового у Ромні та його околиці, перейшов після свят до міста Гадячого і в його околичні селища, а до Ромна та його околиці послано від государя малоросійські війська руйнувати й спустошити ті селища. Експедиція тая на Роменщину мала дві політичні цілі, що доказують глибоку проникливість і правоту великого міністра і улюбленця царського Меншикова, який їх придумав: одну, покарати роменців за те, що прийняли до себе на квартири армію шведську, від якої й сама армія російська вельми оддалаялася, а другу — випробувати, як на пробному камені, вірність і ретельність військ малоросійських. І тії війська, будши неначе приголошені й обезумлені тодішнім хаосом, із зажмуреними очима і скам'янілим серцем, руйнували свою безневинну братію, роменців, просто, як ворогів своїх. Хати їхні сплюндровано й спалено, худобу забрано і роздано по армії, яко здобичну, і все спустошено, а люди тамтешні, пробігаючи крізь руки своїх гонителів, одходили на границі великоросійські під протекцію великих тамтешніх бояр, і оселили собою велелюдні слободи: Юнаківку, Михайлівку і пребагато інших, знаних донині під назвою „вільних черкасів”. Слабі ж і немічні поневірялися у своїх руїнах і льохах, між згарищами та снігами, і зникали повільно в отчизні своїй і біля гробів предків своїх. Отже роменці подвійної зазнали руйнації за те тільки, що були нещасливі. Шведи, навалившись на них цілою армією і знавши, що їх малоросіяни всюди вбивають, поводитися з ними, як із своїми завойованими ворогами, і вже більше не казали: „Ми ваші, а ви наші”, а дано їм таку волю від короля, як дідькові на Йова, себто душі тільки не займай. Остатній же удар над ними доконали

єдинородні й єдиновірні їхні брати, козаки малоросійські, жахаючись діла рук своїх.

Тим часом близька вже кампанія 1709-го року давала велику науку обом воюючим монархам і народам, і сей самий рік став знаменною епохою історії Північної і всієї Європи. Саме в ньому несподівано впала і змізерніла Швеція, а піднеслася Росія. Монарх російський, хоч і бачив, що армія шведська змаліла в Малоросії до половини, і що війська його до того змужніли й зміцніли, що вже могли стояти проти шведів утрое від них менших, не надіявся, однак, на щастя своє, яке так мало йому сприяло, і, побоюючись, щоб діла його не звернули на гірше, посилав і сього року, сливе напередодні остатньої і рішучої баталії, листи свої до короля шведського, намовляючи його на мирові пропозиції, якими вдовольняв його всі передніші вимоги на Інгерманляндію та Фінляндію, а застерігав собі одну тільки пристань на Балтицькому морі з містом Петербургом і Шліссельбургом. Одначе, король шведський, сп'янілий славою завойовника і постійними своїми перемогами, відкинувши ті пропозиції, сказав посланцям царським і чужоземним посередникам, які на мир його намовляли, що „замириться він з царем у столичному місті його Москві, де примусить московців заплатити йому 30 мільйонів телярів за воєнні втрати, і покаже цареві, над чим і як царювати”. Государ, після такої жорстокої відмови втративши надію на мирові успіхи, почав стягати війська свої в околицю Полтави, і на воєнній раді, що там відбулася, весь генералітет ухвалив будь-що-будь дати шведам рішучу баталію.

Король шведський, хоч і знав, що армія його значно змаліла, а підсилити її нізвідки, та й в усьому військовому ладунку і запасах була велика нестача, і що щастя, колись од нього невідступне, почало в Малоросії змінитися постійними невдачами, — надіявся на хоробрість своїх вояків і живився власною своєю відвагою, яка змалку закоренилася в ньому від виховання та зацеплених при тому фальшивих правил про певну предестинацію, або

призначення, що його він за одно визнавав із поганським неминучим фатумом, і що начебто приневолює людину вдаватися в усі небезпеки, нехтуючи саму неможливість, усупереч здоровому розумові, природою нам даному. Згідно з тими правилами рішившись вести далі з Росією війну одчайдушну, виступив з кватир своїх на початку квітня місяця того ж 1709-го року і, ставши табором під містечком Будищі, а там простоявши до половини травня, аж надокучило йому безділля, задумав облягти місто Полтаву, сподіваючись здобути в ній великі скарби та запаси, як запевняв супутник його Мазепа. Облога і приступ на місто були жорстокі й страшні в правилах військових. Не мавши облогової артилерії і моздирів з бомбами, шведи напали на бастіони з мушкетами та шаблями, і кілька їх зайняли. Одначе командант полтавський, чужоземець Аларт, з солдатами й пішими козаками зустрічали їх артилерією, а проводили і скидали з валів списками. А свіжі війська російські, що наспіли з армії і з лугової сторони до міста увійшли, і зовсім тую облогу припинили, і король, збираючись після того не пропустити через ріку Ворскло російської армії, що для переправи до неї приступила, поїхав з двома своїми гвардійцями її розвідати, а наїхавши уночі на козацький пікет, хотів був його збити, і для того, напавши на нього власною своєю особою, колов козаків шпагою; але вони, випаливши на нього цільно із своїх гвинтівок, забили одного гвардійця, а короля тяжко поранили в ногу і розтрожили йому голінку. Отож король, до передніших нестач армійських, нажив і свою власну, ставши об одній нозі. Випадок той, хоч був не з сонму предестинацій, а від самовільної і негідної короля запальности, одначе давав йому знати, що до особистого командування баталією він нездібний і повинен од неї відійти і рятувати свою армію.

Обидві воюючі армії зібралися до Полтави у червні місяці і розташувалися одна на виду в другої, укріпивши себе шанцями та іншими потрібними окопами. Армія російська мала 76,000, і в тому числі малоросійських добірних військ, що zostалися після відрядження інших при-

кривати границі, було 20.000, під командою генеральних старшин і колишнього наказного гетьмана Задніпровського Семена Палія, поверненого із сибірського заслання, який, мавши великий досвід у наїздах і розриванні злучених фронтів, багато допоміг у перемозі над ворогом. Шведська армія мала трохи більше за 20.000, та Мазепиних військ, що зібралися до нього з розкасованих компанійців і сердюків, не більше було, як одна тисяча; але вони з самим Мазепою повсякчас зоставалися біля обозів своїх і шведських, уникаючи битися з росіянами і вдержуючи супроти них найсуворіший неутралітет, застережений Мазепою у короля шведського і оголошений в декляраціях його по всій Малоросії. Бо Мазепа, як усім відомо, бувши християнином, глибоко побожним, що побудував своїм коштом багато монастирів і церков, уважав за смертний гріх проливати кров своїх замляків та одновірців, і додержував того з рішучою твердістю, не схиляючись на жадні переконування. А тому ніхто не докаже, щоб ті його війська причетні були бодай до одного вбивства, учиненого над росіянами. Одначе, не зважаючи на те, всі полонені, що потрапили з його війська в руки росіян, зазнавали долі, однакової з лебединськими мерцями, і прикметно, що слово неутралітет, як чужомовне, інакше тоді тлумачили, як се роблять тепер. Нарешті, в 27 день червня 1709-го року, відбулася тая баталія, яка вирішила долю Росії і Швеції, здивувала Європу і зробила перелім у політиці держав і в долі королів: поваленого і новонаставленого, розуміючи польських. Баталію тую розпочали шведи на самім світанку, і кіннотою своєю напали на регулярну кінноту російську і прогнали її за її шанці. Але начальник козацький Палій, з козаками своїми напавши тоді на шведів ззаду і на фланги їхніх фронтів і прорвавшись в інтервали, завдав великої їм поразки списами та з мушкетів, через що вони, замішавшись, побігли до своїх шанців і втратили генерала свого Шліпенбаха, узятого в полон. Козаки, переслідуючи шведів до їхніх шанців, провели позад себе сильну колону піхоти російської, під командою генерала Меншикова, і вона, напавши на шанці шведські і враз випаливши із гармат

та мушкетів, увалилася в них з багнетами і погнала шведів на всі сторони. Таким чином здобули шанці і взяли в полон командира їхнього, генерала Розена, з багатьма старшинами й рядовиками. Шведи після того зібралися, усталилися знову між шанцями та обозами своїми на чистому полі і стали дожидати нападу росіян. Государ вишикував і свої війська навпроти шведських, поставивши всередині піхоту з артилерією, а на флангах кінноту. Баталія поновилася. Стрілянина тривала з обох боків більше як три години; нарешті, шведи, не маючи артилерії і зазнавши від росіян великих утрат, показали у фронті своєму чимало інтервалів, або прогалів, а Палій, теє зауваживши, зараз удерся в них з козаками і вчинив загальне замішання серед ворогів. Густий туман, що налягав увесь той день, сприяв козакам охопити шведів іззаду і з флангів, а шведам допомагав приховати свій відступ з місця баталії. Се почалося порядком ретиради, але опісля, змішані козаками, кинулися шведи втікати. Росіяни, женучися за ними в тумані, забрали в полон: фельдмаршала їхнього Реншильда і двоюрідного брата королівського, принца Віртемберзького, а міністра і улюбленця королівського Піпера знайшли в обозі шведському з канцелярією його і скарбницею; обоз з усім табором дістався переможцям. Король шведський, під час баталії не мігши їздити на коні верхи, з причини пораненої своєї ноги, несений був солдатами на ношах між рядами своїх військ, які заохочував він до бою, тримаючи в одній руці пістолю, а в другій шпагу. А як він під час поразки і замішання військ кілька разів був з нош перекинутий на землю і поранена нога його, знов ушкоджена, спричиняла йому біль нестерпний, то з того він зомлів і був довго непритомний. І в тій порі генерали його, поклавши короля в колясу, виправили його вниз за течією ріки Ворскла до Дніпра, куди й рештки армії шведської бігли з наміром переправитися через туя ріку. Мазепа з штатом своїм також туди подався і був шведам єдиним провідником, зробивши їм одну тільки туя прислугу між безоднею зол, од прожекту його шведами зазнаних.

Король, опам'ятавшись в дорозі, зажадав до себе улюбленця свого Піпера, але йому сказали, що ні Піпера, ані армії його при ньому немає, а позосталося все те під Полтавою, в полоні у московців, супроводить же його один Мазепа. Тоді він заволав: „Ах, Боже! Все моє згнило, а тільки гріх мій переді мною єсть вийму!” Досягнувши Дніпра, вони спинилися над гирлом ріки Ворскла, і коли всі рештки шведські туди стягалися, Мазепа тим часом дбав за переправу через Дніпро і, на щастя, зібрав декілька човнів запорозьких рибалок. Король, сідаючи в них з Мазепою, попрощався з сльозами із генералом своїм Левенгавптом, що наспів був тоді з військами, і промовив до нього, що „радше волів би я у сій ріці втопитися, як вас покидати на жертву ворогові!” А коли Левенгавпт ще запитався в нього про монарший наказ, що йому робити, як атакують його московці, зоставленого без амуніції і провіянту, король на теє одказав: „Робіть те, що загальною радою ухвалите, а я не знаю сам про себе, що зо мною буде; віддаюся на волю Божу і вас тому поручаю, прохаючи всіх вас простити мені за всі ті нещастя, які я на вас стягнув”. Потім, обернувшись до Мазепи, сказав йому, зідхаючи: „Ах, Мазепо! Ти мене і армію мою згубив своїми запевненнями!” і з тим одплив за Дніпро. Переправилось через ріку щось із тисячу шведів, не військових, а здебільша двірських та інших штатів, і вони з королем, прибувши до границь Туреччини, переправилися через ріку Бог у межах очаківських, з поміччю паші тамтешнього, який провів їх до міста Бендер, де перебував король до відомого в історії часу, а Мазепа того ж таки року вересня 6-го дня з туги помер, перебувши останні свої дні, яко великий утішитель королеві шведському, що поважав його за незвичайний розум і здорові міркування про великодушність у нещастях. Про смерть Мазепину теє варте уваги, що він перед самим сконанням своїм звелів подати собі шкатулу з паперами і їх при собі спалив, сказавши привним: „Нехай один я буду нещаслив, а не многі, такі патріоти, про яких вороги мої може й не думали або й думати не сміли; але доля люта все зруйнувала на незнаний кінець!”

Розбивши шведів під Полтавою і взявши все, що було тут їхнього, вирядив государ багатьох генералів і князя Меншикова з корпусами переслідувати їх по дорозі, яка провадить до Дніпра. Корпуси ті, йдучи слідами шведськими, брали в полон усіх тих, кого здоганяли із слабих, поранених і заблуканих у країні незнайомій, а дорогу їм показували ті, що померли з ран та конали із знемоги; і стан їхній був такий жалісний, що не торкнувся їх ніхто вбивати або ж злостити, а всяк підпомагав їх їжею, а паче водою, без якої вони томилися спрагою і в муках помирали. Досягнувши Дніпра, знайшли всіх недобитків шведських у вузькій місцині між Дніпром і Ворсклом, над гирлом останнього, за містечком Кишеньками, так названим, очевидно, з огляду на місце його розташування. Війська російські виставили тут лінію свою супроти шведів, од берега одної ріки до другої. Одначе, шведи, будучи під командою генерала свого Левенгаупта, без пороху і куль, не діждавши атаки росіян, запропонували їм піддатися на капітуляцію. Договір про капітуляцію був короткий, і згідно з ним піддалися вони, поклавши зброю і віддавши прапори та штандарти в руки переможцям, з усім тим, що в них було приналежного до узброєння, і по тому взято їх у полон; рядових погнали пішки, а офіцерів повезли підводами до Росії, і їх усіх рахувалося в полоні до 17.000. Перемогу над шведами, таку славу їй рішучу, святковано, звичайно, молебнями та бенкетами, на які запрошено і всіх полонених генералів та міністрів шведських. Їм повернено шпаги і виявлено великі милості царя, на простих же бранців роздано грошові суми задля подорожнього їх харчування. Після того почали обдаровувати й нагороджувати своїх генералів та офіцерів, а рядовикам видали платню не в рахубу звичайної. Самі лише малоросіяни та їхні війська zostалися при тому в зневазі і притчею в людях, себто без нагороди й подяки. І хоч вони у знищенню армії шведської більше за всіх показали горливості та старання, хоч вони за малим не рік губили шведів у землі своїй, по всіх місцях і при всіх нагодах, де тільки зручно спостигнути їх могли, не схиляючись при тому ні на які лестощі та

запевнення королівські і Мазепині, одначе, з причини невірности сеї одної людини, обраної царем у свої вірники, все тее призабуто, і їх по тому неправедним чином і єдино через обмови та наклепи злобного улюбленця Меншикова зневажено, зганьблено і переслідувано; а втрати їхні, руйнації та спустошення, двома арміями спричинені і сливе незліченні, zostалися без ніякої винагороди й пошанування; словом сказати: „Віддали їм злом за добро і ненавистю за любов”.

По смерті Мазепи проголосили в Бендерах Порта Оттоманська і король шведський гетьманом малоросійським писаря Мазепиного, Семена **Орлика**, і він універсалами своїми розсівав плевели в полках задніпровських і по всій Малоросії, закликаючи народ і війська собі до послуху, і тако робив до половини року 1711-го, себто до часу, аж підписали турки з Росією вічний мир, а тоді зник він з усім зборищем і опинився опісля того на мешканні у Франції, звідкіль писав двічі у Малоросію, щоб од неї подаровано йому 20.000 карбованців грошей, а він за тее обіцявся видати в Малоросію всі її давні привілеї та інші важливі документи національні, що їх по смерті Мазепиній захопив. Війська і народ малоросійський, од часів Виговського та Мазепи бачивши стільки обманців, скільки бачила Великоросія самозванців, вельми погорджували дурійками Орликовими і зовсім не зважали на його підлещування та затії, а були прихильні незмінно до правного свого начальства. І тільки запорожці, будши од багатьох літ становищем, або Січчю сливе посередині степів татарських, себто в гирлі Дніпра і Бога, не знали, кому дістаються вони, і пристали до Орлика, а з ним і татарами кримськими та басарабськими часто вчиняли наскоки та руйнування в Малоросії, а паче в Задніпров'ї, помщаючись на народові за його непослух їм і спротив.

Руїна шведська і численні тіла людські, що згинули в ній і були зле поховані або порозтягвані звірми та птаством на поверхні земній, зринули року 1710 страшною в Малоросії моровицею. Вона почалася з Полтавщини і

простягнулася аж до Польщі та Галичини, з чого вельми багато померло людей скрізь, а паче в Києві та інших ліпших містах, куди звичайно під час руїн спливає народ з усіх сплюндрованих селищ і приносить з собою злидні, розпуку, хвороби і саму смерть. Тій згубі народній супроводило друге його нещастя, що дорівнювало сливе першому. Злослива сарана, що налетіла, немовби грозіві хмари, із звичайного пристановища свого, Персії та закубанських степів, напала на Малоросію і поїла до кореня засіви хлібні і всю рослинність. Народ, вражений такими двома страшними ударами, думав у розпуці, що настав уже кінець світу, молився і приготавлявся до смерті, мало дбаючи за своє життя нестерпне. Але голод і постояльці, що прийшли були на зимівлю, розігнали морок розпуки народньої і спонукали його дбати за прохарчування себе і тих гостей і збувати на те остатнє своє майно. Уряди народні неспроможні були тоді улегшити стан своїх підлеглих, бо все те забрали у них постояльці та їхні начальники, і вони самі являли собою нуль, нічого не вартий.

Тим часом король шведський, пробуваючи в Бендерах, подвигнув турків у Царгороді виповісти на користь його війну Росії, і похід армії російської на Туреччину розпочався року 1711-го навесні. У той похід малоросійських реєстрових козаків виправлено було, під командою обозного генерального Лизогуба, 20.000, а з рештою козаків виступив, з наказу царського, гетьман Скоропадський супроти Криму. Він, прикриваючи з тої сторони свої границі од ріки Дінця до ріки Бога, мав головний табір свій біля Кам'яного Затону. Армія російська, досить численна, але не маючи з собою подостатку харчів, під проводом самого государя, вступила спокійно в турецьку Молдавію, за ріку Прут, але тамо, будши заатакована з усіх боків численним ворогом і виснажена голодом, прийшла до того, що вже мала була зовсім згинутися або піддатися в полон. На щастя, кампанія тая сповнена була помилок обопільних, видно, приготованих самою долею задля помилування людей. Государ помилкою зайшов за

Прут без харчів, сподіваючись дістати їх в Молдавії, одначе, не дістав, а вкрай виморив свої війська. Везір турецький, обнявши з одного боку Прута російську армію, також допустився помилки, зменшивши свою армію до половини і заславши її в запілля росіянам за Прут, і якби росіяни вдарили були тоді на решту армії турецької, напевно б її розбили і збагатили себе турецькими харчами перше, як запрутянські війська їхні могли б назад переправитися. Одначе, Катерина I, що була опісля імператрицею російською, всі ті прогріхи прикрила й направила своєю розважністю. Вона намовила государя і підкупила везіра замиритися, не зводячи битви, і тим невідомість війни покінчила відомими на обидві сторони користями. Государ з армією випущений був з Туреччини і вернувся в свої границі щасливо, а турки дістали назад завойоване в них місто Озів з околицями, та на користь союзників своїх поляків придбали Задніпровську Малоросію аж по Київ, яку змушений був государ одступити Польщі тодішнім своїм трактатом. Але, вертаючись до Росії, звелів, кажуть, він гетьманові Скоропадському протестувати проти тої поступки, яко неправильно учиненої над вільною країною, що була тільки під протекцією російською, при своїх правах і окремих з царями угодах.

Після того, як армія російська вернулася з Турецького, або Прутянського походу, року 1712-го, розташувалась одна дивізія, під командою фельдмаршала Бориса Петровича Шереметева, на кватирах у Малоросії, і на завсіди вже її тут zostавлено під назвою консистентів, а одночасно з нею увійшли і до міст значніші великоросійські війська і потворили в них постійні залоги в Глухові, Стародубі, Ніжині, Чернігові, Києві, Переяславі, Полтаві і Лубнях. Забезпечення всіх тих військ та їхніх коней харчами і фуражем покладено без заплати і в натурі, себто борошном, крупами, вівсом і сіном, на обивателів малоросійських, не поминаючи нікого, і навіть самих службових реєстрових козаків, і задля того всі селища і всіх мешканців обкладено порціонами та раціонами. А щоб збирати їх і приставляти до команд, призначено в кожному

місті, повіті або сотні комісарів, вибраних з-поміж письменних і заможних козаків. Постачання тих харчів і фуражу військам означало не тільки утримування людей і коней, але було воно й доброю контрибуцією для командирів військових, а теє робилося таким чином: коли в придобний час приставляють комісари харчі і фураж до команд, то командири його не приймають, а кажуть, що „він, завчасу приготовлений, протухне, або витхнеться, і з того інтерес государів постраждає”. А коли настануть звичайні рокові місяці, березень і листопад, з невилазним бездоріжжям, тоді вони й зажадають тих вистачень раптом, з екзекуціями і биттям. Комісари, знаючи неможливість вистачення натурою, а паче з далекої відстані, прибігають до військових командирів, плазують перед ними, витерплюють усе страхіття причіпок та навіть поличників і, нарешті, уласкавлюють їх і платять їм усяку порцію і рацію грішми, і вдсятеро більше від того, що вони коштують. Одважні ж комісари, що приставили тоді раціони та порціони свої натурою, повинні видержати дивне випробування фуражу на самих собі, себто всі начальники, навіть і рядові, навперемінки січуть комісара по носі й губах сіном і вівсом, приказуючи, що „він або грубий, або дрібний, або кепського врожаю, і що багато через те потерпить інтерес государів”; по тому все скінчиться приносинами і пожертвуванням. Одначе, комісара, що вертається з вистачення натурою, завсіди вже пізнати по розбитих губах і величезному носі, і тому багато хто з козаків утратили маєток свій, одкупляючися від комісарства.

Гетьман Скоропадський, шукаючи полегші у тяготах, покладених на народ малоросійський, і без того вкрай зруйнований війною, моровицею та сараною, подарував князеві Меншикову свою урядову гетьманську Почепську волость з містом Почепом, і просив його вистаратися у царя милости для народу. Меншиков, діставши од гетьмана такий багатий дарунок, побільшив його особистою владою своєю вдсятеро, і, під титулом стародавнього повіту Почепського, прилучив до Почепської волости

сотні: Мглинську, Бакланську і частини сотень Стародубської та Погарської, зайнявши все те своїм обмежуванням і переведеною при тому од чужоземців всемогутньою астролябією, якої доти в усій Русі не бувало і перед якою все було безмовне, вважаючи напрям і діяння її магнета за божеський або магічний прояв. Володільців, урядників і козаків з їх селянами, або посполитими, що ввійшли в тее обмежування, причислено до Почепи і обкладено всіма повинностями поспільства тамтешнього, вважаючи всю Почепщину тодішню за удільне князівство Меншикова; а порозставлявані в багатьох місцях герби князівські з титулом його, що закінчувався звичайно такими словами: „і прочая, і прочая, і прочая”, змушували всіх думати, що стародавні згубні поділи Руси на князівства знов одригнулися. Тим часом володільців і урядників, що потрапили в тее хемічне князівство, призначувано по волості на бурмістрів міських та вїтїв сільських, і довго зносили вони те ярмо, як приголомшені або запаморочені. Гетьман, зобачивши, що дарунок його Меншикову прислужився тільки до поневолення та зубоження багатьох людей, і навіть шляхетних, робив до государя в тій справі свої подання, і по них, кажуть, государ Меншикова карав; але се ще більше подратувало Меншикова і зробило його непримирливим ворогом гетьманові і всій узагалі Малоросії, яка згодом випила од злоби фаворита сього найгіркішу чашу помсти; а любов до нього царська народилася ще під час пекарювання його і од звичайних потурань слабостям людським. Одначе, були вони незвичайними у пануванні над царем та його нахилами, так, що той государ, попри всю доброту своєї душі, сліпо корився Меншикову, потураючи лукавим його намірам. Першим сигналом помсти Меншикова були одвідини його всієї Почепщини, а звідтіль резиденції гетьманської, міста Глухова, де хоч і уряджувано йому од гетьмана всілякі зустрічі, урочистості та учти, одначе звелів він при собі поставити на площі глухівській кам'яний стовп і в ньому застромити п'ять залізних спиць, за числом голів гетьманської та генеральних старшин. Гетьман не поминув тої нагоди, щоб знову поскаржитися государеві за таку

важку йому кривду і ганебну наругу, і государ, кажуть, знову карав за те Меншикова, але тим ще більше підсилив злобу його і підступи супроти гетьмана та Малоросії. Загальну помсту учинив малоросіянам Меншиков, виславши численні війська їхні, з таким же числом урядників, на вигадані ним канали та лінії коло Ладоги, Сулака та Астрахані, де з тяжкої каторжної праці, а паче од лютого клімату тамтешнього і дуже лихого харчування великі тисячі їх погнили й померли, а як повторено ті висилки і роботи протягом кількох років, погинули й перевелися всі їхні добре вправлені війська. Молодих же козаків, що вступили на їх місце, залишено без ніякого впорядження і піддано такій самій зневазі та ужиткові, далекому од справи військової. Володільці малоросійські, або значні поміщики тамтешні сприйняли частину помсти Меншикова одібранням багатьох у них сіл та інших нерухомих маєтностей. Зачіпкою до того було проживання в їхніх селах і на їхніх землях великоросійських збіглих селян, поміщицьких і коронних, що переселилися були сюди ще за польського володіння Малоросією. А втікали вони із свої колишніх осель нібито з причини переслідувань їх за віру якусь, стару християнську, що про неї в Малоросії й чутки не було, а тільки відомо про неї, що на початку XII віку один волоцюга вірменської ересі, Мартин Мніх, розсівав нісенітницю свої під виглядом грецького еромонаха в північній і східній частині Великоросії, і багатьох заразив там своїм блудом. Та коли приволікся він з таким заміром на границю малоросійську, то в селі Рублівці, в околиці міста Опішні, заарештовано його і виправлено до Києва, де судили його митрополит і весь духовний собор тамтешній, і за вироком, апробованим і затвердженим од константинопільського патріярха, якому тоді малоросійське духовенство було підпорядковане, спалено його прилюдно з усіма писаннями його, сповненими безглузких нісенітниць. Одібрані в поміщиків села названо „описними государевими слободами” і вилучено з підлеглости малоросійським урядам, а підпорядковано окремій волосній конторі, заснованій у слободі Климовій, під проводом емеритованих офіцерів, і названо її Конторою описних мало-

російських розкольничих слобід. Назва розкольників приписувана була всьому селянству, що перебувало у віданні тої контори; а названо їх розкольниками тому, що численні секти їхні, або всілякі „толки” не підходять ні до якої секти християнської чи дійстичної, а суть вони маячення мужицьке, взяте з найгрубішого поганства і примножене безумним суевірством. Воно полягає у виборі ручних перстів, котрими б хреститися сильніше, і в розборі образів угодничих та хрестів Христових, і котрий образ од інших старіший, багатший та потворніший, той у них і достойніший до почитання; хрест, що має більше кінців, є кращий од тих, що з чотирма кінцями, і їх дехто вважає за печать Антихрестову. Рівно ж і про книги християнські теж верзуть, що котра з них старіша і менше зрозуміла, та й святіша; і в таких розборах увесь їхній догмат полягає. Про суть же самої релігії та закон християнський і поняття вони не мають, а ладні сперечатися за все з найбільшими богословами до шаленства, і радше підуть на всякі муки, як признаються в тому, чого не розуміють. Розкольників сих намножилося в Росії в міру їх переслідування, а розбігалися з неї також в міру сих переслідувань. Вони наповнили зайдами своїми всю Польщу, Прусію, Молдавію та Басарабію; але потерпіли за них тільки поміщики малоросійські, та й то світські. А монастирі, що догодили були Меншикову, вдержали їх на завсіди в своєму селянстві, і позбулися їх уже під час загальної своєї руїни.

Гетьман Скоропадський увесь 1715-й рік стояв із сильним корпусом військ своїх за Дніпром, біля Києва, і спостерігав за рухом польських вельмож, їхніх урядників та жовнірства, що ділили тоді між собою колишні малоросійські Задніпровські полки, недавно їм од царя відступлені. Поступку тую, натурально, зроблено Речі Посполитій, себто на користь усієї нації польської, але вельможі, користаючи з тодішнього безуряддя, або межицарствія, на першому ж у них соймі, задобривши примаса і урядників, що управляли соймом, а раду їхню, що складалася звичайно з дрібної та вбогої шляхти, обдарував-

ши жупанами і вдовольнивши бенкетами, поділили полки ті поміж собою і затвердили дільбу тую соймовою постановою, під тим претекстом, що вони колишне число війська козацького самі виставляти будуть для Речі Посполитої, володіючи ними без посередництва національних урядників. І так заволодівши тими полками і час од часу роздрібнюючи їх поміж своїх родин, обернули, врешті, тих козаків у своє селянство, і полки Задніпровські таким чином знищено; а тільки мали дідичі тамтешні по декілька козаків для своїх прислуг партикулярних, під назвою службового хлопства. Урядники і значніші козаки полків Задніпровських з особистого царського наказу, року 1711-го вересня 23-го дня, до полковників: білоцерківського, Антонія Танського, і всіх інших, покинувши на Задніпров'ї нерухомі свої маєтності, перейшли на сей бік Дніпра і розташувалися в малоросійських та слобідських полках. Перехід той тривав і сього року під прикриттям корпусу гетьманського.

Полки малоросійські, що працювали на лініях і каналах, поділені були на великі команди, або корпуси і перебували біля Царицина під командою хорунжого генерального Івана Сулими та інженера на прізвище Перра, де робили лінії од Орд Кубанських і рили канал, що мав злучити ріки Дон і Волгу. Над Ладозьким же озером командували ними, із зміною по роках: наказний гетьман, полковник чернігівський Павло Полуботок, лубенський полковник Андрій Маркович, наказний гетьман, полковник полтавський Іван Чарниш. Вони осушували непрохідні багна і рили канали, якими мали проходити водні судна до Санкт-Петербургу, нового міста, побудованого государем на своє ім'я у північних багнищах, в гирлі ріки Неви, яке було споруджене сливе все на палях та насипах і стало могилою численного народу, що згинув з вогкості, тяготи і холоднечі. Та од перських і гірських границь начальникували над рікою Сулаком, протягом трьох років, полковники: гадяцький Гаврило Милорадович і лубенський Маркович, і за них будовано фортецю

Святого Хреста з іншими пограничними укріпленнями, і висипано греблі з багатьма каналами та насипами.

Як вернувся року 1718-го государ із чужих країв, де подорожував щось зо два роки, побувавши при тому у Франції і в столичному її місті Парижі, гетьман Скоропадський, з старшиною генеральною і полковниками, вирушив до нього в Москву, щоб поздоровити його із щасливим поворотом з такої далекої подорожі і повідомити про все, що у відсутності його сталося в державі і на границях. Государ прийняв гетьмана і старшину його вельми прихильно, возив їх із собою до нового міста С.-Петербургу, і тамо ласкавими прийняттями й такими ж частуваннями доволі їх ущасливив. Одначе, вони вважали за превелике своє нещастя присутність свою на незвичайному суді, що відбувся тоді над царевичем Олексієм Петровичем, яким сього царевича засуджено на смерть, і 26 червня він помер. За вину царевичеві приписували виїзд його з Росії до Цісарії без відома й дозволу батька його і государя; а виїзд той учинив він немовбито на те, щоб уникнути зобов'язань на зречення своє од царства Руського і щоб після того піти в монастир і постригтися в ченці. Причина усунення царевича од наслідства і престолу, хоч є таємниця непроникальна, але, судячи з зовнішніх обставин і з родинного стану фамілії царської, багато хто здогадався, що царевич засмутив тоді батька свого, заступившись за рідну свою матір, заслану в монастир, і що через те передав цар насліддя своє іншим своїм дітям, що були од другого подружжя. Та хоч як там було, гетьман і старшина його зреклися присуду царевича на смерть, і коли в них одбирано про тее думку їхню, то проголосили з твердістю, що „судити сина з батьком і своїм государем вони жадної влади не мають, та й ніхто з громадян у такій важливій справі безстороннім суддею бути не може”.

Государ, засновуючи того року ріжні колегії, заснував також Духовний Правлячий Синод замість колишнього Патріяршого правління, яке враз із патріярхом тоді ска-

совано, і для того уложено багато статутів і Духовний Регламент, а вислухати сей останній і дати на нього згоду з підписами покликано до С.-Петербургу малоросійське найвище духовенство. Митрополит київський Йоасаф Кроковський, діставши про те наказ, скликав попереду в себе духовний Собор, нав'язуючи до справ тих, і що тоді пішла поголоска, як то буває при всіх новинах, про одібрання в духовенства маєтностей, і що вони зостануться на платні, а хто на доброхітній милостині, то митрополит ухвалив своїм Собором не погоджуватися на такі постанови і на них не підписуватись, а проголосити на загальних зборах російського духовенства, що вони од-деінде мають свої маєтності, а не од урядів російських, і що дарування та надання тих маєтностей на храми християнські і на їх служителів учинені од таких осіб і властей, які на тее мали право і свободу, законами затверджену; а закони тії потверджені договірними статтями з царем Олексієм Михайловичем і царством Російським, укладеними од їхньої нації. Та коли переїздив Митрополит Кроковський з єпископами і іншим духовенством своїм до С.-Петербургу, то, за підозрами про соборну його постанову, донесеними од ченця Свінського монастиря, Іриня, заарештовано його в місті Твері і ув'язнено в тамтешньому монастирі, де незабаром він і помер. Першенство ж над духовенством мав єпископ переяславський Кирило Шумлянський, який з тим духовенством усе, що од них вимагали, підписав без ніякого спротиву. Вернувшись з Петербургу, духовенство, а паче найперший поміж архимандритами, киевопечерський архимандрит Йоаким Сенютович, вражені були страшною пригодою, що її сприйняли вони, яко певне віщування про зміну в чернецтві; а то була незвичайна пожежа в Київському Печерському монастирі, що сталася через недогляд намісника у відсутності архимандрита, і що мало не весь монастир обернула в попіл та румовища, при інших коштностях церковних і монастирських, цілими віками збираних. Неоціненною втратою вважалася найперша в Росії, численна і найдавніша бібліотека, зібрана й збагачена великим князем Київським Ярославом Володимировичем,

і збережена в печерах од усіх попередніх ворожих нападів і руїн, але нині, на сором охоронців її і на превеликий жаль освічених громадян, серед добробуту і тиші, полум'ям пожерта. В ній зберігалось великі тисячі книг рукописних і всіляких дорогоцінних манускриптів, писаних ріжними мовами, і багато з-поміж них такими, що й ученим тодішнім мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що до історії правління слов'янських племен та царств і до їх законів та устроїв стосувалися. Государ, на сумну звістку про таку важливу втрату, не міг вдержатися од сліз, але повернути її було годі.

Довгочасна війна, що тривала з Швецією, нарешті, у серпні року 1721-го закінчилася миром, і трактат про мирові умови з обох сторін підписано в Нейштаті, біля границі шведської. За тим трактатом дістала Росія од шведів чимало провінцій із завойованих нею над Балтицьким морем і Фінською затокою Ливонських земель. Трактат той надруковано й опубліковано по всій Росії із звичайними урочистостями, а головна урочистість відбулася в Москві, при чому од Сенату і Синоду іменем всього народу приписано й піднесено цареві титул: „Петро Великий, Імператор Всеросійський і Отець Отчизни”. Гетьман наприкінці того року виправився з генеральною старшиною, з багатьма полковниками та бунчуковими товаришами до Москви, щоб поздоровити государя свого із славним миром і прийняттям імператорського титулу. При тому гетьман і вся старшина його, враз з усіма боярами та урядниками великоросійськими, учинили присягу на додержання статуту, названого „Про правду волі монаршої”, себто, що його величність, кого захоче призначити по собі наслідником скіпетра російського, має повну в тому волю, про що і в усій Росії була генеральна присяга, рівно ж учинено її тоді і в полках малоросійських. Але поголос народній, що відгукується звичайно на всі новини, не залишив і її без свого судження, і був він на користь наслідства, а не вибору, і доказував вроджену прихильність до своїх монархів.

Гетьман Скоропадський з урядниками своїми, вернувшись року 1722-го з Москви у Малоросію, дістав через міністра, Петра Андрійовича Толстого, новий од імператора іменний указ, що був для нього громовим ударом. В тому указі звелів імператор бути в Малоросії Колегії, на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим, і десяти при ньому офіцерам залоговим, що змінялися б кожного року. За обов'язок їм приписано встановити й стягати податки грошові та хлібні з усіх жителів малоросійських і з усього їхнього набутку, не минаючи нічого й нікого, а в Колегії вершити діла по апеляціях, що входять до неї на ревізію від усіх урядів малоросійських; вони були там вирішені на підставі малоросійських прав, у Статуті записаних, а Колегія звіряла його зі своїм статутом, тут же приявним, і тим одним діла тії кінчала. Гетьман, прибувши до Глухова того року, червня 3-го дня помер, і поховали його в Гамаліївському мурованому монастирі, над річкою Шосткою, од гетьманші Настасії Марковичевої побудованому. По смерті його зараз заснували Колегію прибулий для того бригадир Вельямінов і залогові офіцери, поміж яких були розміщені генеральні старшини і полковник чернігівський Павло Полуботок, призначений указом сенатським виконувати уряд гетьманський. Слідом за тим встановлено податки з усіх мешкань, засівів, худоби, пасік і промислу, не зваживши при тому ні на які стани та привілеї.

Імператор того ж року вирушив у подорож річками, що впадають у Волгу, до міста Астрахані. Армія його йшла туди суходолом, і було в ній малоросійських козаків 12.000 під командою наказного гетьмана, полковника миргородського Данила Апостола, і полковника прилуцького Гната Галагана, і київського Антона Танського. З Астрахані зроблено похід усією армією до границь перських, і армія, переходячи оселі гірських та каракалпацьких татар до ріки Терека, підкорила багатьох їхніх володільців, а досягнувши перських границь, заволоділа містом Дербентом, що його вважали за ключ до Персії з сеї сторони. Похід той щодо воєнних дій

з азійськими народами зовсім не утяжував військ російських, і все перед ними поступалося і скорялося при перших перестрілках і боях. Одначе, положенням землі тамтешньої, її гір та скель, а паче гарячим і сухим кліматом, був він для народу тутешнього зовсім нестерпний і згубний, і війська верталися звідтіль у наймізернішому стані, без коней і харчів, мавши вигляд висхлий і близький до єгипетських мумій, а значна частина їх вимерла і розгубилася в скелях та проваллях гірських. Окрім тих військ, що вернулися з Персії, на початку року 1723-го виправлено ще 12.000 малоросійських козаків на Коломак, під команду фельдмаршала Михайла Михайловича Голіцина, з усіми їх начальниками, де вони перебували аж втихомирено неспокійні тоді границі од Персії та Криму.

У неприявності імператора генеральні малоросійські старшини з правителем Полуботком учинили подання до Сенату про надмірні податки і повинності, встановлені бригадиром Вельяміновим на всіх урядників та козаків малоросійських, без уваги на їх стан та привілеї і всупереч самим договірним статтям, з гетьманом Богданом Хмельницьким уложеним. Сенат на тее подання, присланим до Колегії указом, звільнив був усіх старшин і козаків од усіх податків, зваживши на їхню службу, своїм коштом і у власному озброєнню виконувану, що незмірно більше варта, як ті податки. Одначе, государ, вернувшись з Дербентського походу, на донос Вельямінова, знову звелів податки тії стягати, не поминаючи нікого і не зважаючи ні на що, а старшин генеральних і Полуботка, які зверталися з проханням, потягнути на одповідь до Петербургу через особливого кур'єра. Після того, у червні місяці року 1723-го, туди од Колегії виправлено: полковника Полуботка, суддю генерального Чарниша, писаря генерального Семена Савича і бунчукових товаришів: Івана Корецького з Стародуба, Карпіку з Переяслава, Гребінку з Гадячого, та з ними канцеляристів військових: Володьковського, Ханенка і Романовича. Урядники тії, прибувши до Петербургу і ставши перед государя свого навколюшки, просили його якнайпереконливіше помилувати

отчизну їхню, погноблену вкрай податками і всякого роду утисками од бригадира Вельямінова та його колезьких урядників, і просили ще поновити права їхні й привілеї, договірними статтями та мировими царськими грамотами потверджені, і щоб згідно з ними дозволено їм вибрати собі гетьмана вільними голосами. Государ, з намови давнього і єдиного гонителя малоросійського Меншикова, що завше переслідував малоросіян з незвичайною злобою і мстивістю, назвавши їх зрадниками та віроломцями, звелів узяти їх на тортури і судити Тайній Канцелярії, а квартиру їхню на Троїцькій пристані, біля каварні, обняти кріпкою сторожею. Тайна Канцелярія не подобилася ніяким цивільним та духовним судилищам з їхніми правами та обрядами, а була вона єдиною в своєму роді і в цілому світі, і тільки подобилася дещо Святій Римській Інквізиції. У ній не приймали доказів і оправдань ні письмових, ні свідкових, ні совісних, себто під присягою, але вивідували й доправлялися в ній власного зізнання у поставлених обвинуваченнях або підозрах. Особа, що не признавалася до вини, мусіла витерпіти тее тортурами через три навороти, або зміни і ріжним знаряддям, а наостанку вогняним, себто розпеченою залізною шиною і розтопленою сіркою. Тим то, коли писар генеральний Савич у тій Тайній Канцелярії запитуваний був самим государем: „Чи знає він про лихий замір товаришів його і земляків, які душили баранів?“, а він одповідав на тее із звичайною тогочасною малоросійською чемністю: „Не скажу Вашеци!“, то за тії слова, за тую чемність, дістав з першого разу доброго поличника, а далі засуджений був на тортури. На щастя Савича, канцелярист Володьковський, що чекав тут на чергу свою, заявив государеві, що слова Савича: „Не скажу Вашеци!“ не означають упертість, або навмисну зятятість, а означають вони те, що з чемности говорить-ся: „Не можу сказати Вашій Величності“, або як то в простій мові кажуть: „Не знаю“. Государ, хоч зважив на вияснення Володьковського і припинив тортури Савича, але послав у Малоросію спеціального урядника довідатися, чи справді речення такого уживають в Малоросії;

і виправа та коштувала скарбниці 70 карбованців, що їх з Савича й стягнуто; а він тим часом просидів до повороту посланця в тяжкій неволі. Перевівши Тайна Канцелярія у доходженнях своїх більше як чотири місяці, 10-го числа листопада засудила урядників малоросійських на доживотне ув'язнення і позбавлення майна їхнього на користь государя та його скарбниці. І коли оголосили їм учинений нею про те вирок, то полковник Полуботок приявному при тому государеві імператорові сказав: „Бачу, Государю, і розумію, з якого джерела зачерпнув ти злість тую, що не властива серцю твоєму і непристойна характерові Помазаника Божого. Правда і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало царям і володарям на їх становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? Її провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах тако шанована, а ніяк не законопереступна і до осуду належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, неправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував. Народ наш, будучи одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу ворохобних часів і сливе з ніщоти. І сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєю; але ми з народом своїм не переставали, опріч того, багато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших, і, не кажучи про Смоленщину та Польщу, одна Шведська війна доводить безприкладну ревність нашу до Тебе і Росії. Бо всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в оселях

наших, не піддаючись при тому ні на які зваби та спокуси, і давши Тобі спромогу переважити дивовижну мужність і одчайдушну хоробрість шведів; але за те стягнули на себе саму зневагу та лютість, і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі тії злигодні й скорботи наші довершило, нарешті, нинішнє правління наше. Урядники московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і сливе неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити нам усе, не займаючи лише душі наші. Отож, будши ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воанням своїм, як не до Тебе, Августійший Монарху? Ти добродій наш і споручитель за благо наше. Але злоба улюбленця Твого, непримирного ворога нашого і месника, одвернула Тебе з путі істини і паскудить царювання Твоє. Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа азійського тирана, а не християнського монарха, який мусть славитися і на правду бути верховним батьком народів. Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським, але, поки ще живу, кажу Тобі правду, о Государю, що прийдеться складати Тобі неодмінно звіт перед Царем усіх царів, Всемогутнім Бсгом, за погибіль нашу і всього народу”.

Государ, вислухавши терпляче промову Полуботкову, не зробив, одначе, ніякої йому і товаришам його полегші, але потягли їх зараз до нової Петропавлівської фортеці і тамо перекували й замкнули у в'язниці. Майно, що було в них, до остатньої дрібниці, одібрано в них і роздано, як дарунок, всяким урядникам та сторожам в'язничним, а решту переведено на гроші і причислено до скарбу государевого, рівно ж і малоросійські їхні маєтності, рухомі та нерухомі, та й самі мешкальні доми з наказу государевого сконфісковано од Колерії на госуда-

ря; а родини в'язнів вигнано з них, і поневірялись вони по всяких чужих домах, живлячись з ласкавої милостині, як тії жебраки. Слідом за тими в'язнями стягнуто з Малоросії решту урядників Колегії: осавула генерального Василя Жураковського, бунчужного генерального Якова Лизогуба, полковників: миргородського Апостола і гадяцького Милорадовича, котрих також забито в кайдани і завдано у в'язниці в Петербурзі, а майно їхнє усе до останку сконфісковано і забрано на государя. А ще слідом за тим забрано усіх тих, що проводили полками та сотнями малоросійськими, і завдано до в'язниці при Колегії в Глухові, а майно їхнє за тим самим планом одібрано на государя і причислено до його скарбу. І так тими трьома наворотами уражено всю верхівку урядів малоросійських, а на їхні місця призначено урядників великоросійських, і між ними полковників: до Стародуба Леонтія Кокошкіна, до Чернігова Михайла Богданова і до Ніжина Петра Толстого. Провина в'язнів тих оголошена була від государя іменним його указом, у Малоросії опублікованим, що „з недоброзичливости їх до нього, Государя, і Царства його, не тільки не розвели вони, але зле зберегли ті вівці й барани, котрих він виписав дорогою ціною з Шлезії і роздав був на утримання та годівлю в Малоросії, де вони гинули не з недуг своїх, а через недбальство та лихі заміри урядників, що мислили тільки про сойми свої та шкідливі вибори”. Ув'язнені таким чином урядники томилися у в'язницях своїх більше як рік, і через звичайні в них утиски, а паче через вогкість фортечних будівель, року 1724-го померли в них у кайданах: полковники Полуботок і Карпіка, писар Савич і канцелярист Володьковський, а інші зогнили та перекалічились.

Про смерть Полуботкову переказ зоставив таку пам'ятку, що коли, будши він хворий, почув смерть свою і просив у в'язничних приставів закликати до нього священника, а вони про тее дали знати государеві, то государ приходив до нього попрощатися, і він сказав йому: „Я неприязні до Тебе ніколи не мав і не маю, і з тим по-

мираю, яко християнин. Вірю несумнівно, що за невинне страждання моє і моїх близьких будемо судитися од спільного й нелицемірного Судді нашого, Всемогутнього Бога, і скоро перед Нього обидва станемо, і Петро з Павлом тамо розсудяться". І справді, государ незабаром після того, а саме січня 28-го року 1725-го, помер.

Царювання по ньому перебрала дружина його, імператриця Катерина I, коронована од нього в Москві року 1724-го травня в 7-й день. Перший од неї вийшов указ звільнити ще живих в'язнів малоросійських од їх ув'язнення та тюрем і повернути їм усі їхні маєтки й попередні ранги та титули, знехтувавши й пустивши в непам'ять усі стягувані на них приміти та підозри, про які вона добре знала, що вони суть діло злоби і найлукавішої помсти властолюбного Меншикова, що сливе чаруванням володів государем своїм і його нахилами.

Розпочаті Петром I, покійним імператором, походи на Персію безперервно тривали і року 1725-го. У квітні місяці виправлено з Малоросії 20.000 козаків і декілька сотень бувших гетьманських гвардійців, а з ними й усіх наявних бунчукових та військових товаришів, під командою генерального старшини Лизогуба і полковників Кандиби і Горленка та обозного полкового Михайла Ограновича, які, поповнивши передніше відряджені туди свої війська, перебули в Перському поході, у Гілянській провінції, що за містом Дербентом, до п'яти років. Од другого походу туди ж, що йшов до границь перських і звався Сулацьким, тим разом малоросійські війська увільнено. Одначе, увільнення тее стало вікопомним, і указ з Правлячого Сенату був про те в своєму роді єдиний і до того небувалий. В ньому наказувано вислати в похід 10.000 козаків, або викупитися з того оплатою до скарбу по декілька карбованців з козака. Старшини генеральні та урядники, у похід виряджені, мали з того приводу довгу нараду і погоджувалися зібрати до скарбу з кожного козака, хто по два, а хто по три карбованці, але козаки з своїми старшинами, що в постійному штаті

з ними служили, запротестували проти згоди головних урядників своїх, доводячи їм, що вони вважають за сором і найбільшу ганьбу викупляти себе грішми од служби військової, якій присвячують вони життя своє, а не гроші, і коли похід той є праведний і станові їхньому пристойний, то вони готові йти в нього; коли ж він інакший, як праведний і станові їхньому непристойний, то завіщо ж їм платити гроші у такий ганебний спосіб і всупереч їхнім договірним статтям та всім привілеям, де ані слова не сказано про викупи, що личать тільки бранцям та невільникам, а не вільному народові, який обрав єдність свою з росіянами добровільно і через єдиновірство, а ніяк не задля данин та здирства? Старшини генеральні, не змігши в такому критичному становищі своєму іншого придумати, як тільки звернутися з тим до Сенату, вчинили од себе подання і одержали в резолюцію року 1726-го указ, щоб „козаків у Сулацький похід не висилати, а стягнути за нього з кожного козака грошей по 4 карбованці”, які й стягнуто гвалтом в сумі 40.000 карбованців.

Імператриця Катерина I року 1727-го травня 6-го дня померла, і того ж числа зійшов на імператорський престіл внук Петра I, государ Петро Олексійович, сього імени другий. Правління його почалося діяннями упрост царськими. Він, повертаючи народам права їхні та майно, властолюбством і лукавством ушкоджені, потвердив Малоросії всі з нею договори та колишні її привілеї, і на їх підставі зараз скасував Малоросійську Колегію і членів її великоросійських розпустив по їхніх домівках, а малоросійських залишив служити в Генеральній Канцелярії і в Генеральному Суді, які тоді ж таки поновлено. Всі податки та збори, од Колегії встановлені, скасував, а звелів збирати податки до скарбу малоросійського, на потреби національні, як давніше там заведено. Генералісимуса князя Меншикова, що посідав правління державне і часто його потрясав, безугаву підкопуючись під урядників та народ, того ж року вересня 18-го дня звелів государ заарештувати з усім домом його і заслати на до-

животне заслання до сибірського міста Березова, а майно сконфіскувати й причислити до скарбу. Упадок Меншикова прийшов саме в той час, як тишив він себе думкою стати близьким родичем імператорові, промуючи йому за дружину дочку свою, Марію, і здогадуватися можна з достатньою імовірністю, що, при інших беззаконнях Меншикова, викрилися заміри його на життя батька імператорового, царевича Олексія Петровича, з причин таких слабих нагло замордованого. І так спом'яне на бисть перед престолом Всевишнього кров многих мерців, безневинно пролита на Русі, і ізли Бог чашу гніву свого на голову вбивці і на дім його.

Государ імператор, і далі діючи добро малоросіянам, наприкінці того ж 1727-го року прислав у Малоросію міністра свого Федора Васильовича Наумова з грамотою, в якій наказував урядникам і військові розпочати елекцію на вибір гетьмана і обрати його вільними головами, згідно з правами їхніми та привілеями. Отож, зібравшись в Глухові, всі урядники і реєстрові козаки малоросійські, і всі архиєреї та значне духовенство тутешнє, почали елекцію вибору, і відбувалося се таким чином: першого дня вранці дано сигнал з 41 гармати, на батареях міських розставлених, і по ньому стали збиратися урядники і військо до соборної церкви, біля якої уладжений був широкий амфітеатр. Од уряду несено в тріумфі клейноди національні, в супроводі численної кінної й пішої охорони, і розложено їх на амфітеатрі по приготовлених для того столах. Міністер імператорський виступав попереду клейнодів з імператорською грамотою, яку поклав на амфітеатрі, на окремому столі. Опісля того в церкві почалася літургія божественна, одправлявана соборно всім духовенством. По її закінченню почали співати молебінь, і зроблено при тому другу сальву з 41 гармати. Після молебню приступили всі урядники та козаки до амфітеатру, і генеральний писар прочитав їм імператорську грамоту, яка по прочитанню салютована була од війська біглим вогнем, а з батарей міських гарматними пострілами. Потім закликав міністер урядників

і військо порозуміватися щодо голосів вибору і приготувати їх на третій день, а тим часом розпочалося бенкетування, і в перший день міністер улаштував баль в імені імператора, другого дня влаштовано його од нації, і на них запрошено урядників і значне духовенство, а військо частовано подостатку напоями і всілякими смаженими стравами. На третій день, ранком 1-го жовтня, дано сигнал з гармат, і рушив похід до церкви і амфітеатру за прикладом першого дня, і як все в ньому встановилося в порядку, то повторив міністер короткою промовою волю монаршу, на яку всі одногосно заявили, що воліють гетьманом полковника миргородського, Данила **Апостола**, і обирають на всі давні права свої та привілеї. Після того почали підписуватися на вибір урядники, духовенство і військо, а в церкві відправляли літургію і, нарешті, молебінь з пальбою, під час якого учинено присягу од нового гетьмана на вірність государеві та отчизні і вручено йому од міністра клейноди військовій, що були на амфітеатрі, себто булаву, прапор, бунчук і печать національну. Скінчилося все те віншуваннями та загальним бенкетом на кошт гетьмана з довгою пальбою із гармат та мушкетів.

Гетьман Апостол, впорядкувавши уряд свій, виїхав зараз з чільними урядниками до Москви, щоб скласти подяку свою і всієї нації государеві імператорові за його великі милості, так справедливо й по-батьківськи учинені. Государ прийняв гетьмана і урядників його в повній мірі монаршої ласки і звелів йому дождати височайшої коронації і бути на ній присутньому, яка з усіма пишними урочистостями відбулася в місяці лютому року 1728-го. Між ріжними монаршими милостями, для всіх вірно-підданих дарованими, одержав гетьман для народу і уряду малоросійського рішальні статті, ним піднесені і государем 22-го серпня конфірмовані, де, як давні договірні статті гетьмана Богдана Хмельницького в усьому їх обсягу потверджено, так і наново поширені та витлумачені пункти затверджено, між якими був один і про переклад прав з польської на руську мову, що означало неначе

контрмарш; відомо бо, що права тії перекладено спершу з руської на польську мову, яко стародавні слов'янські, в Литві заодно з письмом руським прийняті. З тими статтями і з грамотою, що потверджувала його на гетьманство, вернувся гетьман до Глухова, збагачений при тому коштовними царськими подарунками. На підставі старих і нових прав та постанов малоросійських, року 1729-го багато кого в Малоросії підвищено в рангах, од коронного затвердження залежних. Вони були вибрані від урядників і війська вільними голосами, і тих вибраних було по три кандидати на кожний уряд, а государ затверджував і призначав на уряди по одному з трьох. Таким чином попромовано з бунчужних в обозні генеральні Якова Лизогуба, з полковників у судді генеральні Кандибу, з сотників також у судді Михайла Забілу, з дозорців гадяцьких у писарі генеральні Михайла Турковського, з полковників у підскарбії Андрія Марковича, з сотників в осавули генеральні Івана Мануйловича і Федора Лисенка, з бунчукових товаришів у хорунжі Якіма Горленка та Івана Володиславовича Борозну в бунчужні генеральні, а Григорія Гребінку в полковники гадяцькі. І всім тим старшинам генеральним призначено рангові села від 200 до 400 дворів з посполитого народу, що був до того під управою ратуш і Скарбової Канцелярії, котрі то села вже назавше позосталися ранговими і переходили у володіння того, хто був на означених урядах. Також і іншим військовим урядникам, що в полках служили, але рангових сіл та інших маєтків не мали, роздано їх, і утримання урядників верталося до первісного стану, як було воно уряджене за королів Ягелонів.

Розкошування Малоросії тривало, однак, недовго; після довголітніх гноблячих її утисків, промінь потіхи й надії, що був просіяв, скоро потьмарився і згас. Молодий государ імператор Петро II, який так багато добра зробив народові, 25-го січня 1730-го року помер з віспи і викликав у народі жалощі і скорботу надзвичайні. Погolos народній, що прудкіше за всіх Меркуріїв і Геніїв розніс загальне нещастя, лунав од границь Росії до кінців її

і сповнював житла народні томливою журбою. Загальні жалощі посилювалися тим, що в тому монархові урвалася мужеська лінія обраних царів російських з благословенного дому Романових. Вельможі російські і гетьман Апостол, що перебував тоді в Москві, по таємних нарадах і угодах, обрали й запросили на царство, через депутацію свою, племінницю Петра I, вдовуючу герцогиню курляндську Анну Іванівну, яка й посіла престіл імперії Всеросійської того року, лютого 20-го дня, і їй учинено в усій Росії урочисту присягу од дворянства, міщанства і війська. Опісля, в 28-ий день квітня того ж року, короновано її імператрицею, згідно з уставами церковним і цивільним.

Ігумен московського монастиря і еромонах Суханов, вертаючись із Палестини, куди їздив, щоб поклонитися в Єрусалимі Гробові Господньому та іншим святим місцям, відвідав того ж 1730-го року Київ, де приймали його в усіх монастирях з великими почестями, а перебував він здебільша в монастирях Печерському та Софійському. Вернувшись Суханов з Києва до Москви, виданим од себе Путником ганив усілякі запримічені ним у Палестині і в усій Греції зайвини в обрядах та відправах церковних і неблагочинність в обителях монастирських, що буцімто далеко стоять од величної краси руських і всіх давніх передань та обрядів православних християнських. А на малоросійське духовенство окремо доносив Святійшому Синодові, що воно зовсім занечистило віру давню руську і заразилося треклятою латинщиною римською, і що воно без гризоти сумління хрестить немовлята, не занурюючи, а обливаючи їх водою, і не обпльовуючи при тому всім клиром сатани та всіх діл його, а в церквах, мовляв, малоросійських під час Великого Посту відправляють п'ять разів у п'ятниці Страсті Христові, при чому дзвонять у всі дзвони і читають Євангелію, співаючи по нотах римських, або італійських, з приступкою од співаків старших, неначе на грищі, і що, нарешті, всі архиереї і архимандрити малоросійські, та й сам митрополит тамошній, мають на митрах своїх хрести, подібні до тих,

які є на коронах царів руських, і за них вони беруться без страху й трепету. Святійший Синод, прийнявши донос Суханова з усією повагою, зажадав од митрополита київського, Варлаама Ванатовича, найдокладнішої відповіді і вияснення на всі пункти доносителеві. І сей митрополит відповідав Синодові, що запити Суханова є не що інше, як верзіння мужицьке, досліджень і дебатів богословських не варте, а породжені вони дурноголовим Мартином, ченцем вірменським, що посіяв був у Великоросії безглузді секти свої і розколи, а в Києві за те був засуджений і прилюдно спалений. А щодо обрядів та правил Церкви малоросійської і її духовенства, то суть вони незмінні і непорушні ще від часів запровадження сюди релігії християнської грецького сповідання, спершу через апостола Христового Андрія, опісля через княгиню Ольгу та князя Володимира Київського, і вони в усьому згідні й донині з усіма єраршествами та народами грецького сповідання, окрім послідовників Суханова, які самі не відають, що творять. На таку відповідь митрополита Ванатовича зараз спроваджено до Петербургу, визнано од Синоду єретиком та заколотником Церкви Російської і, позбавленого усіх гідностей і самого сану, заслано на доживотне заслання, яко простого ченця, а на його місце прислано до Києва митрополитом Рафаїла Заборовського.

Гетьмана Апостола року 1731-го на іменний указ покликано до Москви і тамо нагороджено від імператриці орденом Олександра Невського. Тоді ж звелено йому побудувати малоросійськими козаками земляну лінію з багатьма фортецями та редутами від ріки Дніпра до ріки Дінця, щоб захистити ту сторону від наскоків кримських татар. Лінію тую будовано довгі роки, а послано туди щороку по 20.000 козаків і по 10.000 з посполитих вільних, військових і володільських, так званих лопатників, над якими щодругий рік командували, як наказні гетьмани, полковники: прилуцький Гнат Галаган, лубенський Петро Апостол, київський Антін Танський та багато інших урядників. Робота тая забрала знову великі тисячі народу, що завчасу вигинув од тягот, спеки та клі-

мату; але, судячи з незмірного засягу робіт тих, судячи з ширини та глибини ровів і каналів лінійних, їх валів та насипів з премногими наріжниками, батеріями та всякого роду фортецями, названими іменами членів царської фамілії і назвами міст великоросійських, і, нарешті, судячи з того, що, розгорнувши всі тії вигини в просту лінію, дали б вони коло 1000 верстов, треба думати, що така робота в інших країнах уважалася б за чудо витвору людського і ні трохи не поступилася б дивом перед викопаним Меридовим озером і всіма кам'яними роботами та насипами єгипетськими, але тут тільки що рахують її українською лінією, і відібрано до неї пребагато малоросійських земель, заселених однодвірцями та поміщицькими селянами великоросійськими. Малоросійських же поселенців, що великими тисячами од давніших і нинішніх утисків та переслідувань покинули хати свої, закликали й оселили поміщики великоросійські на землях своїх в Орловській, Курській, Воронізькій і Тамбовській провінціях, і дали їм великі пільги, із звільненням од рекрутства та інших державних повинностей; а навпаки, за прийняття на роботу великоросійських селян зруйновано дуже багато фамілій малоросійських через платіж поміщикам тим штрафових грошей удесятеро більше, як відома ціна, призначена на синів Ізраїлевих. І приводом здирства сього було те, що поміщики тії запровадили були промисл і підсилали зумисне селян своїх у Малоросію, які, походивши трохи по селах тутешніх, начебто шукаючи заробітків, і кілька разів переночувавши та дещо попрацювавши у заможніх господарів, верталися після того до своїх поміщиків і розповідали їм про походеньки свої, а тії передавали їх у воевідські канцелярії на допити і брали од воевод вивідачів з інструкціями, повними всяких указів, у Малоросії доти не знаних, і силою їх стягали з передержців контрибуцію свою, а як неспроможні були вони заплатити, грабували їхню худобу і рухомість, а самих замикали у в'язниці.

Тим часом, після смерти короля польського Августа II, року 1733-го почали російські війська походи на Поль-

щу, щоб настановити на короля польського сина королівського Августа III, і переслідувати та вигнати з Польщі попередній витвір шведський, короля Станислава Лещинського, який вступив був тоді в Польщу на заклик поляків, своїх прибічників, і завів з ними Конфедерацію. Головним начальником над військами великоросійськими був граф Лассій, а над малоросійськими обозний генеральний Яків Лизогуб. А коли, на прохання імператора німецького Карла VI, виправлено до нього того ж року на ріку Райн графа Лассія з 16 полками у підмогу проти французів, що з цісарем тоді воювали, то прибув на його місце командиром князь Олексій Шаховський, а з помічними корпусами генерал-фельдмаршал граф фон-Мініх і полковник прилуцький Галаган, і всіх військ малоросійських у поході тоді було 20.000. Війська тії, переслідуючи всюди по Польщі загони Лещинського, зводили з ними бої і щоразу їх розбивали та розганяли. Нарешті, 30-го липня, здобувши приступом велике місто Гданськ, вигнали з нього самого Лещинського, який там укритися, і він втік з міста рибальським човном, і в такому вигляді поклав край заколотам польським. Поразка в численних місцях поляків і здобуття їхніх укріплень та запасів принесли багато чести командирові малоросійському Лизогубові і його військам, що проявили надзвичайну мужність і завзяття. А полковник Галаган дивував усіх відвагою своєю та заповзятливістю. Між іншими його прикметами, що до кмітливости військової стосуються, проявив він одну в границях Слуцьких, де сильний корпус кінноти, виступивши проти його військ, розсипав перед його фронтом на великій відстані мільйони залізних цвяхів, навмисне зроблених із тяжкими головками, так, що, впавши на землю, натурально, оберталися вони завше гостряками своїми догори. Галаган, тее укмітивши, звелів малій частині своїх військ маскуватися перед польським фронтом і цвяхами, а сам, з усім головним військом, обійшовши неприятеля потайними місцями, ударив на нього ззаду і змусив його, одступаючи назад, на сунутися на цвяхи, де, позаскалювавши коней, не міг він тікати і був розбитий вщент.

Гетьман Апостол року 1734-го січня 17-го помер, і похований був митрополитом київським Рафаїлом у місті Сорочинцях, в мурованій церкві, од гетьмана побудованій. Дружині гетьманській призначено од імператриці з скарбу малоросійського в пенсію 3.000 карбованців річно, а для управління Малоросією вдруге засновано Колегію з трьох урядників великоросійських і трьох малоросійських, яким звелено указом засідати нарівні, першим по правому, а остатнім по лівому боці, на чолі з генерал-поручником, сенатором і кавалером, князем Олексієм Івановичем Шаховським; а по його смерті командував Малоросією та її Колегією генерал-поручник і кавалер, Іван Федорович Барятинський, по смерті ж його заступив місце його генерал-поручник і кавалер Олександр Іванович Румянцев. Командування тих генералів, через особисту їх добрість і шляхетні характери, хоч було коротке, але справедливе і для малоросіян утішливе; одначе, створена з урядників їх окрема Міністерська Канцелярія, або так звана Тайна Експедиція, змушувала тремтіти малоросіян у найдалших їх оселях і у власних домах. Вона була достоєнним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної Канцелярії і не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припікати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли. Діла її і подвиги виглядали б у нинішній час маяченням у гарячці або верзінням божевільних, а тоді вони були найбільш важливі, таємні й зисковні. У ній тортуровано і мучено людей наче в тому римському чистилищі, єдино на доноси та всякого роду причіпки перехожих і кватированих солдатів, а паче із збігців та інших волоцюг; а доноси були про слово і діло государеве. І теє слово і діло було для злочинців і лайдаків наче сигналом, або лозунгом, альбо ж талісманом на їхню злобу й помсту, і складалося воно з трьох пунктів: життя, чести і добра государеві особи та його фамілії. Кожного обивателя, хоч би він був найчесніша людина і знаної поведінки, тортуровано на донос усім відомого злочинця і лайдака. Коли не почастував хто як слід солдата і всякого волоцюгу, коли не об-

дарував або з необережності роззлостив чим, то вже горе тому! Волоцюга зараз іде до міського або сільського начальника і кричить перед ним, що має на такого й такого донести слово й діло государеве: „Куй його і мене!” Начальство, не маючи нічого про начальство випитувати, але сторопівши з одного слова доносителя, забиває в кайдани обмовленого, рівно й доносителя, висилає їх під найгострішою вартою і в найстрашнішій таємниці до Міністерської Канцелярії, а тамо, не входячи в дослідження стану доносителя й обмовленого, причин самого доносу, і чи може він бути справедливий, і не беручи навіть на розум, чи міг обмовлений, з огляду на відстань та спосіб життя, вчинити яке зло государеві та його фамілії, яких він ніколи не бачив і бачити не може, але, виконуючи сліпо свою інструкцію, призначають доносителя на тортури, і коли він трьома різними наворотами їх витримає і потвердить донос свій, то вже обмовлений є безголосий і його катують і мордують неодмінно. Загальний і вірогідний переказ повідає про саме місце, де була Міністерська Канцелярія, що „якби перстом руки Божої скопати клаптик землі на місці тому, то вдарила б з нього фонтаном кров людська, пролита міністерською рукою”.

Відомо, що в усякому роді добра і зла є свої тонкощі, або галузі поширення їх. Отакі мало й таємниче тее слово і діло государеве. Опріч трьох його пунктів, що доста гнобили людність і були страшним для неї бичем, додано ще до них доходження за честь і гідність клейнодів та регалій державних. І, не кажучи про численні подробиці жертв доходжень тих, досить такого доказу істини, що один значний поміщик, або власник містечка Горська зазнав великих капостей і тортур за самого лише орла гербового, на печатях уживаного. Офіцер армійський, на ім'я Якинф Чекатунов, що переїздив через містечко тее і не був як слід од господаря утрактований, зобачив в домі його на одній печі по кахлях вималюваного майстром орла, враз заарештував командою своєю господаря сього і вислав до Міністерської Канцелярії

з доносом, що він палить на печах своїх герб державний, не знати з яким наміром. Міністерська Канцелярія, прийнявши донос той, яко полуслово і діло государеве, допитувала поміщика, з яким наміром поставив він на печі свій герб державний і його припалює. Поміщик, виставляючи на доказ свідків і свою присягу, хоча виправдувався, що купив він піч тую у вільному містечку Городні, у гончаря тамтешнього Сидора Перепілки, у якого між багатьма фігурами, на оздоблення печей зробленими, були між тваринами обличчя людські, а між птахами і орли, але що б то було священне і заповідане, йому про те й на думку не спадало, і купив він усі тії печі, а між ними й ту неподобну, з єдиним і звичайним наміром, щоб узимку ogrівати світлиці. Одначе, не зважаючи на всі вибачання, орли коштували поміщикові доброго табуна коней і корів з грошовим додатком.

По закінченню походів польських, року 1735-го почалися походи на Крим і Туреччину. Татари кримські, помисливши про вигоди свої у здобутках під час походів військ російських на Польщу і на Райн, почали нападали та шарпати людність в границях малоросійських. Одначе, головний їх напад славно відбив генерал Леонт'єв з малоросійськими полками, що прикривали нову лінію, а саме: Полтавським, Миргородським, Лубенським і Гадяцьким. Вони гнали і побивали татар аж до їхнього Перекопу і позабирали всі їхні в'юки з запасами. Тим часом наспів з Польського походу фельдмаршал граф фон Мініх і перебрав головну команду над армією, що зібралася проти Криму біля пустого городища, званого Кам'яний Затон, куди прибули й всі інші малоросійські полки, і підпорядковано їх од фельдмаршала полковникові гадяцькому Галецькому. Полковник сей, при численних заслугах своїх, був особливо шанований, яко людина відважна, заповзятлива та второпна, і через те фельдмаршал дуже його поважав і шанував. Але надмірне честолюбство, що супроводить звичайно людей хитромудрих, завело його в провалля згубне, з ушкодженням доброї слави всього війська, йому підлеглого. Він мостив

собі дорогу в малоросійські гетьмани, на місце недавно померлого Апостола, і задумав прославитися великими подвигами військовими і здобути через те сильну рекомендацію фельдмаршальську. І коли передові роз'їжджі команди сповістили фельдмаршала, що війська татарські великими силами виступили з Криму і зайняли так звану Чорну Долину, або Черкес-Долину, яка й Гайман-Долиною зветься і має лише водяні копані серед степів безводних, через які вся армія переходить, і фельдмаршал виряджав на них великий корпус військ з піхотою і артилерією, то Галецький, переконавши фельдмаршала, що той виступ татарський є неважний і означає тільки роз'їжджу команду, що може поспувати самі водяні копані, коли її не прогнати якнайскорше легким загоном, узяв при тому на себе знищити задуми татарські і розігнати їх самих з частиною легких військ, командуванню його довірених. Фельдмаршал, на таке запевнення Галецького, доручив йому експедицію тую, додавши в підмогу два полки драгунські. Полковник Галецький, вирядивши з собою чотири полки малоросійські: Гадяцький, Ніжинський, Стародубський і Чернігівський, і забравши легку артилерію та призначені йому полки драгунські, вирушив з ними на татар. Похід той ведено на них згідно з їхніми ж таки правилами, або драпіжницькими звичаями, себто середину дня війська спочивали і годували в укритих місцях коні, а весь інший час і цілу ніч маршували далі, і таким чином досягли Гайман-Долини на світанку. Та як же здивувався Галецький, коли зобачив при тій долині неозорий степ, вкритий татарським табором! Відвага його не давала йому занепадати духом, а рішучість боронила йому гаятися і попустити військові доглянути своє нещастя. Він негайно ж напав на татар, що саме прокидалися зо сну, і в усій своїй необачності перейшов їхній табір в усьому його просторі і повибивав цілі тисячі, а решту розсипав на всі сторони. Та коли вернувся він у долину, як у єдине пристановище, де можна було відпочити й напоїти коні, то тут оточений був татарами звідусіль і мусів битися і влаштувати батарею, прикриту з чотирьох кутів легкою артилерією. На-

пад і відсіч тривали цілий день з рівною відвагою і безстрашністю, і з сили-силенної трупів, побитих з обох сторін людей і коней, зроблено вал довкола батавою, досить високий, на подобу ретраншементу, і з нього вигідно боронились. Але надвечір звелів хан татарський спішитися всім татарам і кинути всередину батави прапори свої й бунчуки. На той знак полізли вони в батаву з усіх боків, не зважаючи ні на які їх поразки. Галецький, закликавши сина свого Петра, що був у Стародубському полку сотником Погарським, дозволив йому рятуватися, як молодому чоловікові, всіма можливими способами, а про себе сказав, що він того робити не буде з обов'язку присяги і свого начальства. І так війська тії були велелюдством татарським розбиті вщент, і начальник Галецький порубаний на шматки, а син його і кількасот козаків та драгунів урятувалися в темряві нічній поміж трупів та в порожніх копанях. Побито ж усіх урядників і рядових 3.270. Поразка війська малоросійського рознеслася негайно всюди, і навіть у самій столиці, із звичайним перебільшенням, і, не зважаючи на злагіднюючі повідомлення фельдмаршальські, мав Мініх од Двору грізні догани, а інших урядників і тяжко покарано.

З того часу зненавидів фельдмаршал усіх малоросіян страшенно, і, хоч сам був причиною, послухавши порад зарозумілої людини, гнав їх при всякій нагоді без милосердя і очорнив, як свавільних, упертих і для Росії недбайливих людей. А коли армія дійшла до Перекопської лінії і рішено взяти її штурмом, то для військ малоросійських призначено при тому позицію найбільш небезпечну і мстиву. Їм звелено перейти в кінці лінії затоку Гнилого моря, званого Сиваш, і заатакувати з того боку лінійну сторожу. Війська тії, з поміччю добрих своїх провідників, що бували часто в Криму в торговельних справах і знали на Сиваші обмілини та бреди, дуже вдало перейшли вночі Сиваш і, тамо спішившись, вдарили на татар з повною злобою і помстою за своїх побитих. Загнавши їх у ту, подібну до півмісяця, закутину, що поміж фортецею та Сивашем, вибили вони всіх

татар, а на батеріях турків без усякої пощади і, позбиравши їхні трупи, закидали ними лінійні рови на досить великому просторі, а по тих трупах вся піхота, що не мала в голому степу для штурму драбин та фашинника, перейшла вигідно, як по греблі. За ту надзвичайну прислугу, хоч війська малоросійські гідні були подяки, але сказано їм її крізь зуби, і додано до того, що вони подобляться упертій коняці, яка коли схоче, то й на гору везе, а коли не хоче, то й з гори не йде. Плодом здобуття Перекопської лінії було те, що всі укріплення і самий середній замок з базаром узято, а кам'яні батерії і башти зірвано порохом, і все тут спустошено й знищено. Опісля того перейшла армія через увесь Крим, загнала татар у Кафські гори, саму столицю хана їхнього, звану Бахчисарай, пограбувала й спустошила, і з багатьма користями та бранцями вернулася на зимівлю в оселі малоросійські. Тоді бо вважалося ніби за гріх зимувати в чужій стороні, не дивлячись на всі в ній завоювання та успіхи, а верталися завсіди в Малоросію пізньої осені і втративши через те силу людей і сливе всю худобу, яку знову набирали в Малоросії. Позаду ж армії звичайно полонкували ріки Дніпро й Самар, щоб татари їх узимку кригою не переходили, і для того з Малоросії виганяли другу армію робітних людей, які після морозів рубали й очищали кригу, гинучи самі від морозів і не маючи в голих степах чим зогрітися. Отак то воювали в старовину, хоч не дуже й далеко, але з своїми власними правилами військовими і розумом політичним, про які всякий богослов неодмінно скаже, що вони були з Провидіння Божого, а вільнодумець виведе собі, що з темноти умів. А то вже вірно, що українські народи гостинність свою ось як оспівували: „Москалики-соколики! Поїли ви наші волики, а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови!” Та хоч як там було, в наступну кампанію здобуто приступом великі турецькі міста Очаків і Озів, які підірвали порохом і дорешти зруйнували, приневоливши тим турків до вічного з нами миру, який довго тривав.

Щоб затвердити з турками мир, року 1740-го виря-

джено послом до Царгороду правителя Малоросії генерала Румянцева, а поки він звідтіль вернеться, призначено на його місце генерала і кавалера Михайла Леонтьєва, і тоді в правлінні малоросійському все змінилося. Леонтьєв почав правління своє визначенням першости між членами колезькими, хто з них більший, або старший. А поки тее вирішив Сенат, уважав він писаря генерального за губернського секретаря, а інших старшин генеральних тільки в рангах капітанських. Одначе, сержант гвардії завше посідав їхні місця, а інших урядників ледве признавав він за створіння Божі, і звичайно підлягали вони регістраторам колезьким і тим подібним. Привілеї тих виводив з того, що вони — російські імператорські урядники, а сі, хоч також служать в імперії і суть корінні громадяни руські, але все ще щось інше, як імперські, тому лише, що назви ранг zostалися давні руські, а не чужоземні, недавно прийняті в Росії. Замішання і розлад з того були загальні, і дехто уроїв собі навіть, що вони до імперії Російської більше не належать, а віддаються туркам; тим то пішли до Сенату подання та скарги, і Сенат указом звелів урядникам тим мати рівність, як було передніше, а порядок засідання встановлено указом року 1734-го; на місце ж Леонтьєва призначено на голову таємного радника й кавалера, Івана Івановича Неплюєва, розважністю якого все утішилося і прийшло до порядку.

Государиня імператриця Анна Івановна того ж року померла, і лінія царя Івана Олексійовича незабаром по ній урвалася. Государиня тая власною своєю особою була досить лагідна й милостива, але правління її було часто, яко тростина, захитуване. За причину всіх хитань і неприємностей вважають міністра її і улюбленця Бірона, піднесеного нею до графської гідности, а опісля в герцоги курляндські. Він, кажуть, був людина розумна, але надзвичайно властолюбна і на користі ласа. Відома Тайна Канцелярія, оте страховище дворян і всіх заможних людей, бувши в повному його розпорядженню, правила йому яко достатне знаряддя, щоб виконувати всі його

бажання і навіть забаганки. Всяк, віруй в Бірона і тво-
рай волю його, спасен і прославлен, а не віруй в нього
і противяйся йому, осуден єсть і погибший. Нагла
і люта страта знатного міністра Волинського дає повне
уявлення про тогочасне правління та про всі його змін-
ливості і варварства Біронові. На самий спогад про ша-
ленства брата його, кульгавого й сливе безногого Біро-
на, здригаються мешканці Стародуба та його околиць.
Він, будши цілковитий каліка, мав, одначе, рангу пов-
ного генерала російського, і, квартируючи декілька ро-
ків у Стародубі з військом і численним штатом, подо-
бився пишністю і чванливістю самому гордому султанові
азіятському; а поведінка його ще більше мала в собі вар-
варських химер. І, не кажучи про численний сераль,
сформований і комплектований насильством, хапали жі-
нок, особливо тих, що мали немовлята, відбирали в них
немовлят, а замість їх змушували груддю своєю годува-
ти малих щенят для мисливської зграї того недолюда; ін-
ші ж його мерзоти паскудять саму уяву людську.

Велика княжна Єлисавета Петровна, рідна дочка Пе-
тра I, що року 1741-го, зійшла на всеросійський імпера-
торський престіл, зруйнувала дощенту систему правління
Біронського, враз із опікунством його і регентством
при чужоземному наслідстві, запровадженому в Росії
його ж прожектором. Царювання імператриці Єлисавети
з перших ще днів осяяло Росію великими надіями на її
щастя, а згодом тії надії сповнилися безприкладною до-
брістю тої государині. Вона була лагідна, побожна й лю-
дяна, одне слово, мала всі гарні прикмети верховної ма-
тері і цариці своїх народів. Вона в усі дні царювання сво-
го не пролила жадної краплини крові своїх підданих,
і смертну кару злочинців назавше скасувала й заборо-
нила, а натомість вилучали таких з суспільства і засила-
ли на доживотне в'язнення для покути та виправлення. Са-
ма Тайна Канцелярія, тая інквізиція римська в іншому
вигляді й шатах, нудилася без діла, не мавши поживи
од крові людської, мізерніла й западала в сухоти, збли-
жаючись чимраз більше до свого кінця та знищення;

доказано бо вже повсякчасним досвідом, що уряд і начальники дивляться на царів, як діти на батьків, а раби на панів своїх, і які є перші, злі, грішні або доброчинні, такі й останні бувають, принаймні зовнішністю їм подобляться, соромлячись іти не за їх правилами та звичаями.

Государиня імператриця Єлисавета року 1744-го зволила відвідати з усім двором своїм Малоросію, подорожуючи до головного міста її Києва, по набоженству, яке вона відправляла тут кілька тижнів з великим благочестям, відвідувала пішо святі храми і всі шановані народом місця з особливим приготуванням і побожністю. При тому роздано багато грошей старцям, убогим і всім церковним служителям та чернецтву, а в храми та гробниці даровано чимало дорогих речей і начиння. Під час подорожі тої веселилась государиня і дивувалась зустрічі і конвоеві військ малоросійських, що були під командою обозного генерального Якова Лизогуба і всіх інших старшин та полковників. Десять їхніх реєстрових полків та два компанійських і декілька команд надвірної гетьманської корогви з запорозьких козаків виставлено на границі малоросійській, коло Товстодубова, в одну лінію, а дві шерехи. Перший полк, одсалютувавши государині прапорами й шаблями і пропустивши монархиню, вертався рядами з правого флангу і проходив за другим полком, а там знов ставав на позір в кінці всієї лінії; другий, одправивши також салютацію свою, проходив за третім полком і займав місце в кінці першого. І так роблячи, всі полки і команди являли безперервний фронт і безконечну лінію аж до постою монаршого. А як государиня їхати зволила дуже помалу, а декілька годин іноді проходила й пішо, то конвой військ тих продовжувався і встигав у маршах своїх і поворотах без усяких труднощів. Війська тії, будучи завсіди в своїх уніформах, мали тоді нові, з вигляду всі однакові, черкески синього сукна з вильотами, куфайки, шаровари і шапки одної фігури й висоти, але різні по полках, а амуніцію всю рядну й також однакову. Студенти Київської Академії, з по-

міччю виписаних машин і свого винаходу, показували государині всякі дивовижні явища, щоб її потішити; між іншим, виїздив поза місто поважний дід старезного вигляду, пишно вдягнений і приоздоблений короною та жезлом, але перебраний з молодого студента. За колісницю в нього був божеський фаєтон, а в ньому запряжені два пійтичні крилаті коні, звані пегаси, прибрані з кремезних студентів. Дід той означав старожитнього засновника і князя київського Кия. Він зустрів государиню на березі Дніпра, край мосту, привітав її поважною промовою і, називаючи своєю наслідницею, запрошував до міста, яко до свого володіння, і поручав його і весь народ руський під милостиву її опіку. На одному з прийнять, од урядників і народу малоросійського влаштованому, з найживішими почуваннями щирої їх прихильності і повної радості, промовила государиня, оточена незчисленним народом: „Возлюби мя, Боже, так у царстві небесному, як я люблю сей обичайний і незлюбивий народ!”

Як пробувала імператриця в Києві, подано їй прохання од урядників і війська малоросійського про настановлення їм гетьмана згідно з правами їхніми і договорами. Государиня, прийнявши прохання тее прихильно, звеліла прислати для того депутацію свою до Петербургу на день урочистого одруження племінника її і наслідника, герцога голштинського Петра Федоровича з принцесою ангальт-цербською Катериною Олексіївною. За депутатів обрано і вислано: обозного генерального Якова Якимовича Лизогуба, хорунжого генерального Миколу Даниловича Ханенка, бунчукового товариша, опісля підскарбія генерального, таємного радника і кавалера Василя Андрійовича Гудовича. Сенат призначив був на утримання їх по 10 карбованців кожному на місяць, але государиня, довідавшись про те, наказати зволила давати їм, яко значним персонам, що прибули у важливій справі, по 100 карбованців місячно на кожного, і від поліції пристойне мешкання, затверджуючи те й на дальші часи. Депутатів тих, під час урочистого вінчання наслідника ро-

ку 1745-го, ушановано вельми почесними місцями, але на бенкеті задрість або ненависть не поминула нагоди, щоб з'явитися в своїй машкарі. Дехто з міністерства питався депутатів з виглядом насмішкуватим: „Що то за причина, що ваші гетьмани, як не всі, то многі, були лукаві й нещирі до Росії і намагалися їй шкодити?” — „Щодо щирости до Росії, — відповідав депутат Гудович, — то ніхто з вільних народів не був такий до неї щирій і прихильний, як малоросіяни. І се доказується самим тим, що вони, будши вільні, відбившись од Польщі, воліли Росію перед усіма іншими народами, що їх під протекцію своєю закликали, а обрали її одну на те, через однородство і єдновірство своє, в чому вони назавше встоялися і ніколи не захитались, одкинувши й зневаживши всілякі зваблювання та застрашування сусідських сильних держав, і навіть недавні шведські, до спокуси найзручніші. А щодо декотрих гетьманів, то про них доречно служити може відоме прислів'я: „Яких створилисьте, таких і маєте”. Бо то є незаперечне, що тільки ті гетьмани були нещирі до уряду російського, яких він вибрав, або вибрано їх на вимогу того уряду, і до сього причини троїсті покладати можна: перше, що міністерство російське не так добре знало їх, як свої природні урядники знати про них повинні, і через те лихих обирало; друге: міністерство малоросійське, натурально, намагалось таких повалити, котрих не з його волі обрано, і задля того попускало їм збочуватись; третє: од сторони російської завше їм, яко своїм творивам, більше довірялось, аніж потрібно було, а може й од того більше, а тому звірялось на них у своїх інтересах, незносних тим гетьманам і невмісних в правлінні. А попри все те, судячи по-християнськи, можна ще сказати, що все те є тривке, що робиться справедливо, бо тут сам Бог споручитель і поборник”. Депутатів тих одпущено в Малоросію з грамотою, що приобіцювала дозвіл на вибір гетьмана, і їм на відхідному подаровано соболячі шуби, перстені з діамантами та по 1000 карбованців кожному на переїзд.

Для елекції при виборі гетьмана, року 1750-го, в січ-

ні місяці, прибув до Глухова з С.-Петербургу, яко міністер, генерал-аншеф і кавалер граф Іван Семенович Гендріков, і, по звичайних урочистостях та церемоніях, що тривали три дні за давнім церемоніялом, але з незвичайною пишнотою, примноженою в міру щедрот і милости добродійниці монархині, 17-го лютого всі чини духовного та світського звання і козаки реєстрові, що в полках служили, зібравшись на майдан міський до соборної церкви і вислухавши прочитані на амфітеатрі, до виборів стосовані, грамоти та інші постановчі акти, урочисто обрали на гетьмана з природніх малоросіян графа Кирила Григоровича **Розумовського**, що був тоді дійсним камергером, Академії Наук президентом, ляйб-гвардії Ізмайловського полку полковником і кавалером. Ознаймувати про те обрання і просити його затвердження вислано до Двору посланців од народу: бунчужного генерального Дем'яна Васильовича Оболюнського, полковника ніжинського, що був потім таємним радником, генеральним обозним і кавалером, Семена Васильовича Кочубея і бунчукового товариша, що опісля був дійсним статським радником і генеральним суддею, Іллю Васильовича Журмана, з численною асистенцією. Квітня 24-го дано їм публічну авдієнцію, під час якої, у відповіді через канцлера графа Олексія Петровича Бестужева-Рюміна, сказано про затвердження народнього вибору, а незабаром дано й укази Урядуючому Сенатові та Державній Закордонній Колегії, що у її віданні завше Малоросія була, про тее затвердження, і щоб гетьманові мати надалі місце з генерал-фельдмаршалами і рахуватися між ними згідно з старшинством од надання цієї ранги, а великоросійських членів, що відали справами малоросійськими, тоді ж таки вислати.

Гетьман граф Розумовський року 1751-го на уряд свій одержав височайшу грамоту в тих самих висловах, як дано було Скоропадському, і 29-го червня того ж року мав він урочистий в'їзд свій до міста Глухова, де прийняли його з належними почестями, зібравшись задалегідь духовного та світського звання чини і всі ма-

лоросійські полки, яким у 1-ий день липня прилюдно прочитано імператорську грамоту, з салютацією і трикратною сальвою од війська, що було на параді, і од головної артилерії з гармат. Тим часом піднесено й вручено гетьманові клейноди військові і національні, з відповідними обрядами й церемоніями, а закінчилась урочистість парадним походом до соборної церкви і співанням у ній літургії та вдячного Богові молебню. Після того почалися бенкети, приготовлені для урядників в палаці гетьманському, а для війська в їх таборах, і тривало все те коштом гетьманським і почасти коштом скарбовим. Одпускаючи по домівках урядників і військо, оголошено їм од гетьмана подяку його за вибір і почесні, йому виявлені, і що він одвідає їх і одвізитує незабаром у полкових оселях і буде з ними раду радити про те, як вдоволити загальні потреби та недостачі і запровадити корисне. Старшині ж генеральній оголошено при тому, щоб готувалася переносити резиденцію і весь Малоросійський Трибунал до міста Батурина, де для того звелено од Двору митрополитові київському освятити з усім малоросійським духовним собором давнє городове місце, спустошене й обернене на могилу генералом Меншиковим під шведську руїну, де згодом і побудовано декілька домів та великий палац гетьманський великим національним коштом, а робітниками козацькими. Гетьман дійсно року 1752-го об'їхав усі малоросійські полкові та значніші сотенні міста і мав усюди зустрічі і радісні прийняття від зібраних в них урядників, війська та народу. Вся, здається, Малоросія тоді була в русі і все в ній тріюмфувало, справляючи прийняття та проводи, що закінчувалися веселими бенкетами. Один тільки випадок засмутив тії народні святкування, випадок звичайний, але поголосом народнім інакше витлумачений. Коли гетьман, будши в Чернігові, об'їжджав верхи, з численним почетом, всі міські укріплення, то біля головного фортечного бастиону, коло церкви св. Катерини, зірвав з нього вихор блакитну стрічку ордена св. Апостола Андрія, але підхопив її, не допустивши до землі, радник гетьманський і улюбленець його Григорій Никола-

йович Теплов, котрий узявся був накладати її на належне місце, але гетьман, прийнявши од нього і згорнувши, поклав до своєї кишені. Збентежений тоді народ виводив з тої пригоди всякі припущення свої і нісенітници то про гетьмана, то про його радника, і все те навіть дійшло до відома самої матері гетьманської, яка, будши вже віку старого, умовляла кілька разів сина свого усунути від себе Теплова, або зовсім не приймати його порад, віщуючи неминучі йому нещастя від того радника та його порад.

Імператриця Єлисавета, повсякчас діючи добро народові малоросійському, ущасливила його найпаче року 1755-го, скасувавши великі й утяжливі внутрішні побори, що їх наклали були попередні уряди. Здавна народ сей, завдяки привілеям та правам своїм, вільний був од усіх таких податків, але декотрі з президентів урядових, як от Леонтьев та йому подібні, під виглядом потреб на військові походи, завели всякі побори, залежні од настановлених ними приставів та відкупників, як от: покуховне, скатне, поковшовне і всяке інше мірове та вагове митництво, під титулом індукти та евекти, які в громадських промислах обмежували й утруднювали народ докраю, і через те торгівля в Малоросії була в найгіршому стані; а щоб ще дужче її обмежити, позасновувано на великоросійській границі митниці, і взаємні продукти підлягали утяжливій оплаті мита. Замість того мала Малоросія вільний довіз чужинецьких товарів, на які мито визначено без дальшого розбору, залежно від потреби та примхи. Те саме було й з вивозом у чужі краї товарів та продуктів. Імператриця потішила народ при скасуванні згаданих внутрішніх поборів, дозволивши при тому вільний торг між Малою та Великою Росією і поширивши корисні установи на зовнішню торгівлю, з прибутків якої задовольнялося гетьмана і скарб малоросійський.

У війну з Прусією, помічну для союзниці російської Марії Терезії, імператриці Римської, що почалася була року 1756-го, виряджено в той похід малоросійських ре-

естрових козаків 5.000 та компанійських 1.000, із належною артилерією, а до них за начальників призначено: генерального осавула Якова Дем'яновича Якубовича, полковника прилуцького Галагана і обозних полкових: стародубського Скорупу, київського Солонину та інших старшин, полкових і сотенних, скільки їх за числом війська потрібно було. Корпус той виправлено ріжночасно, чотирма відділами: два з них пригнали до армії 10.600 волів, а два привели до 6.000 коней, зібраних у Малоросії. І війська ті були в баталії Егерсдорфській і в інших боях сім років, а вернулися по закінченню війни в двох уніформах і озброєннях: хто в гусарських, а хто в чугуївських. І се означає, що вони, через убуток гусарів та чугуївських козаків, сформовані були й служили замість тих військ, які набиралося звичайно з гультайства, і тому часто убували й знищувались. Окрім тих військ, набрано на початку війни з міщан та посполитих малоросійських 8.000 погоничів, які були вислані до армії в Прусію і розміщені тамо по полках у солдати, фурмани та джури; по закінченню війни вернулося їх звідтіля дуже мало, а більше було померлих та покалічених. Сталося ж так не від клімату або повітря, яке в Німеччині і Прусії особливо здорове, але через лихе утримування тих людей начальниками, а паче їх інспекторією, що, вважаючи їх нарівні із лопарями та камчадалами, заганяли в сухоти або гіпохондрію за саму їхню говірку і за те, що вони не скоро навчалися вимовляти тодішні надзвичайно елегантні речення: „намнясь” та „намедні” і придомків їх „ушь” і „кабиш”.

Гетьман Розумовський під час правління свого часто їздив з усім домом своїм до Петербургу, і більше тамо пробував у брата свого, райхс-графа Олексія Григоровича Розумовського. А правління Малоросії доручав генеральним старшинам, і в ньому поширив він Суд Генеральний, доповнивши його десятьма депутатами, обраними з-поміж шляхетства, і поновивши його; як то було передніше, в правах Трибуналу, а в полкових оселях поновив і заснував 20 повітів і в них суди земські,

гродські та підкоморські, позоставивши в сотенних правліннях тільки словесні розправи між козаками про маловажні їх спори. Земські ж і гродські справи їх передав на розгляд судів повітових, поряд з ранговою шляхтою, в числі якої і вони вміщалися на точних основах стародавніх їх привілеїв і договорів, згідно з якими всі справи їхні велося й вершилося за артикулами, для шляхетства узаконеними, без ніякої для них одміни, бо інших їм прав придумано ще не було, та й сама польська шляхта, що зосталася за довірними статтями в протекції війська, не важилася ще привласнювати їх собі самій, позбавляючи того козаків, своїх протекторів. Шляхта тая сливе день-у-день множилася новими вихідцями з музик, майстрових та панських служників, яким ніякого розбору тут не було, а коли хто з'являвся з Польщі, то вже й шляхтич, наче б був він обраного роду левитського від стародавніх юдеїв.

Частими подорожами до Петербургу придбав гетьман у власне й дідичне володіння міста Батурин і Почеп з їх повітами, та волості Шептаківську і Бакланську, колишні рангові або столові гетьманські. Їх даровано йому у вічність року 1760-го, і поголос народній, що перенісся враз з одного краю Малоросії до другого, придумав про тее даровання всякі припущення. Декотрі казали, що гетьмана надалі вже не буде, а скінчиться се ераршество на Розумовському, інші ж доводили, що воно стане фамілійним в його роді, і буде, замість виборного гетьманства, дідичне герцогство Малоросійське, за прикладом стародавніх дідичних князівств, що були в ній. Останне припущення почало було виходити назверх. По трьох роках скомпоновано супліку до імператриці іменем усієї Малоросії з проханням про постійне гетьманство у роді Розумовського і з поданням на те причин, вельми образливих для самих суплікантів та їхніх нащадків. В ній без жалю обмовлено й спаплюжено попередніх правителів і обивателів Малоросії, живих і мертвих. Супліка тая означала рівно ж присуд і декрет на зловмисні вчинки малоросіян, що про них двадцять дев'ять їх з тридця-

ти нічого того не відали, але захоплені були силоміць у ненависні пороки і в те, що зветься: „Од уст ваших по-суджую вас”. Твір той був ділом рук знаного гетьманського фаворита, котрого вважали інколи й за ментора його. Інша рука, а паче громадянина природнього, затремтіла б од перших слів, таких огудливих і злобних на Малоросію, але той виплеканець її достоменно сповнив про-рочі і царські слова: „Іже яша хліби моя, возвеличиша на мя запинанія”. Як би там не було, але зібрані до Глухова з усієї Малоросії урядники та шляхетство такої супліки не підписали і, хоч як їх улещували, запевнювали і, сказати б, чарували прийняттями та пишнотою, майже царською, одначе, поодинці і ногами розбіглися геть усі вони з Глухова. Слідом за ними посилено в повіти та сотні спеціальних урядників, щоб підписувались на тій же супліці. Але зібрані в них урядники та значні козаки, не вагаючись, сказали тим посланцям, що вони таку безглузду супліку і вигадку вважають за вельми противну їхнім правилам, привілеям та самому розумові, і ніколи на неї не погодяться. Згодом, кажуть, одплатив гетьман невдоволення своє малоросіянам найжорстокішою сати-рою: він у супліці своїй заатестував їх монархині яко най-дукавіших, найлютіших і найпідліших людей, і тим од-дячився їм за своє гетьманство. А порівнюючи подяку тую з подякою славного гетьмана Зиновія Хмельницько-го, сього великого політика, великого вождя і подиву-гідного войовника, можна посудити й почудуватися з ві-ків та звичаїв минулих і сучасних, і бачити, що є в них більш добродійне та освічене і що похмуре та бруталь-не. Гетьмана графа Розумовського в останніх числах жов-тня місяця 1761-го року покликано до Двору в Петер-бург, і в Малоросії порядкувати справи зоставив він обоз-ного генерального Семена Васильовича Кочубея, підскар-бія Василя Андрійовича Гудовича, писаря Андрія Якови-ча Безбородька та осавула Івана Тимофійовича Журавку. 25-го грудня того року померла імператриця Єлисавета Петровна і скінчила собою славний для Малоросії вік, за який царювання її уважалося і завше вважається.

На престіл імператорський вступив племінник її Петро III. Щоб сповістити про те і привести до присяги урядників і військо, вислано до Малоросії дійсного камергера, Петра Кириловича Наришкіна, якого по всіх малоросійських містах приймали з військовими почестями, ілюмінаціями та пальбою з гармат і моздирів, а він публікував посольство своє і читав маніфест урочисто на зборах і в соборних церквах з молебнями. До присяги приводили урядників і козаків, службових і абшитованих, їх мужеської статі дітей од семи років віком, з міських мешканців тільки їхніх урядників та начальників, а до посполитого народу тее не стосувалося. Посланцеві тому, по закінченню його комісії і після прийнять та бенкетів, підносили по всіх полках і містах багаті подарунки грошові і коштовними речами, а в Глухові від дому гетьманського подаровано перстень з діамантами на 3.000 карбованців. Усі ж подарунки малоросійські оцінено на 200.000 карбованців, але учинено їх цілком доброхітно, і прийняття їх тішило й звеселяло народ.

Царювання Петра III, що тривало тільки півроку, позначилося військовими рушеннями, екзерциціями та приготуваннями до них. Столиця і околиці її сповнилися брязкотом зброї, гомоном вояків і громом пальби з мушкетів та гармат, при майже безугавних еволюціях і святкуваннях. У Малоросію послав сей государ заклики, надзвичайно привабливі для молодих людей, в яких запрошено їх на військову службу голштинську. Молодь тутешня всякого стану і виховання, немовби чарівною силою, збурилася і знялася пташиним летом з полудня на північ. Усі шляхи до Петербургу повні були тих голштинців. Убрані з них в тонку шовкову одіж, себто паничі, їхали разом із обдертими та напівголими молодцями і рівнялися з ними червоними гарусовими хустками, зав'язаними на їхніх шиях на взір обрончиків. Студенти й учні київських, чернігівських та переяславських шкіл, канцеляристи та авскультанти глухівських департаментів і всіх полків та сотенних канцелярій, а так само судові й магістратські приказні службовці, покинувши

пера, прийняли на себе військові оброңчики і тягнули слідом за першими вербаками. Вербунки ті хоч у Малоросії були звичайними, і ними завсіди комплектовано тут чотири полки гусарські і стільки ж компанійських, але нинішній вербунок ні чому тому не подобився, а схожий був він до певної міри на посполите рушення, бо майже всі молоді люди, покинувши діла свої і науки, піднялися і, згромадившись великими ватагами, потягли на столицю, наче б вона війною й облогою була zagrożена. При всіх незвичайних явищах сливе завсіди проявляються характери народні або їх нахили, і так, наприклад, при охоті малоросіян до військової служби, проявилась охота юдейська до підрядів. Один з жидів, полковник гадяцький Крижановський, природній жид і свіжий перехрест, що постійними орендами своїми та відкупами дійшов багатства і ранги полковницької, побачивши незвичайний успіх при вербунку голштинців, одразу взявся за підряд і звернувся з тим до государя, обіцяючи поставити їх цілий полк кінний своїм коштом. Государ, зважаючи на запопадливість Крижановського, але не знаючи його рахунків, у яких, по совісті юдейській, завше виставляв він усякий оброңчик вчетверо дорожче від його ціни, призначив Крижановського, для початку, бригадиром. І він, справді, з козацьких дітей свого полку та з стадників і чабанів, заводської та всякої іншої наволочі сформував був полк, названий Підцабольський. А як усе швидке та поривчате має і такий самий кінець, то й голштинці з підцабольдинцями тим самим були уражені: вони від червня місяця 1762-го року, себто після смерти государя, буди скасовані й розпущені по домівках, воліклися всіма шляхами до Малоросії, і в міру їхніх учинків, dokonаних в тріумфальному їх поході до Петербургу, всюди, як ішли вони поворотьма, зневажали їх жителі нестерпно. Заможні з них, так звані паничі, верталися нарівні з іншими в однаковій уніформі, себто в обдертих селянських сіряках, босоніж, і, підходячи до своїх домів, ховалися по лісах і байраках до ночі, не показуючись із сорому перед своїми знайомими, а вночі вже закрадалися в свої доми, і не зразу пізнавали їх родини

їхні в тих убраннях і при тих особистих змінах. Тим часом государ Петро III за коротке царювання своє видав два важливі закони: один про привілеї дворянства, із заснуванням для нього герольдії, а другий про скасування навіки Тайної Канцелярії та її судилищ, яко беззаконня діючих в Росії.

Імператриця Катерина Олексіївна II вступила на все-російський престіл червня 20-го дня року 1762-го, а священне коронування її відбулося в Москві того ж року, вересня 22-го, на яке вислано депутатів од Малоросії, генеральних: обозного Семена Васильовича Кочубея і суддю Іллю Васильовича Журмана, з великим почетом знатного дворянства та інших урядників. Царювання імператриці Катерини II почалося і довгі літа тривало з великими намірами у ділах внутрішніх та зовнішніх і такими ж успіхами в заходах цивільних і військових, які піднесли Росію на верховини величі й слави, на подив і задрість усіх народів, а dokonувано їх під девізом: „Недокінчене завершуємо!” До того плану ввійшло, між іншим, велике число повітів і сотень малоросійських з усіма їх мешканцями. Один із генералів, якийсь Мельгунов, що проживав у задніпровських оселях під виглядом воєжера, або й гірше, доносив до Двору, що він знайшов у тім краю таких людей, які до жадного уряду не належать, і суть вони те саме, що й американці, але до військової служби признаються здібними й охочими. Уряд наказав йому вербувати тих людей у пікінери і підпорядкувати їх пограничному начальству. Вербунок охопив усі задніпровські оселі Малоросії і частину полків: Миргородського, Лубенського і сливе весь Полтавський, що були по сей бік Дніпра. А ведено його в такий спосіб: Мельгунов, роз'їжджаючи по оселях, спинявся звичайно в коршмах сільських і до них скликав тамтешніх козаків. Після першої погулянки, пропонував їм писатися в пікінери, себто в таку службу, що є теж козацька, але з ліпшими від козацької привілеями та вигодами, при яких нинішніх начальників своїх не тільки боятися вони не повинні, але й шапок перед ними скидати не зобов'язані.

Народ, такий близький сусідством до азійських мешканців, а значить і до їхньої дикости, зараз хапався за слово не боятися начальства і не шапкувати перед ним, і почав писатися в пікінерію, таку, на його думку, свавільну. Одначе, писалися до неї найдрібніші господарі і найбільші з них опияки та галабурдники. Таким чином на вербованих пікінерів вилучено зараз з відання малоросійських урядів і прислано до них про те письмові накази. А поміж пікінерством настановлено ротмістрів і поручників з письменних шинкарів та церковників, що вербункові тому сприяли. Слідом за вербаками, які дуже помалу з кожної оселі набиралися, відібрано й самі оселі з геть усіма мешканцями, що рішуче не погоджувалися на зміну свого стану та прав природніх, і піддано усіх їх під права Новоросійської губернії, недавно заснованої, а оселі їхні поділено на чотири полки: Єлисаветградський, Дніпровський, Полтавський і Донецький. Сотенні правління скасовано, а прапори їхні та архіви котрі позамикали в церквах, а котрі ужили ротмістри та їхні жінки на домашні свої знадоби. Уряди полків малоросійських робили багато подань гетьманові про відібрання з їх відомства численних осель у пікінерію, та й приватні поміщики й володільці також вносили йому скарги на знищення стародавніх їхніх прав, многими монархами упривілейованих. Гетьман про все те робив свої подання до Двору і Урядуючого Сенату, але все було марно, і Сенат оголосив на те готовий указ, ще в сорокових роках виданий, яким звелено причислити до будованої тоді Української лінії пустопорожніх земель в поперечнику на 30 верстов, а завдовжки наскільки та лінія буде простягатися. Новоявлена пікінерія користувалася особливими пільгами щось із сім років: жадних податків та служби з пікінерів не вимагали, а тільки говорили їм про їхні привілеї, і що вони від малоросіян суть ліпші та вищі. Щоб відрізнити їх, нашито їм на звичайних їхніх шапках білі банти з полотна і тасьми. Вони скидали тії шапки з голів тільки в церкві, але й то вже перед вівтарем. Зустрічаючись з малоросіянином, звичайно погрожував йому пікінер: „Звертай з дороги, гетьманцю, бо я за тебе луч-

чий!" А як запитувано його, чому луччий, то відказував: „Я й сам того не знаю, але рохмистри наші так кажуть і либонь тому, що маємо корону на шапках. А рохмистри наші всі письменні: з прасолів та шинкарів, а деякі й з поповичів жалувані". Отакою химерою приспана була пікінерія до того, що ніхто в ній більше не згадував про давні свої права та привілеї, а вихвалявся всяк нинішньою величчю. Одначе, згодом неминуча доля, що переслідує звичайно безжурну чванливість, дала скуштувати тим луччим з найгіркішої чаші безталання. Як почалася була з турками війна, звелено формувати пікінерів у регулярні війська: ротмістрам їхнім оголошено ранги проти армійських прапорщиків, але й то за уряд, а ті, що не мали сих урядів, і всі ранги нижчі супроти урядових та армійських, означали тільки християн українського сповідання. Простим пікінерам почали шити мундури з гудзиками і привчати їх до екзерциції, але вони, покинувши все добро, розбіглися по зимівниках запорозьких та хуторах новосербських і тамо переховувались, сподіваючись смерті своєї. Старики їхні з колишніх козацьких старшин, а саме Павло Головка з містечка Нехворощі і багато інших, задумали були пригадувати про давні свої права та вольності, і що вони, за договірними статтями гетьмана Хмельницького, мають свою службу, в них призначену, яку готові виконувати беззаперечно і з усією пильністю, а іншої відбувати не хочуть і її ніколи не шукали. За такі слова усіх, хто був до того причетний, визнано за бунтівників, що спричинилися до втечі пікінерів, і від пограничної Білевської комісії засуджено на кару батогом. Але кара та перевищила міру свою, і перевершує, здається, навіть тиранства неронівські. Засуджених вожемо по всіх ротних містечках, у Пікінерському полку призначених, і в кожному бито батогом нещадно. Засічених з них на смерть прив'язано до хвостів кінських і волочено по вулицях міських, а врешті розшарпані таким чином тіла їхні кинуті в гнойовища і загорнено в них нарівні з скотським падлом, без ніякого християнського і навіть людського поховання. Екзекуцію тую відправляв полковник пікінерський, якийсь охрещений турок

Адобаш з донськими козаками, і були тії езекутори обрані мужі, гідні суддівського вироку та його виконання. Вони в кожному містечку, повиганявши з домів народ на майдан дивитися на езекуцію, пограбували доми ті чисто по-татарськи і поділились здобиччю із своїм турком, чим роди тії од віків визначались, і саме в тому полягає пряма гідність їхня, ославлена яко військова.

Тим часом гетьман Розумовський, бувши в Петербурзі, оставив там при Дворі радника свого Теплова, настановленого в кабінеті імператриці яко „докладчик”. Гетьман, надіючись на нього, як на самого себе, і точно за його порадами, вернувшись до Глухова, переведив вищезгадані генеральні сойми, або збори, щоб випросити собі доживотне і дідичне гетьманство. Але також за порадою одної й тої ж особи внесли тоді ж рапорти до Двору обер-команданти малоросійські внутрішніх і пограничних міст про незвичайні збори і рух урядників тутешніх, запідозрюваних у невідомому їм намірі, і що для безпеки змобілізували вони війська, які стоять в Малоросії, і підняли на батерії артилерію в фортецях. З двох тих порад, таких між собою незгідних і супротивних, але уславлених найвищою міністерією, вийшов один результат, досить згідний і рішучий. Гетьмана покликано через особливого гінця до Петербургу, а артилерію малоросійську з її ладунком заарештовано і взято в осібне від попереднього відомство. По приїзді гетьмана оголошено йому гнів монарший і щоб він не з'являвся до Двору, аж випросить собі увільнення від гетьманства. Через декілька тижнів, а саме в листопаді 1764-го року, просьбу про те подано, і гетьмана всемілостиво увільненого з його становища, допущено в палац під ім'ям і титулом фельдмаршала. Зустрів його у внутрішніх світлицях палацу кабінетський міністер, а його колишній до-радник і фаворит Теплов, який під час звичайних привітань із захватом розцілував гетьмана, а граф Орлов, що стояв тоді на дверях сусідньої кімнати, справдив при тому пророцтво матері гетьманової, сказавши прилюдно: „І лобза, його же предаде”.

По звільненню гетьмана Розумовського від гетьманства, потіхою йому було пожалування всіх інших гетьманських волостей у вічне і спадкове його володіння, між якими було багато куренів козацьких, також стрілецькі і декілька монастирів з їх землями та вгіддями, що перейшли тоді в тее володіння поряд рангових маєтків і селян; а були з них перші вартовими посланцями в гетьманських палацах, а останніх вибрано з козаків для здобування дичини та птиці на стіл гетьманський і на його штат, але zostалися вони в селянстві, яко безмовні. Таке пожалування породило новий поголос у Малоросії щодо гетьманства, але, наговорившись досхочу, стали вірити без сумніву, що гетьмана більше не буде у них ні наслідного, ні виборного, і що як немає на сей уряд сіл, то й вибирати його нема нащо, а доброхотні на нього датки позбавлять церковників та мешканців шпиталів і в'язниць прохарчування. Старшини генеральні і полковники, що мали своїм обов'язком за інших часів скликати збори і посилати депутацію до Двору про вибір нового гетьмана, сим разом з вибором припишли, а уривши собі, що всі рангові маєтки, за прикладом гетьманських, приречені на вічну роздачу теперішнім їх володільцям, яко останнім з старої системи урядникам, спокійно вичікували на ту подію і, тішачи себе надією зробитися коштом нації багатими володільцями, zostавили тую націю дожидати сповнення обітници Отця Небесного, але самі в розрахунку своєму прикро помилились, бо згодом сталося з ними не тако.

Замість правління гетьманського, року 1765-го засновано в Малоросії Колегію з правами і привілеями, що дорівнювали іншим двом Державним Колегіям. На членів її призначено чотирьох великоросійських урядників і чотирьох малоросіян з генеральних старшин, а президентом в Колегії і генерал-губернатором у Малоросії настановлено генерал-аншефа Петра Олександровича Румянцева. Колегія увійшла в правління, яко роса на пастівник і яко паморозь на руно, себто з повною тишею і лагідністю, що відрізняла її від попередніх Колегій Малоро-

сійських з духом бурхливим і характером гвалту та ненависти. Особливо народ малоросійський утішений був своїм генерал-губернатором, пам'ятаючи про добродійства батька його, що був колись у Малоросії правителем, і він таки виправдав надії народні патріотичними ділами на його добро; і насамперед приборкав військові команди, перехожі та кватировані, що руйнували тутешній народ і що їх поведження з народом мало чим рїзнилося від навали татарської та інших ворогів. Десяток солдатів розганяв перед тим цілі села, а капральство їхнє потрясло навіть міста та містечка; управа ж на них була найближча: Київ, Полтава і Смоленськ, де начальники їхні такі були неприступні, як султани азійські, а причіпки їх та претенсії вузлуватіші за всі вузли Гордіївські. Усе в них до останньої шпильки означало інтерес государів, і за нього причіпки та кари були безугавні.

Граф Румянцев, як тільки прибув до Малоросії, оглянув усі пограничні та інші значніші міста й села та їх устрій; при цьому зауважив він, між іншим, що харчування консистуючих і пограничних військ постачанням на них од обивателів в натурі провіанту та фуражу є лише привід до зловживань та здирства урядників військових, і що вони навмисне вимагають постачати їх на час, до тої справи невивідний, і тому вимагають і беруть за те грішми, по скільки самі захочуть, обтяжуючи й руйнуючи народ вкрай. Щоб усунути таке зло, встановив граф однаковий податок грошовий з усіх обивателів малоросійських, поминаючи лише урядників та службових козаків, і звелів платити з кожного диму, себто з кожної хати, по карбованцю і дві копійки на рік, що становить з душі чоловічої статі по 35 копійок. І той податок сплачується до скарбниць повітових, на те заснованих, а з них, наказом Канцелярії скарбу малоросійського, видається гроші на полки та команди військові для прохарчування військ та годівлі їхніх коней, за встановленими штатами й цінами. Народ малоросійський, такими установами будиши доволі улегшений і ущасливлений, прославляв за те нове своє начальство. А як щастя людське недовідомими

планетами сливе завсіди переслідується будь-яким злом, що його обтяжує, і дає матерію філософам дискутувати цілі віки про основи добра і зла, досі ними не вирішені, то й народ малоросійський в добробуті своєму, зазнав того спільного жеребу лихої долі. Граф Румянцев року 1767-го звелів учинити всьому народові і його майнові генеральний опис, що як в своєму роді, так і в способі його переведення був новиною незвичайною. За комісіонерів до того призначено в кожному повіті штаб, обер- і унтер-офіцерів з численними писарями та рядовими із великоросійських консистуючих полків і залог, які, знавши тільки муштрувати солдатів, чинили за тими правилами і з селянами. В кожному селі виганяли народ з хат його на вулиці, не минаючи нікого і навіть пригрудних немовлят, уставляли їх шерезами і тримали так на всякій погоді, чекаючи, аж перейдуть вулицями головні комісіонери, які, роблячи їм перекличку, значили кожного на грудях крейдою та вуглем, щоб з іншими не замішався. Худобу обивательську тримали враз із її господарями і також оглядали й переписували, яко маєток господарів. Ревище худоби і плач дітей здалеку сповіщали, що зближаються до них комісіонери з численною асистенцією. Після людей і скотини бралися до поміщиків і володільців. Від них вимагали документів і доказів на володіння маєтностями та землями, і тут то потрясали всі скарби кожного. Звичайно домагалися якихось писцових книг і жалуваних царських грамот, але вони тут були у самих лише попів на парафії, та й то архиєрейські; а як поміщикам, згідно з правами та договірними статтями їх, усі надання та пожалування йшли від гетьманів і трибунальних урядів, а тільки мало хто мав на те потвердження царські, видані на їх бажання та при випадкових okazіях, то й подали всі володільці універсали гетьманські та декрети судові; але їх спершу вважали за пашпорти, або „покормьожні”, а мало-що за посвідки звичайні, і опісля вже поволі приходили вони в свою силу, залежно від клопотань володільців та їх пожертв. Опис той, з усіма його страшними слідствами та розправами, не був закінчений і несподівано

загинув. Війна з турками, що вибухла за діла польські, дала малоросіянам іншу роботу. Усе в ній кипіло й шуміло, і все займалося постачанням війська, робітників, погоничів, хур з волами та харчів для армій, з усім іншим, що до них належить. Малоросіяни, не зважаючи на тодішній свій тягар і нечувані клопоти, прославляли добродійство Боже, приписуючи Провидінню Його розпочату війну на визволення їх од генерального опису та його наслідків, що загрожували, на їх думку, зруйнуванням власности і набутку кожного.

Перед початком війни війська малоросійські прийняли інший вигляд і устрій. До Колегії Малоросійської надійшов іменний указ імператриці, в якому звелено службових козаків підпорядкувати щодо суду і служби військовому статуту, а тільки щодо земства і маєтків відатися їм і родинам їхнім за давніми правилами своїми у повітових судах. Для того розіслано по полках і сотнях військові статuti і останнього видання диспозиції, надруковані двома мовами, руською і німецькою; а для управління полків і сотень створено при Колегії окрему комісію. За її розпорядженням переформовано й скомплектовано полки постійними козаками, яких записано у військовий список до визначеного на вислугу часу. І такий устрій багато в чому подобився найдавнішим розпорядкам тутешнім, заведеним од гетьмана князя Ружинського і опущеним після руїн шведських та віддання полякам Задніпрянщини. Задля екзерциції створено два табори, під Полтавою і Переяславом, і вправи тамо тривали ціле літо, а після того, на початку року 1769-го, рушили війська у загальний похід, і почалася правдива з турками війна, яка чим скінчиться, Бог відає.

Кінець

\$ 3.50